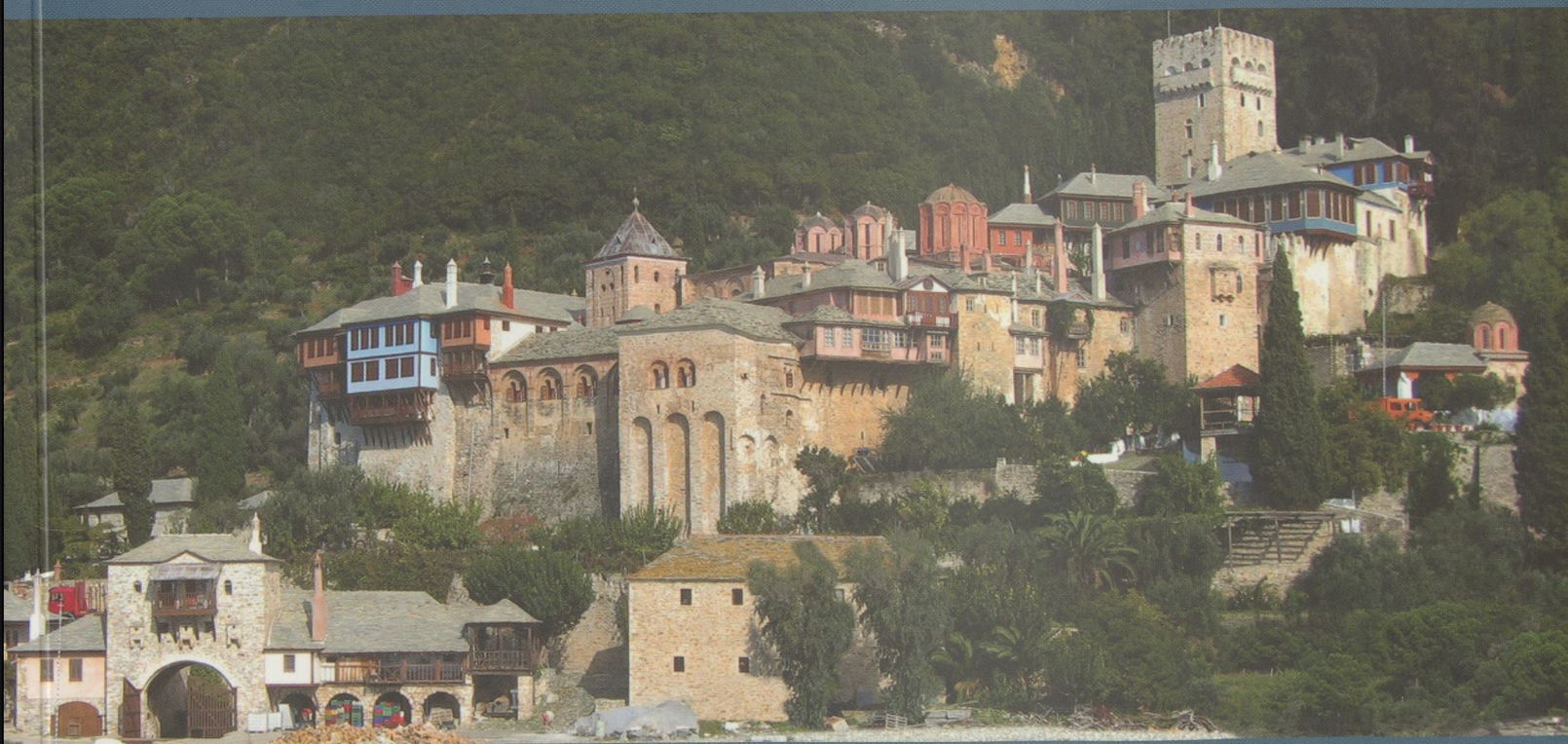

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα

ΑΘΗΝΑ 2011

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα

Χορηγοί:

GRECOTEL, Ίδρυμα ΣΑΜΟΥΡΚΑ, Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος

Ημερίδα της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν

5 Μαΐου 2003

Επιμέλεια:

ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2011

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα

Χρησιμοποιείται

GRECOTEL, Έργο του Σπύρου Κωνσταντίνου

Ημερίδα της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού
48ημερη, Έργο του Σπύρου Κωνσταντίνου

Σειρά: ΠΟΙΚΙΛΑ ΘΕΜΑΤΑ

Τίτλος: ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ: Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα

Επιμέλεια: ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ

Φωτογραφία Εξωφύλλου: Ιερά Μονή Δοχειαρίου Αγίου Όρους (Πέτρου Κουφόπουλου)

Copyright © Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

Τριπόδων 28 – 105 58 Αθήνα. Τηλ.: 210 3225245

<http://www.ellet.gr>

email: ellet@ellinikietairia.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Παραγωγή: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη

Σόλωνος 98 – 106 80 Αθήνα. Τηλ.: 210 3661200, Fax: 210 3617791

<http://www.livanis.gr>

ISBN 978-960-99550-1-0

Σημείωμα επιμελητή έκδοσης

Η ημερίδα «Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική: Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα» πραγματοποιήθηκε στις 5 Μαΐου 2003 από το Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, που τότε ονομαζόταν ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Κύριος στόχος της ημερίδας ήταν να συμβάλει στην ανάπτυξη ενός γόνιμου διαλόγου για την προστασία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Η επιστημονική και οργανωτική επιτροπή αποτελείτο από τους Κώστα Καρρά, Σταύρο Μαμαλούκο, Κώστα Σταματόπουλο και τη γράφουσα. Από τις δέκα ομιλίες που εκφωνήθηκαν μόνο μία δεν συμπεριλήφθηκε στην έκδοση, πρόκειται για το κείμενο του καθηγητή κ. Γιώργου Πανέτσου «Δυνατότητες ανάπτυξης μιας σύγχρονης ορθόδοξης ναοδομίας». Δυστυχώς η μαγνητοφώνηση της ομιλίας δεν στάθηκε δυνατή για τεχνικούς λόγους και ο ομιλητής λόγω ανεπιλημμένων υποχρεώσεων δεν μπόρεσε να στείλει το κείμενό του.

Τέλος, σημειώνεται ότι στα κείμενα διατηρήθηκε η γραφή του κάθε ομιλητή, με ελάχιστες γλωσσικές διορθώσεις.

*Ειρήνη Γρατσία, αρχαιολόγος,
υπεύθυνη προγραμμάτων Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς*

Κώστας Μ. Σταματόπουλος

Η παράδοση και οι παραδόσεις στην αρχιτεκτονική

και στη διαμόρφωση των ναών της Ορθόδοξης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμοί

Χάρις Καλλιγά,
πρόεδρος Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς 11

Αντωνία Μοροπούλου,
εκπρόσωπος Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας 13

Κώστας Καρράς,
πρόεδρος ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 15

Η Α.Θ.Π. ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος 21

ΕΝΟΤΗΤΑ Α' ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Χαράλαμπος Μπούρας,
Υλικά και μορφές στην τέχνη
και στην αρχιτεκτονική του Βυζαντίου..... 27

Κώστας Μ. Σταματόπουλος,
Η παράδοση και οι παραδόσεις στην αρχιτεκτονική
και στη διακόσμηση των ναών της Ορθοδοξίας 35

ΕΝΟΤΗΤΑ Β'

ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ: ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΥΧΙΕΣ

Σταύρος Μαμαλούκος,
Πρακτικές επεμβάσεων σε εκκλησιαστικά μνημεία
στην Ελλάδα 51

Μιχάλης Ανδριανάκης,
Η εμπειρία στην Κρήτη..... 59

Γιώργος Ντέλλας,
Η εμπειρία της διατήρησης της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής
στα Δωδεκάνησα 65

Μητροπολίτης Μόρφου Νεόφυτος,
Πρακτικές επεμβάσεων σε εκκλησιαστικά μνημεία
της Κύπρου 89

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ'

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Μίλτος Πολυβίου,
Η πρόσληψη νέων στοιχείων στη μεταβυζαντινή εκκλησιαστική
αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους 105

Πλούταρχος Α. Θεοχαρίδης,
Το ιστορικό περιεχόμενο των κτιριακών οργανισμών
του Αγίου Όρους και η αναγκαιότητα της ανάγνωσης
και της διατήρησής του 119

Πέτρος Μ. Κουφόπουλος,
Ο μετασχηματισμός της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους
μέσα από τα σύγχρονα έργα αποκαταστάσεων, αναδομήσεων
και επεκτάσεων 133

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

*Αρχιπίστονος, Πρόεδρος Συμβουλίου
Αρχιεπισκοπικής Κληρονομιάς*

Είναι μεγάλη τιμή για μένα το ξεκίνημα αυτού του σημαντικού συνεδρίου για τη νοοθερία στην Ελλάδα. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της χριστιανικής εκκλησίας η νοοθερία αναπτύχθηκε και ιδρύθηκαν πολλοί και σημαντικοί ναοί, πολλοί από τους οποίους έφτιασαν από τη βυζαντινή περίοδο ως τις μέρες μας. Η ίδρυση ναών συνεχίστηκε και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και γνώρισε μια ανανέωση μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Το ενδιαφέρον συνεχίζεται και για την ίδρυση νέων εκκλησιών, νέων κτισμάτων, που φιλοξενούν τη λατρεία, αλλά και για την ανακατασκευή και τη χρήση των ναών που κληρονομήσαμε από τους παλαιότερους ανθρώπους. Στο συνέδριο θα εξεταστούν πολλές πλευρές αυτού του περίσσιου θέματος και θα μπορούσαμε να πάρουμε μια ιδέα για θέματα και προβλήματα γύρω απ' αυτό.

Θα ήθελα να ειχαριστήσω θερμά τους χορηγούς αυτής της ημερίδας, δηλαδή την GrecoTel, τα Τμήματα Συμβολίου και τον κ. Κωνσταντίνου Αγγελόπουλο, χάρη στους οποίους έγινε δυνατή η πραγματοποίησή της, καθώς και τα Τμήματα Γενικών Δράσεων, που παρέχουν τον ωραίο χώρο για τη διοργάνωση, με τη θαυμάσια κυρία, που προσφέρει εξαιρετική θέα στην ιστορική Αθήνα.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΠΑ

*Αρχιτέκτονας, Πρόεδρος Συμβουλίου
Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς*

Είναι μεγάλη τιμή για μένα το ξεκίνημα αυτού του σημαντικού συνεδρίου για τη ναοδομία στην Ελλάδα. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της χριστιανικής εκκλησίας η ναοδομία αναπτύχθηκε και ιδρύθηκαν πολλοί και σημαντικοί ναοί, πολλοί από τους οποίους έφτασαν από τη βυζαντινή περίοδο ως τις μέρες μας. Η ίδρυση ναών συνεχίστηκε και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και γνώρισε μια αναγέννηση μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Το ενδιαφέρον συνεχίζεται και για την ίδρυση νέων εκκλησιών, νέων κτισμάτων, που φιλοξενούν τη λατρεία, αλλά και για την αναμόρφωση και τη χρήση των ναών που κληρονομήσαμε από τους παλαιότερους αιώνες. Στο συνέδριο θα εξεταστούν πολλές πλευρές αυτού του τεράστιου θέματος και θα μπορέσουμε να πάρουμε μια ιδέα για θέσεις και προβλήματα γύρω απ' αυτό.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους χορηγούς αυτής της ημερίδας, δηλαδή την Grecotel, το Ίδρυμα Σαμούρκα και τον κ. Κωνσταντίνο Αγγελόπουλο, χάρη στους οποίους έγινε δυνατή η πραγματοποίησή της, καθώς και το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, που παραχώρησε τον ωραίο χώρο για τη διοργάνωση, με τη θαυμάσια ταράτσα, που προσφέρει εξαιρετική θέα στην ιστορική Αθήνα.

Σ' αυτή την κατεύθυνση το Ίδρυμα Αρχιτεκτονικής της Ελλάδας επεκτείνει την επίσημη συμπίεση και την εν γένει ενεργητική και τη συνεργασία του με όλες τις αρμόδιες, οι οποίες πιστεύουμε ότι ανταποκρίνονται περίλυπη την ανάγκη μιας συνολικής θεώρησης, μιας συνολικής και ολοκληρωμένης επίλυσης.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΜΟΡΟΠΟΥΛΟΥ

*Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.,
Εκπρόσωπος Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας*

Με την ευκαιρία του χαιρετισμού θα ήθελα να συγχαρώ την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ για την οργάνωση της σημερινής ημερίδας. Πιστεύουμε ότι η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική αποτελεί ένα πάρα πολύ σημαντικό κεφάλαιο της αρχιτεκτονικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς, γιατί ακριβώς συνδέει μ' έναν τρόπο ιδιαίτερα χαρακτηριστικό και μοναδικό αξίες του Βυζαντίου και της Ορθοδοξίας μέχρι τις ημέρες μας.

Οι δυνατότητες που έχουν οι Έλληνες αρχιτέκτονες και μηχανικοί να προσεγγίσουν τα θέματα συντήρησης, αποκατάστασης, αναστήλωσης και ανάπλασης των μνημείων της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και της τέχνης της εκκλησιαστικής είναι πάρα πολλές, γιατί στη χώρα μας υπάρχει μια έντονη δραστηριότητα, παρόλο που δεν έχει ακόμα αποκτήσει μια θα έλεγα δομή και διαδικασία που να ενοποιεί τις πρωτοβουλίες της Εκκλησίας, της τοπικής αυτοδιοίκησης και των ιδιωτών, σε ένα πλαίσιο που θα επιτρέψει να εφαρμοστούν κάποιοι συνολικοί κανόνες, αυτοί με τους οποίους σήμερα το αρμόδιο Υπουργείο Πολιτισμού και μάλιστα με τον πρόσφατο νόμο του προβλέπει την κατάλληλη συντήρηση και την ανάδειξη των αρχιτεκτονικών και πολιτιστικών μνημείων.

Σ' αυτή την κατεύθυνση το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος εκφράζει την αμέριστη συμπαράσταση και την ενεργό συμμετοχή και τη συνεργασία του σε όλες αυτές τις πρωτοβουλίες, οι οποίες πιστεύουμε ότι αναδεικνύουν ακριβώς την ανάγκη μιας συνολικής θεώρησης, μιας συνολικής και ολοκληρωμένης επέμβασης

στον κρίσιμο αυτό τομέα για την ταυτότητα του ελληνισμού αλλά και για την παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά, που ακριβώς διασυνδέει αυτές τις αξίες όχι μόνο με τον χώρο και τον χρόνο που δημιουργήθηκαν αλλά και με τα βαθύτερα στοιχεία του πολιτισμού μας.

Σαν καθηγήτρια του Πολυτεχνείου, που ασχολούμαι ενεργά στον τομέα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, θα ήθελα να πω ότι ακριβώς οι εμπειρίες της συνεργασίας επιστημόνων από διαφορετικές θρησκευτικές, πολιτιστικές, εθνικές προελεύσεις στον τομέα της συντήρησης και της ανάδειξης της εκκλησιαστικής κληρονομιάς είναι μια πολύ μεγάλη ευκαιρία για διεθνή επικοινωνία, συνεννόηση και για δημιουργία ενός νέου πλαισίου συνύπαρξης των λαών.

Η εμπειρία μου για την προστασία της Αγίας Σοφιάς στην Κωνσταντινούπολη είναι μια κατάθεση-μαρτυρία στην κατεύθυνση αυτή και νομίζω, μαζί με πάρα πολλές άλλες που θ' ακούσουμε στην πολύ ενδιαφέρουσα αυτή ημερίδα, θα πρέπει να αξιοποιηθεί όχι μόνο τεχνικά αλλά και πολιτικά, γιατί η ανάδειξη του πολιτισμού μας απαιτεί μια συνολική διαχείριση των δράσεων που συγκλίνουν στην κατεύθυνση αυτή.

Με αυτές τις λίγες σκέψεις και πιστεύοντας ότι θα υπάρξουν κι άλλες τέτοιες πρωτοβουλίες θα ήθελα να πω ότι το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος θα είναι παρόν να συνδράμει και σε εκδοτικό και οργανωτικό επίπεδο αυτές τις προσπάθειες και θα ήθελα επίσης να ευχηθώ σαν άνθρωπος της εκπαίδευσης οι πληροφορίες αυτές να οργανωθούν και να διαχυθούν στον χώρο των νέων που ασχολούνται, στον χώρο της ανώτερης εκπαίδευσης κατ' αρχήν και βέβαια να πω ότι το διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα της αρχιτεκτονικής, με τη συμμετοχή και των άλλων σχολών του Πολυτεχνείου, των Πολιτικών Μηχανικών, των Χημικών Μηχανικών, των Τοπογράφων, είναι ένας πρώτος χώρος που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στην κατεύθυνση αυτή.

Σας ευχαριστώ και εύχομαι θερμά καλή επιτυχία και καλή συνέχεια των πρωτοβουλιών.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΡΑΣ

Ιστορικός, Πρόεδρος ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παναγιώτατε, πριν από λίγα μόλις χρόνια στην τελετή ανακαίνισης μιας μεγάλης και πολυτελούς εκκλησίας του 19ου αιώνα στο Πέρα, αφού συγχαρήκατε θερμά όλους εκείνους, χορηγούς, αρχιτέκτονες και τεχνίτες, που συνέβαλαν στην αναστήλωση, παρατηρήσατε ότι οι ταπεινές εκκλησίες της προγενέστερης εποχής, πριν δηλαδή από τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις του Tanzimat στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα μέσα του 19ου αιώνα, σας συγκινούν περισσότερο και ότι απ' αυτές αναδύεται ένα πνεύμα πιο συγγενές προς τον κορμό της ορθόδοξης παράδοσης. Η σημερινή ημερίδα έχει εκείνο το κήρυγμά σας ως το πρώτο από τα τρία της εναύσματα.

Το δεύτερο προέρχεται από εμπειρίες μελών της Ελληνικής Εταιρείας στο Άγιον Όρος, όπου τα χρόνια που ακολούθησαν το 1970 σημαδεύτηκαν, ευτυχώς, από αναστηλώσεις που αντικατοπτρίζουν πιστά την πνευματική αναγέννηση που πραγματοποιήθηκε, αλλά δυστυχώς και από άλλες, που μαρτυρούν απροθυμία υλοποίησης της ορθόδοξης παράδοσης, αντίθετα τη σχεδόν άνευ όρων υποταγή σε κανόνες του κοσμικού ωφελιμισμού του αιώνα τούτου, σύμφωνα με τους οποίους επιστρατεύονται σύγχρονες μέθοδοι κατασκευής και σύγχρονα υλικά, με στόχο το ευκολότερο, το φθηνότερο ή και το πιο φανταχτερό αποτέλεσμα.

Το τρίτο έναυσμα για τη σημερινή ημερίδα είναι η αντίδραση μελών της Ελληνικής Εταιρείας για τις καταστροφές που γίνονται σε εκκλησιαστικά μνημεία όλου του ελληνόφωνου κόσμου. Σε πολλές ενοριακές εκκλησίες αφανίζονται ακριβώς τα στοιχεία της ταπεινής εκείνης εποχής, για την οποία δικαιολογημένα εκφράσα-

τε, Παναγιώτατε, τον θαυμασμό σας. Για να αντικατασταθούν είτε από στοιχεία ωφελιμιστικά, είτε, αντίθετα, αλλά εξίσου ενάντια στο πνεύμα της παράδοσης των συγκεκριμένων μνημείων, με στοιχεία στομφώδη, βυζαντινοπρεπή.

Η Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς όχι απλώς σέβεται την παράδοση όλων των αιώνων κατά τους οποίους οι ορθόδοξοι χριστιανοί έχουν δημιουργήσει τόπους ευχαστηριακής σύναξης, αλλά έχει δραστηριοποιηθεί στην προώθηση και επίβλεψη αναστηλώσεων σημαντικών μνημείων η ίδια. Παράδειγμα η Νέα Μονή της Χίου, όπου έγιναν σημαντικές αναστηλωτικές εργασίες με τη βοήθεια δύο μεγάλων δωρεών, εκείνης του αειμνήστου Αντώνη Χανδρή και σήμερα μιας δευτέρας, του Ιδρύματος «Λέων Λαιμός».

Σημαντικές εργασίες έγιναν επίσης στον Όσιο Λουκά, στο Στείριο, ιδιαίτερα η αναστήλωση της μεσαιωνικής τράπεζας. Μεταγενέστερα κάπως μνημεία είναι ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Καθολικού στην Παλαιοχώρα της Αίγινας, εκκλησία της Οθωμανοκρατίας, που αναστηλώθηκε με τη γενναιόδωρη στήριξη του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντη. Και επίσης το καθολικό της Αγίας Κυριακής της Παλαιοχώρας, που θα αναστηλωθεί σύντομα με δωρεά του Ιδρύματος «Σταύρος Σ. Νιάρχος». Ήδη προγραμματίζεται η αναστήλωση της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Ταίρια της Μονεμβασίας, του 10ου αιώνα και πάλι, με την πρόθυμη αρωγή του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντη. Όχι μόνο δε δραστηριοποιούμεθα οι ίδιοι, συνδράμοντες έτσι στο αξιόλογο έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για την αναστήλωση σημαντικών εκκλησιαστικών μνημείων, αλλά εκφράζουμε την έντονη λύπη μας για το μειωμένο ενδιαφέρον που φαίνεται να υπάρχει στη χώρα μας για τα ταπεινότερα αλλά συχνά αξιολογότερα εκκλησιαστικά μνημεία του παρελθόντος.

Ο συνδυασμός της αμέλειάς μας ως κοινωνίας για τα μνημεία αυτά της ορθόδοξης παράδοσης, με την πρόθυμη προσφορά μεγάλων ποσών για τον δήθεν εμπλουτισμό συγχρόνων ναών με βιομηχανοποιημένα στοιχεία ψευδοβυζαντινά, δεν μπορούν παρά να μας προβληματίσουν σοβαρά.

Ως παράδειγμα αμέλειας θα αναφέρω μια μικρή εκκλησία του 12ου αιώνα στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος, με αξιόλογες τοιχογραφίες του ίδιου αιώνα, η οποία έπαθε σοβαρότατες ζημιές στον σεισμό του 1979. Συγκινημένη από τον κίνδυνο ολοκληρωτικής καταστροφής του μνημείου, η Ελληνική Εταιρεία αμέσως ενεργοποιήθηκε και μετά από έρανο μεταξύ των μελών της εξασφάλισε στο μνημείο ένα προσωρινό στέγαστρο. Σήμερα, μετά από είκοσι περίπου χρόνια και παρά την εκπόνηση πλήρους σειράς σχεδίων αναστήλωσης από την αρμόδια κρατική υπηρεσία, το μνημείο ακόμα προστατεύεται μόνο από το ίδιο στέγαστρο, που τείνει πλέον και αυτό να καταρρεύσει. Θα έλεγε κανείς μάλιστα ότι η περίπτωση αυτή επιβεβαιώνει το ρητό «ουδέν μονιμότερον του προσωρινού», αν δεν ήταν πέραν αμφισβήτησεως ότι κινδυνεύει μόνο η αμέλειά μας να απο-

δειχθεί μόνιμη, ενώ ως αποτέλεσμα της αμέλειάς μας τα ίδια τα μνημεία προσωρινά.*

Δίκαια συμπεραίνει κανείς ότι το πρόβλημα της ουσιαστικής έλλειψης σεβασμού για το μεγαλείο των ταπεινών αυτών μνημείων σημαδεύει ολόκληρη την κοινωνία μας, από το υπουργικό συμβούλιο μέχρι την ενοριακή επιτροπή. Ασφαλώς η εσφαλμένη ιεράρχηση αναγκών, που οδηγεί στην έλλειψη επαρκών πόρων για την αναστήλωση των περισσότερων εκκλησιαστικών μνημείων, βαραίνει κυρίως τη διοίκηση. Σ' αυτή την ημερίδα όμως η Ελληνική Εταιρεία επέλεξε να αναδείξει ως κεντρικό σημείο προβληματισμού ένα άλλο σημείο της κοινής μας αποτυχίας, αμαρτίας ή αδυναμίας να φτάσουμε τον στόχο, όπως θα το περιέγραφαν και οι αρχαίοι Έλληνες και οι Πατέρες της Εκκλησίας.

Στην αντιμετώπιση των λειτουργικών χώρων της ορθόδοξης παράδοσης κεντρικό σημείο του προβλήματος ίσως αποτελεί η έμφυτη και υπαρξιακή δυσκολία να συνδυάσουμε αφενός τα ευχαριστηριακά και χαρμόσινα στοιχεία της λατρείας μας με ένα πνεύμα άσκησης και λιτότητας και αφετέρου να συνδυάσουμε την άρνηση κοσμικού συμβιβασμού με τον σεβασμό της ύλης ως κυρίαρχο στοιχείο της δημιουργίας του Θεού. Το έμφυτο αυτό πρόβλημα ενέτεινε η τεχνολογική εξέλιξη των περασμένων δύο αιώνων, που μας διεύρυνε θεαματικά τις δυνατότητες επιλογών, κάτι που απαιτεί αυξημένη αίσθηση ευθύνης και πνευματική ευαισθησία εκ μέρους όλων μας.

Σ' αυτή τη συγκυρία υπάρχουν δύο εύκολες λύσεις. Η μία είναι η υποταγή μας σε έναν εκκοσμικευμένο αρχιτεκτονικό λόγο, που εισάγει στοιχεία ωφελιμιστικά μέσα στον εκκλησιαστικό χώρο, ακόμα κι όταν διατηρεί έντονη ιδεολογική αντίθεση με τον σύγχρονο κόσμο, βασιζόμενη σε μια αντιϋλιστική και ασώματη αντίληψη της θρησκείας. Η άλλη είναι η επιλογή μιας συγκεκριμένης εποχής ως οριστικής ή ιδανικής για την καλή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, με το αποτέλεσμα μιας προσπάθειας εξωτερικευμένης απομίμησής της.

Θα αναφέρω ένα παράδειγμα από την κάθε μία τάση. Πριν από οκτώ περίπου χρόνια συνόδευα μια ομάδα αρχιτεκτόνων της επιστημονικής επιτροπής της *Europa Nostra*, ομοσπονδίας περισσότερων των 200 μη κυβερνητικών οργανώσεων, αφιερωμένων στην πολιτισμική και στη φυσική κληρονομιά της Ευρώπης, στο Άγιον Όρος. Αυτοί βέβαια εντυπωσιάστηκαν βαθύτατα απ' ό,τι είδαν, οι Έλληνες αντίθετα είχαμε μια δυσάρεστη εμπειρία, όταν στην είσοδο ενός μοναστηριού απαγορεύτηκε η είσοδος σε έναν από τους Έλληνες επιστήμονες, έναν από τους πιο έγκριτους αναστηλωτές του ελλαδικού χώρου, που συνόδευε την ομάδα, διότι είχε συμβουλευσει ανεπιτυχώς τον ηγούμενο να μη χρησιμοποιήσει κάποια εντελώς

* Ο ναός του Σωτήρος στο Αλεποχώρι αναστηλώθηκε τελικά το διάστημα 2004-2006 με δωρεά του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντη. (Σ.τ.Ε.)

σύγχρονα και εκκοσμικευμένα υλικά στις εργασίες αναστήλωσης της μονής. Τελικά ένας μόνο από τους Έλληνες της παρέας συνόδευσε τους ξένους κατά την επίσκεψή τους, ενώ οι υπόλοιποι περιμέναμε μαζί με τον αποκλεισμένο επιστήμονα εκτός του περιβόλου της μονής.

Το περιστατικό έκανε αρκετή αίσθηση στο Όρος, ώστε ένας άλλος ηγούμενος να μου τηλεφωνήσει για να εκφράσει τη βαθύτατη λύπη του. Το περιστατικό όμως αυτό απέδειξε ξεκάθαρα ότι οι επιλογές που λαμβάνονται στον χώρο της αναστήλωσης δεν είναι κυρίως τεχνικές, αλλά υπαρξιακές. Και ως εκ τούτου έχουν άμεσες συνέπειες στην πνευματική πορεία όλων μας.

Το δεύτερο παράδειγμα είναι περσινό και προέρχεται από ταξίδι μου στη Σερβία, όπου επισκέφθηκα μαζί με έναν ειδικό μια σημαντική εκκλησία, που ολοκληρώθηκε σταδιακά ανάμεσα στον 16ο και στον 18ο αιώνα. Ένας δόκιμος μοναχός του μοναστηριού αντέτεινε στα σχόλια του ειδικού ότι θα έπρεπε να γίνουν αλλαγές, ώστε το μνημείο να μοιάζει περισσότερο με εκείνα του 13ου και του 14ου αιώνα. Γρήγορα διαπίστωσε όμως, από τη συζήτηση που ακολούθησε, ότι η επιβολή σε εκκλησιαστικό χώρο στοιχείων μιας εποχής θεωρούμενης ως υπέρτερης από άλλες δεν είναι απλό εγχείρημα και ότι ελλοχεύει πάντα σε μια τέτοια περίπτωση ένας σοβαρός κίνδυνος όχι μόνο αρχιτεκτονικής, αλλά και πνευματικής παραμόρφωσης.

Ευτυχώς κυρίαρχο στοιχείο της ασκητικής παράδοσης της Ορθοδοξίας είναι ο σεβασμός στον πνευματικό οδηγό. Παράλληλα με την παράδοση των νηπτικών υπάρχουν όμως και οι παραδόσεις των διαφόρων δημιουργών, όπως αρχιτεκτόνων, κτιστών και αρχιτεχνιτών. Ασφαλώς ούτε στη μία περίπτωση ούτε στην άλλη αμφισβητεί κανείς ότι μετά από πολλά χρόνια ασκητικής υποταγής ένας νεότερος μπορεί να προσθέσει κάποιο πολύτιμο στοιχείο στη θεωρία και στην πρακτική του διδασκάλου. Έτσι ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, με την ουσιαστική όμως διαφορά ότι εδώ μοιραία υπάρχουν δύο παράλληλες αλλά εξίσου επίπονες διαδικασίες μαθητικής υποταγής για όλους όσοι ασχολούνται με το θέμα. Δηλαδή η ασκητική και η αισθητική, που είναι όμως και οι δύο πνευματικές.

Αποτελεί επικίνδυνη αλαζονεία να αρκестεί κανείς στα θέματα αναστήλωσης εκκλησιαστικών μνημείων στην ανάδειξη συγχρόνων, στη μία μόνο εκ των δύο αναγκαίων διαδικασιών θητεύσεως. Η μία διαδικασία είναι η εμβάθυνση, με σεβασμό προς τους εκάστοτε δημιουργούς, που θα μας επιτρέψει μέσα από τη δική τους προσέγγιση στην τέχνη και στην τεχνική να αντιμετωπίσουμε με ταπεινοφροσύνη και πιστότητα τα προβλήματα που θα παρουσιάσει ένα συγκεκριμένο κτίριο. Η άλλη διαδικασία είναι η εμβάθυνση στην κεντρική ευχαριστηριακή και ασκητική παράδοση της Εκκλησίας, η οποία και μόνο αυτή θα μας εφοδιάσει με την πνευματική διάθεση να επιλέξουμε ανάλογα με την κάθε περίπτωση, μεταξύ διαφόρων στοιχείων και δυνατοτήτων.

Παναγιώτατε, η τεχνολογική εξέλιξη, με τη θεαματική αύξηση των δυνατοτήτων που παρέχει στην ανθρωπότητα, μας βρήκε πνευματικά απροετοίμαστους. Ασφαλώς αν όχι όλοι, τουλάχιστον η μεγάλη πλειονότητα από μας έχουμε επίγνωση ότι σφάλαμε ή μάλλον αμαρτήσαμε σε κάποιες αποφάσεις. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο υπάρχει τόπος και λόγος για έναν δημιουργικό προβληματισμό.

Ο προβληματισμός αυτός ήδη έφερε καρπούς και ίσως θα φέρει κάποιους νέους χάρη στη σημερινή μας συνάντηση, την οποία οφείλουμε σε πολλά μέλη της Ελληνικής Εταιρείας και ιδιαίτερα στα μέλη του Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, κυρίως στους κ.κ. Κώστα Σταματόπουλο, Σταύρο Μαμαλούκο και Ειρήνη Γρατσία, η οποία έδωσε όλον τον εαυτό της στην όντως δύσκολη και περίπλοκη οργάνωση της σημερινής ημερίδας.

Ευχαριστούμε θερμότατα το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, που μας προσέφερε δωρεάν τους χώρους του, τον κ. Νίκο Δασκαλαντωνάκη και την Grecotel, τον κ. Θόδωρο Σαμούρκα και το Ίδρυμα Σαμούρκα, καθώς και τον κ. Κωνσταντίνο Αγγελόπουλο για τη γενναιοδωρία τους, που θα μας επιτρέψουν να δημοσιεύσουμε τα πρακτικά του συνεδρίου.

Τώρα όμως, Παναγιώτατε, ήρθε η στιγμή να σας παρακαλέσουμε να μας οδηγήσετε εσείς, μιλώντας για ένα θέμα που έχει ζωτική σημασία τόσο για τα δημιουργήματα των προγόνων μας όσο και για την πνευματική υγεία της δικής μας γενιάς, καθώς και των επομένων, μέσα στη ζωντανή παράδοση της Εκκλησίας.

Μιλώντας και της πολιτιστικής κληρονομιάς, αλλά γι' αυτό και αναγκαίο είναι στην όλη προσπάθειά μας να υπενθυμίσουμε τον γαλουασμό από της Μητρός Αγίας και Υψίστης Μεγάλης Εκκλησίας και της ημετέρας μεριμνήτος προσοχής και επιμέλειας την οποία μας δίνει ευρισκόμεθα μεταξύ των, κατόπιν πρόκλησης προσεκτικότητας του ετυμολογικώτατου όργανου της Μητρός Εκκλησίας και παλαιού φίλου της ημετέρας μεριμνήτος, κυρίου Κωνσταντίνου Καραϊ. Και επισημασθέντα της οικουμένης της πανανθρώπου μας από σήμερα δια να σκεπασθώμεν θερμώς ευχάς και συγχρητοίρια προς την Ελληνικήν Εκκλησίαν διά την παραλήψεις τριακονταετούς βίου, να συγχρητοίμεν διά τα μέχρι τούδε επιτεύγματα της εις της πρωτοπαλαιάς της και να ενθαρρύνωμεν καλήν συνέχισιν των ενθουσιών και της προσφοράς της υπέρ του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς μας επί πολλών ακόμη τριακονταετίων.

Το θέμα το οποίον αποτελεί αντικείμενον των συζητήσεων μας κατά την σημερινήν ημερίδα είναι κατά ενδιαφέρον, έχει δε ακόμη μεγαλύτερον ενδιαφέρον διά την Ορθόδοξον Εκκλησίαν. Δι' αυτήν η δόξα θεολογικιστική, αγνή καθαρή και απρόσβλητο αληθινόν βίωμα του ανθρώπου, η οποίας ενίσταται εν διαθήκη σωτηρίας μετά της θείας χάριτος και υφίσταται την μυστικήν αλληλεπίδρασιν την οποίαν αυτή η προστάζει. Δεν περιερίζεται δηλαδή εις την προσφοράν μιας απλήτης υποταγωγής, διό της αμνηστικής παραθέσεως όρκων, μεγάλων, χρημάτων, φαιδών και

Η Α. Θ. ΠΑΝΑΓΙΟΤΗΣ

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος

Χριστός Ανέστη!

Εντιμολογιώτατε πρόεδρε της Ελληνικής Εταιρείας διά την προστασίαν του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομίας, ελλογιμότατοι και αγαπητοί κύριοι σύνεδροι, εγκάρδιον σας απευθύνομεν χαιρετισμόν από της Μητρός Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας και της ημετέρας μετριότητος προσωπικώς και εκφράζομε την χαράν μας διότι ευρισκόμεθα μεταξύ υμών, κατόπιν πρόφρονος προσκλήσεως του εντιμολογιωτάτου άρχοντος της Μητρός Εκκλησίας και παλαιού φίλου της ημετέρας μετριότητος, κυρίου Κωνσταντίνου Καρρά. Και επιλαμβανόμεθα της ευκαιρίας της συναντήσεώς μας εδώ σήμερα διά να εκφράσωμεν θερμάς ευχάς και συγχαρητήρια προς την Ελληνικήν Εταιρείαν διά την συμπλήρωσιν τριακονταετούς βίου, να συγχαρώμεν διά τα μέχρι τούδε επιτεύγματά της εις τας προσπαθείας της και να ευχηθώμεν καλήν συνέχειαν των εργασιών και της προσφοράς της υπέρ του φυσικού περιβάλλοντος και της πολιτισμικής κληρονομίας μας επί πολλάς ακόμα τριακονταετίας.

Το θέμα το οποίον αποτελεί αντικείμενον των συζητήσεών σας κατά την σημερινήν ημερίδα είναι πολύ ενδιαφέρον, έχει δε ακόμα μεγαλύτερον ενδιαφέρον διά την Ορθόδοξον Εκκλησίαν. Δι' αυτήν η όλη εκκλησιαστική τέχνη υπηρετεί και εκφράζει το αληθινόν βίωμα του ανθρώπου, ο οποίος ευρίσκεται εν αισθητή κοινωνία μετά της θείας χάριτος και υφίσταται την μυστικήν αλλοίωσιν, την οποίαν αυτή προκαλεί. Δεν περιορίζεται δηλαδή εις την προσφοράν μιας αισθητικής απολαύσεως, διά της αρμονικής παραθέσεως όγκων, μεγεθών, χρωμάτων, φωτός και

άλλων αισθητών αντικειμένων ή μορφών, αλλά εξεικονίζει, ή ακριβέστερον ειπείν θέλει να εξεικονίξη εν τω μέτρω του εφικτού, την εσωτερικὴν αλλαγὴν και τον εσωτερικόν φωτισμόν τον οποίον επιφέρει το εκ της θείας χάριτος εσωτερικόν φως και η εξ αυτής εσωτερική ειρήνη, χωρίς να αλλάσσει ριζικώς τα περιγραφτά στοιχεία του ανθρώπου και της φύσεως.

Εν άλλαις λέξεσιν η τέχνη εις την Ορθόδοξον Εκκλησίαν είναι εξόχως συμβολική. Ως εκ τούτου δε ο καλλιτέχνης αντλεί την έμπνευσίν του αφ' ενός από το Πνεύμα το Άγιον και αφ' ετέρου από την ιεράν παράδοσιν, την οποίαν επανερμηνεύει εν Αγίω Πνεύματι, εν ελευθερία και ταυτοχρόνως εν απολύτω υποταγή. Εξ ου και η ιεροπρέπεια της ορθοδόξου τέχνης, εξ ου και η σχετική στατικότητα της, η οποία όμως ουδόλως αποκλείει την πρόσληψιν συγχρόνων αισθητικών ρευμάτων και τάσεων, αι οποίαι ενσωματούμεναι εις τον κορμόν της παραδόσεως δίδουν κάθε φοράν νέας δημιουργίας/ερμηνείας αυτής εν τω αυτώ νοι και εν τω αυτώ πνεύματι. Τοιουτοτρόπως έχομεν τόσον τας διαφόρους σχολάς όσον και τας διαφόρους ανά τόπους εκδοχάς εκάστης σχολής, όπως επίσης έχομεν, αρμονικώς συνταιριαγμένην προς τας λοιπάς, και την διάστασιν της προσωπικής δημιουργίας/ερμηνείας/συμβολής του καλλιτέχνου, που αποτελεί συνάρτησιν της προσωπικής πνευματικής του ζωής, της εναισθησίας του ως μέλους συγκεκριμένης κοινωνίας και του ταλάντου του ως δημιουργού. Δι' αυτό η τέχνη εν τη Ορθοδοξία είναι μία αλλά και ταυτοχρόνως ποικίλλη και πολυπρόσωπος. Μία εις την ουσίαν της, αποκλείουσα επομένως πάσαν εκκοσμίκευσιν, αλλά και ποικίλλη εις τας εκφάνσεις της και επομένως ανοικτή διά νέας επανερμηνείας και δημιουργικάς πραγματώσεις εις το μέλλον.

Τα όσα όμως μέχρι στιγμής ειπώθηκαν δηλώνουν και το εξής: ότι εν τη Ορθοδοξία η καλλιτεχνική δημιουργία, η κατά το δυνατόν αισθητική τελειότης αποτελούν μέσον και όχι αυτοσκοπόν. Μέσον τεταγμένον εις την υπηρεσίαν της σωτηρίας του ανθρώπου, μέσον οδηγούν και συμβολίζουν την θέωσιν, και ως εκ τούτου μέσον εξόχως κοινωνητικόν, εντασσόμενον εις την κοινήν και μίαν και μεγάλην συμπαντικήν ευχαριστιακήν λειτουργίαν και αναφοράν. Όπως δε εντός της τοιαύτης λειτουργικής και ευχαριστιακής προοπτικής και μυσταγωγίας αποκλείεται η αυτονόμησις της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ούτω επίσης αποκλείεται και εντός αυτής η αυτονόμησις των επί μέρους εκφάνσεών της, η κυριαρχία δηλαδή της μιας εξ αυτών επί των υπολοίπων. Αλλ' η μία οφείλει να υποστηρίξη την άλλην, η μία συμπληρώνει την άλλην και όλαι μαζί, ζωγραφική, ποίησις, αρχιτεκτονική, μέλλος, γλυπτική, διακοσμητική, και όποια άλλη, υπηρετούν ιεροπρεπώς τον άνθρωπον και την υπόθεσιν της θεώσεως και της σωτηρίας. Ο ορθόδοξος ναός επομένως καλείται να αποτελέση το ιδανικόν εκείνον κέλυφος, το οποίον θα στεγάση την αρμονικήν σύνθεσιν των επί μέρους εκφάνσεων της μιας τελετουργίας, εκφράζων πιστώς και ισοτίμως συμπεριλαμβάνων τας ανωτέρω πραγματικότητας και

αληθείας διά να τας απελευθερώση, διά να τας αναγάγη, να τας αναφέρη, να τας προσφέρη και να τας προσηλώση εις την μίαν και μοναδικήν τριαδικήν όντως πραγματικότητα και αλήθειαν.

Η χριστιανωσύνη ως περίοδος της ιστορίας και του πολιτισμού κατέλιπε εις Ανατολήν και Δύσιν εξόχους συνθέσεις ύλης και πνεύματος, εξόχους μαρτυρίας παγκοίνου όσο και προσωπικής πίστεως. Αλλ' η χριστιανωσύνη εις μεν την Δύσιν αποτελεί πλέον σαφώς παρελθόν, εις δε την Ανατολήν, χωρίς να έχει αύτη εντελώς αποσπρηθή από τας συνειδήσεις, τας νοοτροπίας και τας συμπεριφοράς, έχει σοβαρώς, λόγω περιρρεούσης ατμοσφαίρας, νοθευθή και αλλοιωθή, εις τρόπον ώστε εις πολλάς περιπτώσεις η ιδεολογία να υποκαθιστά το πνευματικόν βίωμα και ο οπαδός τον γνήσιον της Εκκλησίας πιστόν. Η αλλοίωσις αύτη δεν μπορούσε παρά να επηρεάση δυσμενώς την εκκλησιαστικήν τέχνην, μάλιστα δε την αρχιτεκτονικήν. Φοβούμεθα επομένως ότι δεν είναι σήμερον καιρός διά νέας καινοτόμους συνθέσεις, όπως συμβαίνει εις περιόδους εκκλησιαστικής πνευματικής ακμής. Φρονούμε ότι η περίοδος την οποία διανύομε οφείλει κυρίως να είναι περίοδος επιστροφής εις την παράδοσιν, υπακοής, υποταγής και εκ νέου μαθητείας. Όπως δε διαθέτομε τα κείμενα των πατέρων, τους ύμνους των υμνωδών και τους βίους των αγίων, ούτω τολμώ να είπω ότι διαθέτομε και την πλουσίαν αρχιτεκτονικήν μας παράδοσιν, η οποία με τον τρόπον της ως σύνολον αποτελεί ένα αλάνθαστον σύμβολον πίστεως. Διά να την μελετήσωμεν όμως, διά να την αποκρυπτογραφήσωμεν και διά να εμπνευσθώμεν από αυτήν, πρέπει πρωτίστως να την διατηρήσωμεν, πρέπει να την προστατεύσωμεν με πραγματικήν θρησκευτικήν ευλάβειαν από καταστροφάς και παραμορφώσεις. Όστε να μην αλλοιωθή ο τρόπος της, ώστε να μην αλλοιωθή ο λόγος της, ώστε να εξακολουθήση να λειτουργή ως πνευματικός φάρος και οδηγός ενός εκκλησιαστικού ήθους του οποίου όλοι αισθανόμεθα την νοσταλγίαν.

Διά τούτο εξαιρέτως συγχαίρομε την Ελληνικήν Εταιρείαν διά την συμβολήν της εις την διάσωσιν της πολιτιστικής κληρονομίας μας και ιδιαιτέρως εκείνης της Ορθοδόξου ημών Εκκλησίας, η οποία προσφέρει εις την ανθρωπότητα μίαν διαφορετικήν αίσθησιν του πνευματικού κόσμου και της εσωτερικής αλλαγής του ανθρώπου και της φύσεως και την οποίαν προκαλεί η άκτιστος ενέργεια του Θεού, η θεία Χάρις εις τους δεχομένους τον επηρεασμόν αυτής. Και ευχόμεθα ολοθύμως όπως αυτό το εσωτερικόν θείον φως επιλάβη εις τας διανοίας και τας καρδιάς όλων ημών, αγαπητοί, διότι αυτό θα μας οδηγήση ένα βήμα πλησιέστερον προς την φαινομενικώς ουτοπικήν, αλλά κατ' αλήθειαν υπαρκτήν Βασιλείαν των Ουρανών, η οποία αν και θεωρήται πλήρως υπερβατική, «εντός ημών εστί», κατά την αδιάψευστον μαρτυρίαν του φορέως αυτής, Κυρίου ημών Ιησού Χριστού. Τούτου η χάρις και το πλούσιον έλεος είησαν μετά πάντων υμών. Αμήν. Και πάλι Χριστός Ανέστη.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

Ομότιμος καθηγητής Ε.Μ.Π.

ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΕΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Το να μιλήσει κανείς γενικά για το Βυζάντιο και την τέχνη του θα ήταν λάθος κι αυτό γιατί η μεσαιωνική ελληνική αυτοκρατορία, που συνηθίστηκε να την ονομάζουμε σήμερα Βυζάντιο, διατηρήθηκε επί έντεκα ολόκληρους αιώνες και κάποτε επικρατούσε σε όλες τις χώρες γύρω από τη Μεσόγειο ή τη Μέση Ανατολή. Με το πέρασμα τόσο χρόνου πολλά πράγματα άλλαξαν, τόσο ως προς τις εξωτερικές συνθήκες και την έκταση του κράτους όσο και προς τη νοοτροπία των κοινωνιών που απάρτιζαν τον μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο. Η αρχιτεκτονική που τους εξυπηρετούσε και προερχόταν από αυτές επίσης εξελισσόταν, αν και με βραδύτατους ρυθμούς, σε όλες τις εποχές. Υπήρχαν άλλωστε διαφοροποιήσεις πλουσίων και φτωχών ανθρώπων, μορφωμένων και απαίδευτων, κοσμικών και μοναχών, διαφοροποιήσεις που είχαν άμεσο αντίκτυπο στην αρχιτεκτονική και στην τέχνη. Και όμως, αν περιοριστούμε στη θρησκευτική αρχιτεκτονική, διαπιστώνουμε αφενός μία συνέχεια στον χρόνο και αφετέρου έναν κοινό χαρακτήρα, παρά τη διαφορά μεγεθών και διαθεσίμων μέσων. Και όπως όλοι γνωρίζουμε, οι θαυμαστές πολιτιστικές επιτεύξεις του Βυζαντίου, συμπεριλαμβανομένης και της τέχνης και της αρχιτεκτονικής, σε μέγιστο βαθμό έχουν ως αφετηρία τη χριστιανική θρησκεία.

Θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε στην ανάλυση αυτού που ονομάζουμε κοινό χαρακτήρα, στην αναζήτηση των επιμέρους στοιχείων που τον απαρτίζουν στη ναοδομία του Βυζαντίου. Δηλαδή πώς με τις αρχιτεκτονικές μορφές, τη διάπλαση του χώρου και τη συμβολή των άλλων τεχνών, κυρίως της μνημειακής ζωγραφικής, επιτυγχάνεται άμεση ανταπόκριση στην πνευματική ουσία και στις λειτουργικές απαιτήσεις της ορθόδοξης χριστιανικής λατρείας. Επειδή ακριβώς το ενιαίο χριστιανικό πνεύμα διακατέχει όλους τους πιστούς και η λειτουργία είναι επίσης ενιαία και αμετάβλητη, επιτυγχάνεται αυτός ο κοινός χαρακτήρας. Και τούτο ανεξαρτήτως των όποιων εξελίξεων και των τοπικών ιδιομορφιών, αν μια εκκλησία ήταν μεγάλη και πλούσια ή μικρή και ταπεινή, ανεξαρτήτως αν έγινε μερικούς αιώνες νωρίτερα ή αργότερα.

Βεβαίως, όπως καταλαβαίνετε, θα περιοριστώ στο Βυζάντιο και δεν θα μπω στο θέμα της άμεσης παραδόσεως, που είναι η Τουρκοκρατία. Μιλώ λοιπόν μόνο για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, μιλώ για τα πράγματα μέχρι το 1453. Πρώτη διαπίστωση είναι ότι οι βυζαντινές εκκλησίες είχαν μια σωστή αρχιτεκτονική, με την έννοια που έδιναν ανέκαθεν σ' αυτήν, από την εποχή του Βιτροβίου, δηλαδή στόχευε στη χρησιμότητα, στην ομορφιά και στη στερεότητα και σπανίως αστοχούσε. Αν και ο αριθμός των βυζαντινών ναών που σώθηκαν είναι σχετικά πολύ μικρός εν σχέσει με αυτούς που υπήρξαν, κάθε παράδειγμα που γνωρίζουμε επιβεβαιώνει τον κανόνα και προφανώς με τη λέξη χρησιμότητα καλύπτεται ολόκληρο το φάσμα των λειτουργιών του αρχιτεκτονικού έργου, ως οίκου του Θεού, προκειμένου μάλιστα περί των εκκλησιών.

Δεύτερη διαπίστωση είναι η άμεση σχέση και η συνέπεια των αρχιτεκτονικών μορφών προς τις κατασκευές και κατ' επέκτασιν προς τα υλικά και τους τρόπους δομής. Πράγματι αυτό που εντυπωσιάζει τον μελετητή της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είναι ότι δεν υπάρχουν επίπλαστες ή ανόργανες μορφές, ούτε οπτικές απάτες, ούτε τεχνητή πολυχρωμία, αλλά αντιθέτως οι μορφές προκύπτουν φυσικά από την ίδια την κατασκευή τους.

Τρίτη διαπίστωση είναι ότι οι μορφολογικοί κανόνες, που επιβάλλονταν από την επίσημη τουλάχιστον αρχιτεκτονική της ρωμαϊκής και της παλαιοχριστιανικής περιόδου, υποχωρούν υπέρ μιας ελευθερίας της συνθέσεως. Και ενώ η τυπολογία δημιουργεί ένα πλαίσιο για τη βυζαντινή ναοδομία, τα υλικά, οι τρόποι κατασκευής και οι συνεπείς προς αυτούς αρχιτεκτονικές μορφές προσαρμόζονται στον τελικό σκοπό, στην ιερότητα και στην πνευματικότητα του χώρου, σύμφωνα με την καλλιτεχνική βούληση του εκάστοτε δημιουργού. Έτσι συχνά θα δείτε δύο περίπου όμοιες βυζαντινές εκκλησίες, ποτέ όμως δεν θα δείτε δύο απολύτως όμοιες εκκλησίες.

Αλλά βέβαια στην αρχιτεκτονική η συνθετική διαδικασία, η καλλιτεχνική βούληση, δεν είναι παρά ένας από τους παράγοντες, υπάρχουν και άλλοι, εξω-

τερικοί, που επηρεάζουν ενίοτε καθοριστικά το τελικό αποτέλεσμα και είναι κυρίως παράγοντες περιβάλλοντος και οικονομίας.

Και με τους δύο αυτούς παράγοντες συνδέονται τα υλικά της δομής, τα οποία μπορούμε να τα διακρίνουμε σε τρία είδη: τοπικά, διακινούμενα και σε δεύτερη χρήση. Ήδη από την υστάτη αρχαιότητα το ενδιαφέρον των αρχιτεκτόνων στράφηκε στο εσωτερικό των κτιρίων και κορυφώθηκε προκειμένου περί των χριστιανικών εκκλησιών. Οι πιστοί παρακολουθούν τη λειτουργία σε χώρο κλειστό και μετέχουν σε κοινή λατρεία στραμμένοι προς το ιερό βήμα, οι αρχιτέκτονες των ναών συν τω χρόνω και μετά από ποικίλους πειραματισμούς έως τον 6ο αιώνα κατανοούν ποιος είναι επιτέλους ο σκοπός τους. Να δημιουργήσουν έναν χώρο δυναμικό, λειτουργικό και συνάμα αρμονικό, ο οποίος να υποβάλλει το μεταφυσικό δέος, την πνευματικότητα της χριστιανικής θρησκείας, αλλά συγχρότως να προβάλλει και τα σύμβολα, τα κυριότερα από τα οποία ήταν το σχήμα του σταυρού και η ουράνιος σφαίρα.

Η αρχιτεκτονική σύνθεση γινόταν λοιπόν εκ των έσω, με αφετηρία τη διάπλαση του εσωτερικού χώρου, με τόξα και θόλους, οι οποίοι εξωτερικεύονταν χάρη στην κατασκευαστική συνέπεια για την οποία μίλησα και τη διαμόρφωση όχι μιας αλλά πολλών στεγών πάνω από τους θόλους και με την αντίστοιχη διαάρθρωση των προσόψεων της εκκλησίας.

Για την επίτευξη του δυναμικού χώρου επιδιώχθηκε η δημιουργία μιας όσο γίνεται πιο ελαφράς θολοδομίας, ουσιαστικά κελυφών, κοίλων επιφανειών, οι οποίες δείχνουν ότι δεν στηρίζονται, ότι δεν καταπονούν τους υποκείμενους κίονες ή τοίχους, είναι μια αρχιτεκτονική επιφανειών και όχι ογκωδών φορέων. Για να επιτύχουν αυτά τα αποτελέσματα, χρησιμοποίησαν ελαφρά υλικά, δηλαδή κυρίως τούβλα, και ανέπτυξαν αφενός μια τεχνική δομής θόλων χωρίς ξυλοτύπους και αφετέρου δομικούς οργανισμούς αντιστηρίξεως των θόλων μεταξύ τους, έτσι ώστε να μη χρειάζονται βαρείς τοίχοι ή αντηρίδες. Τα στηρίγματα της θολοδομίας ήταν συνήθως ελεύθεροι και ραδινοί κίονες, που βρίσκονταν στο όριο της αντοχής τους, το αποτέλεσμα στο εσωτερικό του ναού δίνει μια εντύπωση εξαυλώσεως, ως εάν τελικά να έχασαν το βάρος τους και οι θόλοι να εντείνονται εκ των κάτω προς τα άνω και εκ των έσω προς τα έξω. Το τέλειο και ολοκληρωμένο επίτευγμα όλων αυτών είναι βέβαια η μοναδική Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, η οποία είναι μεν ανεπανάληπτη, δημιούργησε όμως ένα όραμα για τους αρχιτέκτονες, ακόμα κι όταν έκτιζαν κατά πολύ μικρότερα και φτωχότερα κτίρια, ακόμα κι όταν έκτιζαν πολύ αργότερα.

Η ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είναι έτσι μια ιστορία προσαρμογών στα εκάστοτε δεδομένα, χωρίς όμως να εγκαταλείπεται ένα όραμα, αυτό της πνευματικότητας. Υλοποιήθηκε στην Αγία Σοφία, χωρίς να πάψει ποτέ να επιδιώκεται η επιβολή του πνεύματος επάνω στην άψυχη ύλη. Πέραν των ανωτέρω, το

μεν εσωτερικό της ορθοδόξου βυζαντινής εκκλησίας επενδύεται με ορθομαρμαρώσεις, ψηφιδωτά και συνηθέστατα τοιχογραφίες, το δε εξωτερικό αναδεικνύεται με τα ίδια τα υλικά της δομής του. Κοινό στοιχείο είναι το μάρμαρο, υλικό πολύτιμο αλλά προσιτό στις περισσότερες χώρες της ανατολικής Μεσογείου και οπωσδήποτε μεγίστης σημασίας και για την αρχιτεκτονική της αρχαιότητας. Από τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν, εκτός από το σύστημα της δομής με κίονες και παραστάδες, την αγάπη προς τα μάρμαρα, καθώς και διάφορες τεχνικές αναδείξεως της φυσικής τους ομορφιάς.

Στις λίγες ορθομαρμαρώσεις που σώθηκαν ως τις μέρες μας βλέπει κανείς πίνακες που αποτελούνται από δύο πλάκες, προερχόμενες από το πριόνισμα ενός μαρμάρου, έτσι ώστε τα φυσικά νερά να σχηματίζουν συμμετρικά σχήματα προς τον κατακόρυφο άξονα μεταξύ τους, στις οποίες ο λαός έβλεπε σε λανθάνουσα μορφή ιερές μορφές και τις αποκαλούσε χειροποίητες εικόνες. Σε πλακοστρώσεις γινόταν επίσης ανάπτυξη των φυσικών φλεβώσεων του χρωματιστού μαρμάρου και ο συνδυασμός τους, έτσι ώστε να σχηματίζονται αυτά που έλεγαν «ποταμούς». Η συνηθέστερη βέβαια περίπτωση ήταν των κιόνων, οι κορμοί των οποίων επίσης στιλβώνονταν και δεν είχαν ποτέ πλαστική ανάδειξη με ραβδώσεις, όπως γινόταν κατά την αρχαιότητα.

Την τάση για εξαϋλωση και γραφική ανάδειξη τη διακρίνουμε σαφέστερα στη διακοσμητική γλυπτική, η οποία σχεδόν ποτέ δεν έλειπε από τους βυζαντινούς ναούς. Τα γλυπτά σε λευκό μάρμαρο συνήθως, αν και διατηρούν την αρχαία ταξιθέτηση και λειτουργία τους μέσα στην εκκλησία, είναι δηλαδή κιονόκρανα, επίκρανα, υφαψίδια, κοσμίτες, διαφράγματα του Ιερού, δεν είχαν ποτέ πλαστικότητα, ποτέ φωτοσκιάσεις, με τις οποίες θα αναδεικνυόταν ο όγκος τους. Τα διάφορα διακοσμητικά θέματα αποδίδονται με επιπεδόγλυφη, με διάτρητη ή με χαρακτή τεχνική. Πολυτελέστερες εκκλησίες στολίζονταν με μαρμαρικά που αναδείκνυαν και το χρώμα των μαρμάρων, με τις αγαπητές στους μεσαιωνικούς Έλληνες ενθετικές τεχνικές, δηλαδή τα μαρμαροθετήματα, τα γνωστά με το παλιό λατινικό όνομα *opus sectile*, ή αυτά στα οποία τα κενά μεταξύ των μοτίβων γεμίζονταν με έγχρωμη ρητίνη, με μια μαστίχα χρωματιστή. Στην Κωνσταντινούπολη σε πολυτελείς ναούς υπήρχαν και αρχιτεκτονικά μέλη από έγχρωμα κεραμικά, από τα οποία δυστυχώς ούτε ένα δεν σώθηκε στη θέση του, είναι όλα σε μουσεία. Εξωτερικά στους βυζαντινούς ναούς κυριαρχεί η ποικιλία, η φυσική πολυχρωμία και η γραφική ακανονιστία. Οι λίθοι διατηρούν το χρώμα τους, τα τούβλα και τα κεραμικά το ζωντανό κόκκινο δικό τους χρώμα, το λευκό δεσπόζει σε μαρμάρινα θυρώματα, κιονίσκους παραθύρων και ενίοτε σε διακοσμητικά ανάγλυφα. Χρωματιστά εφναλωμένα μικρά αγγεία δεν είναι σπάνια σε βυζαντινούς ναούς στην Ελλάδα.

Σε βυζαντινά κείμενα που αναφέρονται σε κτίρια βλέπουμε ενίοτε να επαι-

νούνται όχι μόνο η ποικιλία, ο πλούτος και το κάλλος, αλλά και η ακεραιότητα των μελών, η κατασκευή τους από ολόσωμα υλικά, οι μονολιθικοί κίονες, οι τοίχοι, που έμοιαζαν να έγιναν από μία μόνο πέτρα, και άλλα παρόμοια. Είναι ο σεβασμός του φυσικού υλικού, αυτού του οποίου έφτιαξε η φύση, το οποίο όταν τεμαχιστεί ή ακρωτηριαστεί δεν μπορεί να διορθωθεί ποτέ, το ανεπανάληπτο.

Έγινε ήδη λόγος για υλικά δομής και διακοσμήσεως σε δεύτερη χρήση. Τα ερείπια της αρχαιότητας προσέφεραν άφθονο υλικό, λίθους, μάρμαρα και τούβλα, τα οποία μπορούσαν να ανακυκλωθούν. Οι περιπτώσεις είναι αναρίθμητες στις βυζαντινές εκκλησίες, γιατί το οικονομικό κίνητρο ήταν πολύ μεγάλο. Δεν είχαν ανάγκη να ανοίξουν καινούργια νταμάρια ή να μεταφέρουν από μακριά τα μάρμαρα. Το θέμα είναι πολύ ενδιαφέρον λόγω της εκτάσεως και της εξελίξεως του φαινομένου, αλλά και λόγω του διαφορετικού τρόπου που έβλεπαν τα αρχαία αυτά μέλη οι Βυζαντινοί από εμάς, κυρίως στις περιπτώσεις τμημάτων (spolia), που έφεραν κάποιον ανάγλυφο διάκοσμο ή αρχαίες παραστάσεις. Οι Βυζαντινοί τα θεωρούσαν άξια να στολίσουν το εσωτερικό, όπως οι κίονες λ.χ., ή την πρόσοψη μιας εκκλησίας και ενίοτε καθαγίαζαν τις όποιες παραστάσεις με τη λάξευση ή τη χάραξη σταυρών.

Εμείς σήμερα αισθανόμαστε περισσότερο την ιστορική φόρτιση των κομματιών αυτών, που επαυξάνουν τη διαχρονική αξία των βυζαντινών μνημείων, και προσπαθούμε να μαντέψουμε την προέλευσή τους. Πολλές φορές πάντως θαυμάζει κανείς την ικανότητα αφομοιώσεως του αρχαίου υλικού, κυρίως ολόσωμων κιόνων στις βυζαντινές εκκλησίες, που ασφαλώς περιόριζε τη συνθετική ελευθερία του δημιουργού, όπως θαυμάζει κανείς και τη μορφολογική ευαισθησία κατά την ένταξη πλακών, με ανάγλυφα κάθε εποχής στις προσόψεις τους. Σε πλήρη εναρμόνιση με την αρχιτεκτονική και τον γλυπτικό διάκοσμο έρχεται η μνημειακή ζωγραφική να εκπληρώσει στο εσωτερικό της εκκλησίας τους ίδιους πάντοτε σκοπούς: Να υποβάλλει την πνευματικότητα της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας και το μεταφυσικό δέος και συγχρόνως να απεικονίσει ιερά πρόσωπα και ιερές παραστάσεις.

Μετά την κρίση της εικονομαχίας η εικονογραφία στο εσωτερικό των βυζαντινών ναών αποκρυσταλλώνεται και υπηρετεί το δόγμα, δείχνοντας τον ενσάρκωθέντα λόγο ως εικόνα, συγκεκριμένα πρόσωπα αλλά και σκηνές που κανείς ποτέ δεν είδε. Όλα τα παριστανόμενα είναι ακίνητα, σε έναν χώρο φανταστικό, παραδείσιο, χωρίς την έννοια του χρόνου, που ανήκουν στην αιωνιότητα.

Εμάς μας ενδιαφέρει πώς επετεύχθη η αποπνευμάτωση και συγχρόνως η αρμονία των παραστάσεων που πρυτάνευαν σε σχέση με την αρχιτεκτονική του ναού. Η μνημειακή ζωγραφική του Βυζαντίου, ανεξαρτήτως τεχνικής, αρνείται την πλαστική απόδοση και την ψευδαίσθηση του βάθους. Όλα υπακούουν σε μια τεχνοτροπία επιπέδων σχημάτων, η οποία γίνεται πολύ περισσότερο αισθητή

όταν οι ζωγραφιζόμενες επιφάνειες είναι κοίλες, όπως είναι τα εσωράχια των τόξων, οι θόλοι και ο τρούλος. Τα μη σώματα χάνουν ακόμα περισσότερο την υπόστασή τους. Δεν υπάρχουν ποτέ προοπτικές φυγές, οι οποίες θα έδειχναν ότι διασπούσαν την υλική υπόσταση των τοίχων και των θόλων. Ο ορισμός του εσωτερικού χώρου από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία ήταν δεδομένος. Συγχρόνως οι Βυζαντινοί ζωγράφοι πρόσεχαν την κλίμακα των παραστάσεων, εν σχέσει προς τα μεγέθη του ναού, αλλά και τον φωτισμό, τον φυσικό ή τον τεχνητό.

Η τεχνική του ψηφιδωτού ανταποκρινόταν σ' αυτές τις γενικές προδιαγραφές, ελάχιστα ήταν δυνατόν με τις ψηφίδες να αποδοθεί η φωτοσκίαση και η εντύπωση του όγκου, εννοώ το χρυσό βάθος (επεκτεινόμενο μάλιστα κατά περίπτωση σε γειτονικές παραστάσεις ή και σε επιφάνειες χωρίς καθόλου παραστάσεις), προσέδιδε έναν τόνο εξαιρετικής μεγαλοπρέπειας, πολυτέλειας και συμβολισμού της μακαριότητας των ουρανών. Οι μεταβαλλόμενες ανακλάσεις του φωτός επάνω στις χιλιάδες μικρές επιφάνειες των ψηφίδων δημιουργούσαν στον θεατή την εντύπωση ενός άλλου κόσμου, εκεί που δεν υπάρχουν πια οι έννοιες του χώρου και του χρόνου. Αλλά και η τεχνική της νωπογραφίας, της τοιχογραφίας δηλαδή εφ' υγροίς, το φρέσκο, πολύ πιο συνηθισμένη στις φτωχότερες εκκλησίες, τις περισσότερες εκκλησίες, επίσης δεν απέδιδε εύκολα τις φωτοσκιάσεις και δεν διασπούσε την υπόσταση των ζωγραφισμένων επιφανειών στο εσωτερικό της εκκλησίας.

Δυστυχώς ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τον λειτουργικό εξοπλισμό των βυζαντινών εκκλησιών, ή μάλλον τα λίγα έργα τέχνης που σώθηκαν είναι είδη υπερπολυτελείας, που ανήκαν κυρίως σε επώνυμες εκκλησίες της Κωνσταντινουπόλεως και βρίσκονται σήμερα σε μουσεία ή σε θησαυροφυλάκια μεγάλων εκκλησιών στη δυτική Ευρώπη. Είναι ιερά σκεύη, δυσκοπώδη, δίσκοι, καλύμματα ευαγγελίων, λειψανοθήκες, σταυροί λιτανείας, καλύμματα φορητών εικόνων και φωτιστικά σώματα. Όλα αυτά και τα αντίστοιχά τους πιο φτωχικά, μαζί με παραπετάσματα, κεντήματα, εικόνες και άμφια, δημιουργούσαν ένα περιβάλλον επισημότητας και μεγαλοπρέπειας στο εσωτερικό των ναών, το οποίο μόνο σε μερικά μεγάλα μοναστήρια, όπως είναι το Σινά ή στο Άγιον Όρος, έχει σήμερα ακόμα διασωθεί. Στα έργα αυτά θαυμάζουμε τα τίμια υλικά που χρησιμοποιήθηκαν, την τεράστια επένδυση κόπου του καλλιτέχνη που τα κατασκεύασε και κυρίως την καλαισθησία του. Εδώ τα τίμια υλικά ήταν ο χρυσός, ο άργυρος, οι πολύτιμοι και ημιπολύτιμοι λίθοι, τα μαργαριτάρια, η ορεία κρύσταλλος και το ελεφαντοστόν, και έρχονται να συνδυαστούν με τα προϊόντα των τεχνών της φωτιάς, σμάλτα, μπρούτζινα, γυαλιά και πολυτελή κεραμικά.

Αυτό που μένει από όλα αυτά που είπαμε είναι ότι τα πνευματικά επιτεύγματα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής ήταν το αποτέλεσμα διαφόρων μορφολογικών τρόπων, που δουλεύτηκαν επί αιώνες και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τις τε-

χνικές και τα υλικά τα οποία τότε χρησιμοποιούνταν. Η απολεσθείσα σε μεγάλο βαθμό ατμόσφαιρα του εσωτερικού των βυζαντινών εκκλησιών επίσης προέκυπτε από έργα τέχνης που έγιναν με μεγάλες προθέσεις, μοναδικής καλλιτεχνικής ικανότητας και με τίμια υλικά. Σήμερα είναι πάρα πολύ δύσκολο να επιτύχουμε ανάλογα αποτελέσματα με διαφορετικούς μορφολογικούς τρόπους, διαφορετική τεχνοτροπία και μάλιστα με σύγχρονα υλικά. Και αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι οι αρχιτέκτονες των νέων εκκλησιών βρίσκονται τώρα σε ένα πολύ μεγάλο δίλημμα. Ή πρέπει να ανανεώσουν τα πάντα και να προσδιορίσουν βασικές αρχές δημιουργώντας μια νέα ναοδομία, μια νέα αισθητική, με πραγματικά ορθόδοξα χριστιανικό χαρακτήρα ή πρέπει να προσπαθήσουν να ανανεώσουν την κατασκευαστική παράδοση που σβήνει, ξαναγυρίζοντας σε μια νεοβυζαντινή αρχιτεκτονική εκκλησιών. Και τα δύο είναι εξαιρετικά δύσκολα και γίνονται ακόμα δυσκολότερα προκειμένου περί εκκλησιών με μεγάλο μέγεθος, που θα ταίριαζαν στα μεγάλα αστικά κέντρα που έχουμε σήμερα.

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Α. Η παράδοση

«Ήταν ο εκπαιδευτικότερος συνδυασμός της απόλυτης παιδείας με την απόλυτη ελευθερία» είχε σαν να μανολογούσε ο ξένος που ξαναγύρισε πριν από λίγο χρόνια στην Ασία Σοφία. Ο άνθρωπος σου έκανε την παρατήρηση αυτή δεν ήταν ούτε ορθόδοξος ούτε καν χριστιανός απ' ό,τι έβρινα από τις συζητήσεις που είχαμε εν συνεχεία. Ήταν ο τυπικός σύγχρονος αγνωστικιστής, τον οποίον το Ψήφισμα Θείας Θρησκείας ονόμαζε απιστογνώστη. Ήταν όμως ένας καλός άνθρωπος, πιο διάσημος αρχιτέκτονας της πατρίδας του και η ματιά του ελευθερή από οποιαδήποτε θρησκευτική, συναισθηματική και ιδεολογική εξάρτηση. Ξεχώρισε σε το επίτιμο από οτιδήποτε μη αρχιτεκτονικό και άγριζε θεωρώ, από τη δική της συγκεκριμένη παιδεία, την ουσία, που ήταν παιδοχρόνη και αρχιτεκτονική, αλλά και πάνω και πέρα από την αρχιτεκτονική «Εξ ουσις» που δίδεται κατ'εξοχή με τον ορισμό που θα δώσαμε στον γενικό χαρακτήρα του ορθοδόξου δόγματός, του είδα ανθρώπινα και νομίζω ότι δεν έπρεπε να τελείωσει. Του ζήτησα όμως να μου εξηγήσει τα συναισθήματα ή μάλλον τι έβλεπαν τα μάτια του και τι ερμήνευσε με τον τρόπο που μόλις ακούσαμε και που εγώ δεν είχα αντιληφθεί. «Αυτό που εί-

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ιστορικός

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ
ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ

Α. Η παράδοση

«Είναι ο εκπληκτικότερος συνδυασμός της απόλυτης πειθαρχίας με την απόλυτη ελευθερία», είπε σαν να μονολογούσε ο ξένος που ξεναγούσα πριν από λίγα χρόνια στην Αγία Σοφία. Ο άνθρωπος που έκανε την παρατήρηση αυτή δεν ήταν ούτε ορθόδοξος ούτε καν χριστιανός απ' ό,τι έκρινα από τις συζητήσεις που είχαμε εν συνεχεία. Ήταν ο τυπικός σύγχρονος αγνωστικιστής, τον οποίον το ζήτημα Θεός/ θρησκεία ουδόλως απασχολούσε. Ήταν όμως ένας καλός, ένας από τους πιο διάσημους αρχιτέκτονες της πατρίδας του και η ματιά του ελεύθερη από οποιαδήποτε θρησκευτική, συναισθηματική και ιδεολογική εξάρτηση, ξεγύμνωσε το κτίριο από οτιδήποτε μη αρχιτεκτονικό και άγγιξε θαρρώ, από τη δική της συγκεκριμένη ατραπό, την ουσία, που ήταν ταυτόχρονα και αρχιτεκτονική, αλλά και πάνω και πέρα από την αρχιτεκτονική. «Ο ορισμός που δίδετε ταυτίζεται με τον ορισμό που θα δίναμε στον γενικό χαρακτήρα του ορθοδόξου δόγματος», του είπα αυθόρμητα και νομίζω ότι δεν έπεσα εντελώς έξω. Του ζήτησα όμως να μου εξηγήσει τι εννοούσε ή μάλλον τι έβλεπαν τα μάτια του και τι ερμήνευε με τον τρόπο που μόλις ακούσαμε και που εγώ δεν είχα αντιληφθεί. «Αυτό που φαί-

νεται ως κύκλος δεν είναι ακριβώς κύκλος...» και μου έδειξε για παράδειγμα τη βάση του τυμπάνου του πελώριου τρούλλου... Μετά από δύο τρία άλλα παραδείγματα, ένα από τα οποία αφορούσε τα μεγάλα τόξα που στηρίζουν τον τρούλλο, αλλά και κάποιες εξίσου κάπως «αναρχικές» λεπτομέρειες σε επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία, είχα καταλάβει και κατά κάποιον τρόπο είχα πεισθεί.

Δεδομένου ότι μπροστά μας δεν είχαμε ένα οποιοδήποτε βυζαντινό εκκλησιαστικό μνημείο, αλλά το ύπατο επίτευγμα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, το «άπαξ» της Αγίας Σοφίας, ήταν φανερό πως οι κατασκευαστικές και αισθητικές λεπτομέρειες που επεσήμανε ο συνομιλητής μου δεν ήσαν τυχαίες –δεν ήσαν δηλαδή ατέλειες και σφάλματα–, αλλά ήσαν συνειδητές και ηθελημένες επιλογές. Και ότι τα χαρακτηριστικά αυτά υποδηλώνουν μια άποψη περί αισθητικής η οποία πρέπει να τοποθετηθεί στο αυτό επίπεδο τελειότητας στο οποίο τοποθετείται το άλλο αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της Αγίας Σοφίας –σύμφωνα πάντοτε με τον Γάλλο ειδήμονα–, ήτοι η πειθαρχία, η υπακοή δηλαδή σε ένα πλέγμα αδηρίτων και απαρασαλεύτων κανόνων φυσικής, μαθηματικών και γεωμετρίας, χωρίς την ακριβή και δοκιμασμένη γνώση και υψηλή εφαρμογή των οποίων δεν νοείται ένα τέτοιο αρχιτεκτονικό επίτευγμα. Επομένως αν το παραπάνω χαρακτηριστικό υποδηλώνει, σύμφωνα πάντα με τον ορισμό του ξένου αρχιτέκτονα, το στοιχείο της πειθαρχίας, αντίθετα το στοιχείο της ελευθερίας νοείται από τον ίδιο ως η εκούσια και απόλυτα ηλεγμένη αποδέσμευση, στον ακρότατο επίσης βαθμό, από την αυστηρή γεωμετρία της κλασικής αισθητικής, έτσι κυρίως όπως την αντελήφθη και την επανερμήνευσε η δυτική Αναγέννηση.

Βέβαια δεν μου διαφεύγει το πρόβλημα, το οποίο ήδη πλαγίως επισημάνθηκε και που οφείλεται στο ίδιο το μνημείο που επελέγη ως παράδειγμα, δηλαδή την Αγία Σοφία. Αφενός εξαιτίας του ανεπαναλήπτου ενός τέτοιου οικοδομήματος, τόσο στην εποχή του όσο και διαχρονικά, και αφετέρου λόγω του ότι χρονολογικά ανήκει σε μια πρώιμη περίοδο σε σχέση με την περίοδο ωριμότητας ενός πολιτισμού για τον οποίο μπορούμε να δεχθούμε ότι θεμελιώδες συστατικό του ήταν η Ορθοδοξία. Από την άλλη όμως μπορούμε να διατυπώσουμε την εικασία ότι όπως και στη συνοπτική διατύπωση του δόγματος στα πρώτα Σύμβολα της Πίστεως ενυπήρχε, δυνάμει, ολόκληρη η μετέπειτα ανάπτυξή του εκ μέρους των Συνόδων και των Πατέρων, έτσι και η Αγία Σοφία θα μπορούσε να αποτελέσει μία σύννοψη, μία προανακεφαλαίωση, μιας μακράς παραδόσεως, που θα αναπτυσσόταν αργότερα σε μια σειρά ισαξίων, όλο και πιο τελείων έργων.¹

Αλλ' αυτή η συνέχεια ουδέποτε πραγματοποιήθηκε, ή ορθότερα ουδέποτε πραγματοποιήθηκε στο επίπεδο της Μεγάλης Εκκλησίας, διότι το απέτρεψαν οι

1. Παραδόξως κάτι τέτοιο επιχειρήθηκε, πάνω σε άλλες βάσεις, μόνο μετά την Άλωση από τους Οθωμανούς σουλτάνους.

ιστορικές συνθήκες: από τη μία η ίδια η φύση της αυτοκρατορίας, που καθιστούσε όλο και πιο μοναδικό φαινόμενο την ίδια την Κωνσταντινούπολη (και επομένως και τη μεγάλη της εκκλησία) σε σχέση με τις άλλες πόλεις (και τη δική τους μεγάλη εκκλησία: π.χ. Νίκαια, Θεσσαλονίκη, Βιζύη), και από την άλλη η κάθοδος της αυτοκρατορίας (του κράτους, της κοινωνίας και του πολιτισμού) σε μία άνευ προηγουμένου πολύπλευρη κρίση, διάρκειας δύο περίπου αιώνων (εικονομαχία), από την οποία τελικώς αναδύθηκε, ώριμος πια, ο πολιτισμός που αποκαλούμε καταχρηστικώς «βυζαντινό». Όμως παρά την κοσμογονία που προηγήθηκε και παρά την επικράτηση, με άπειρες παραλλαγές μιας νέας αισθητικής, που εφαρμόστηκε σε κτίσματα εντελώς άλλης κλίμακας, πολλά από τα ειδικά χαρακτηριστικά που επεσήμαναν οι Γάλλοι συνομιλητές μου στην Αγία Σοφία, καλύπτοντάς τα υπό τον γενικό όρο «ελευθερία», εμμένουν, επαναλαμβάνονται ή επανεμφανίζονται με μυρίους τρόπους στα εκκλησιαστικά κτίσματα των κατοπινών αιώνων. Τα χαρακτηριστικά αυτά πρέπει να αποδοθούν κατά περίπτωση, άλλα στους ιδίους πνευματικούς απευθείας λόγους που τα έκαναν να αποτυπωθούν τον 6ο αιώνα στην Αγία Σοφία και άλλα είναι αποτέλεσμα εν μέρει διαφορετικών αιτίων και, για να λέμε τα πράγματα με το όνομά τους, της αδυναμίας ορισμένες φορές, των κατασκευαστών τους να κτίσουν καλύτερα.

Παρά τούτα δεν μπορώ να μη σκεφθώ, ίσως κάπως αυθαίρετα, πως η μέχρι τέλους εμμονή –παρά την ποικιλία των ρυθμών που συνυπήρχαν ή που διαδέχθηκαν, στο πέρασμα μιας χιλιετίας και πλέον, ο ένας τον άλλο στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική– στο χαρακτηριστικό της αλληλοπεριχωρήσεως των στοιχείων της πειθαρχίας και της ελευθερίας που αναφέραμε, οφείλεται, εν όλω ή εν μέρει –δεν είμαι σε θέση να το πω– στην ύπαρξη ενός πάγκοινου, εσώτατου ήθους, το οποίο εκδηλούμενο πολλαπλώς εκφράζει πάντοτε τον αυτό τρόπο προσέγγισης στην αλήθεια που επιχειρεί να διατυπώσει. Ο τρόπος αυτός ενδεχομένως βρίσκεται επέκεινα της θρησκείας, στην οποία προσδίδει όχι βέβαια περιεχόμενο, αλλ' οπωσδήποτε μορφή. Θέλω δηλαδή να πω πως τα παραπάνω αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά οφείλονται στην ίδια εν πολλοίς πνευματική «κλίση», που στον τομέα μεν της ναοδομίας εμπόδισαν την αυτονόμηση και την αυτάρκεια της αρχιτεκτονικής, στον τομέα της θεολογίας και της φιλοσοφίας εμπόδισαν το ορθόδοξο δόγμα να εξελιχθεί σε σχολαστικισμό και στον τομέα των πολιτικών θεσμών και της εξουσίας εμπόδισαν τόσο την πολιτεία όσο και την Εκκλησία να υποκύψουν μόνιμα στον πειρασμό είτε του καισαροπαπισμού είτε του παποκαισαρισμού, να διεκδικήσουν δηλαδή κατ' αποκλειστικότητα την παντοκρατορία, με εξαίρεση, οφείλουμε να πούμε, τη Ρωσία, κυρίως από τον 16ο αιώνα και μετά. Εάν δεχθούμε πως το ήθος για το οποίο μιλήσαμε εξηγεί την εμμονή στη διατήρηση του χαρακτηριστικού της θεανθρώπινης ισορροπίας, της θεανθρώπινης συναλληλίας, τότε πρέπει επίσης να δεχθούμε ότι το βασικό κρι-

τήριο με το οποίο αξιολογείται το κατά πόσον ένα δημιούργημα είναι ή δεν είναι σύμφωνο με την ορθόδοξη παράδοση είναι πρωτίστως πνευματικό. Ένα δε πνευματικό δημιούργημα στον χώρο της Εκκλησίας δεν είναι ποτέ εγχείρημα ατομικό. Είναι «προσωπικό», με την έννοια που δίδει στο «πρόσωπο» η ορθόδοξη θεολογία και η ανθρωπολογία. Είναι επομένως πρωτίστως «σχέση προς τι», είναι «κοινωνία», έχει την «κοινωνία» ως προϋπόθεση και ταυτοχρόνως είναι καρπός της: καρπός κοινωνίας και αποτέλεσμα μεθέξεως με το Πνεύμα του Θεού, αλλά και καρπός κοινωνίας και αποτέλεσμα μεθέξεως με τη συλλογική πίστη που περιβάλλει και διαποτίζει και η οποία εκφράζεται ενεργητικά διά του δημιουργού –που προσφέρει τη δική του πίστη και το δικό του τάλαντο– μέσα από το έργο τέχνης, αδιάφορο αν αυτό είναι αρχιτεκτόνημα, ποίηση ή αγιογραφία. Κατόπιν τούτου γίνεται αντιληπτό το γιατί συνήθως το δημιούργημα αυτό παραμένει –και είναι σωστό νομίζω να παραμένει– ανώνυμο...

Πέραν αυτού του κριτηρίου, που για προφανείς λόγους είναι δυσπερίγραπτο και μη μετρήσιμο, ο κατασκευαστής ενός ορθοδόξου ναού οφείλει να πειθαρχήσει στις εξής επιταγές, από τις οποίες απόλυτη είναι μόνο η δεύτερη.

Η πρώτη υποχρέωσή του έγκειται στη δέσμευση που επιβάλλει εσωτερικά ο συμβολισμός του ναού, που ως ένα σημείο καθορίζει τη διάταξη του εσωτερικού του χώρου. Εις ό,τι αφορά τον συμβολισμό συνυπάρχουν δύο μεγάλες παραδόσεις: α) εκείνη της Εκκλησίας νηός Σωτηρίας που πορεύεται προς τα έσχατα και που είναι η παλαιότερη και η οποία προσαρμόσθηκε με τον προϋπάρχοντα αρχιτεκτονικό τύπο της δρομικής ρωμαϊκής/ελληνιστικής βασιλικής, με το ιερό στραμμένο προς την ανατολή, και β) εκείνη της Εκκλησίας/μεταμορφωμένου εν Χριστώ σύμπαντος, που προσιδιάζει σε κτίσματα μάλλον τετράγωνα και οπωσδήποτε «μετά τρούλλου», η απώτατη καταγωγή των οποίων ήσαν τα θολωτά ταφικά κτίσματα, είτε αυτά ήσαν μαρτύρια επωνύμων χριστιανών μαρτύρων είτε μανσωλεία αυτοκρατόρων (π.χ. το Πάνθεον στη Ρώμη).

Ας πούμε αμέσως ότι επιχειρήθηκε ο συγκερασμός ανάμεσα στη βασιλική και στον κυρίαρχο –μετά την Εικονομαχία– συμβολισμό της Εκκλησίας ως της εν Χριστώ μεταμορφωμένης κτίσεως, είτε σε σταυρόσχημα πολύτρουλλα κτίσματα, όπως η βασιλική του Αγίου Ιωάννου στην Έφεσο, ο ναός των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη ή ο ναός του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, είτε μέσω του εικαστικού διακόσμου, όπως επίσης και μέσω ορισμένων αρχιτεκτονικών λύσεων, όπως είναι π.χ. το εγκάρσιο υψηλότερο κλίτος που υποκαθιστά τον τρούλλο σε μικρές βυζαντινές βασιλικές ή άλλες ερμαφρόδιτες πλην συχνά διασκεδαστικές και διόλου άκομψες λεπτομέρειες που παρατηρούνται πολύ αργότερα, κυρίως σε βασιλικές της όψιμης Τουρκοκρατίας (18ος και 19ος αι.).

Ο δεύτερος περιορισμός, περισσότερο απόλυτος –μολονότι και αυτός τροποποιήθηκε αργά ανά τους αιώνες– είναι ο λειτουργικός, με άλλα λόγια η υπο-

χρέωση που έχει η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου να εξυπηρετήσει την ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης χορογραφίας, την εκτύλιξη ενός τελετουργικού τυπικού σειράς ακολουθιών, που η κάθε μία έχει την τάξη της, και επομένως τη θέση της, με πρώτη και κύρια τη Θεία Ευχαριστία.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως ένας ναός χαρακτηρίζεται ορθόδοξος όταν α) εξυπηρετεί οργανικά την εκτύλιξη των τελετών του τυπικού της Ορθοδοξίας, β) όταν προσφέρεται αρχιτεκτονικά και εικαστικά στον εσχατολογικό θεολογικό συμβολισμό της Εκκλησίας/Νέας Ιερουσαλήμ και γ) όταν πληροί τα ορθόδοξα πνευματικά κριτήρια, τα οποία οπωσδήποτε επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίον έχουν πραγματωθεί τόσο η αρχιτεκτονική όσο και ο εικαστικός διάκοσμος, και θα τολμούσα να πω, προχωρώντας ένα βήμα πιο πέρα, σχεδόν ανεξαρτήτως ρυθμού. Διότι η πειθαρχία σε ένα καθιερωμένο από την παράδοση ύψος (στην αρχιτεκτονική, στην αγιογραφία, στο μέλος κ.τ.λ.) διευκολύνει μεν την έκφραση του βαθύτερου ήθους, αλλά νομίζω ότι δεν είναι ορθό να πούμε κατά τρόπον απόλυτο ότι η έκφραση αυτή του ήθους οφείλει απαραίτητως να περιορίζεται σε συγκεκριμένη μορφή, έστω και αν αυτή μας παραδόθηκε από τη μέχρι τώρα παράδοση. Το πνεύμα διατηρεί την απόλυτη ελευθερία του, δεν λειτουργούν αυτοματισμοί. Ειδάλλως, όπως εν συνεχεία θα διαπιστώσουμε, καταδοκεί ο κίνδυνος της πνευματικώς αποστεωμένης απομίμησης και της αρχιτεκτονικής μανιέρας.

Από την άλλη θα ήθελα να παρατηρήσω πως η υπακοή στα ανωτέρω χαρακτηριστικά, ένυλα και άυλα, εξηγούν, μέχρι ενός σημείου, τη σχετική στατικότητα που χαρακτηρίζει την ορθόδοξη ναοδομία (και όχι μόνο), την απουσία βούλησης για αλλαγή του αρχιτεκτονικού ύψους, στοιχείο από το οποίο προέρχεται η γνωστή δυσκολία χρονολόγησης αρκετών μνημείων, για τα οποία δεν διαθέτουμε άλλες πηγές πληροφοριών.

B. Οι παραδόσεις

Αν τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν το «ον ουκ άνευ» κάθε όντως ορθόδοξου ναού, η πλούσια ποικιλία τοπικών παραδόσεων, η κάθε μία από τις οποίες γνώρισε τη δική της εξέλιξη, και που χαρακτηρίζει την ορθόδοξη ναοδομία στον χώρο και στον χρόνο, οφείλεται κατά τη γνώμη μου στα εξής οκτώ αίτια (η σειρά με την οποία αναφέρονται δεν υποδηλώνει ιεραρχική αξιολόγηση):

- 1) Το γεωφυσικό περιβάλλον, που επιβάλλει μια αισθητική διάταξης όγκων, επιφανειών και υψών: είναι σαφές πως άλλες αισθητικές απαιτήσεις κυριαρχούν σε ένα κτίσμα που βρίσκεται σε μια επίπεδη απεραντοσύνη, π.χ.

στην κεντρική Ρωσία, και άλλη έχει ένα τοπίο λόφων ή ένα τοπίο ορεινό.

- 2) *Το κυρίαρχο υλικό δόμησης*, σε μια εποχή όπου τα μέσα εις ό,τι αφορά την ανέγερση ενός ναού, με εξαίρεση τις σπάνιες περιπτώσεις μνημείων αυτοκρατορικής «προπαγάνδας», για τα οποία συλλεγόταν ό,τι εκλεκτώτερο υλικό, υπήρχε στην αυτοκρατορία, η κοινή πρακτική ήταν να χρησιμοποιεί κανείς την πρώτη ύλη που υπήρχε επιτόπου, όπως π.χ. την πέτρα (που είναι σχεδόν το αποκλειστικό υλικό στη Β. Συρία) ή το ξύλο (όπως σε πλείστες εκκλησίες στη Β. Ρωσία) κ.τ.λ.
- 3) *Το κλίμα*, η μακρά λ.χ. περίοδος χιονοπτώσεων επιβάλλει μεγάλες κλίσεις στις στέγες (π.χ. Βλαχία, Μολδαβία, Ρωσία, αλλά και η ορεινή Κύπρος), το επί μακρόν δριμύ ψύχος επιβάλλει τα λιγοστά και μικρά ανοίγματα, και αντιθέτως η ζέστη οδηγεί στην ανεύρεση τρόπων απόκτησης δροσιάς και εξαερισμού, τη δημιουργία ημιυπαιθρίων δροσερών χώρων, προστατευμένων από τον ήλιο κ.τ.λ. Αλλά το κλίμα και εν γένει οι καιρικές συνθήκες, ακόμα και εκεί όπου επικρατούν λιγότερο ακραία κλιματολογικά φαινόμενα, υπαγορεύουν λεπτομέρειες του τύπου: το χαγιάτι π.χ. στις βασιλικές της Τουρκοκρατίας, που συχνά βρίσκεται κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς.
- 4) *Το πολιτιστικό υπόβαθρο*, υπό την έννοια της πολιτιστικής κληρονομικότητας που κουβαλά μια περιοχή, η οποία είναι τόσο πιο έντονη όσο περισσότερα και πιο επιφανή είναι τα μνημεία προϋπάρχοντος προγονικού πολιτισμού που επιβιώνουν στον ίδιο χώρο, και τα οποία, ειρήσθω εν παρόδω, είχαν επίσης στον καιρό τους καίρια επηρεασθεί από τους τρεις προαναφερθέντες παράγοντες, ιδίως από το τοπίο και το κλίμα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παραβολή μεγάλου αριθμού μνημείων της μεσοβυζαντινής περιόδου του νοτίου ελλαδικού χώρου, με τα μνημεία, της αυτής περιόδου, στη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κωνσταντινούπολη και τη Βιθυνία. Τα μνημεία της νότιας Ελλάδας πράγματι, με πρώτες και κύριες τις εκκλησίες της Αττικής του ΙΑ' και ΙΒ' αιώνα, διακρίνονται από μία αυστηρή γεωμετρία και από μία αρμονική σύζευξη όγκων, που φανερώνει αισθητική αντίληψη σχεδόν κλασική, κάτι που λείπει σε μεγάλο βαθμό από την δεύτερη κατηγορία συγχρόνων τους ναών σε άλλα σημεία της Αυτοκρατορίας. Πλέον εύλωτος, ως παράδειγμα, ο ναός της Γοργοεπηκόου (Άγιος Ελευθέριος) δίπλα στην μητρόπολη Αθηνών.
- 5) *Το πολιτιστικό υπόβαθρο*, σε ένα επίπεδο πιο ρηχό από το ανωτέρω, υπό την έννοια μιας σύγχρονης κυρίαρχης αισθητικής, που δεν προέρχεται απαραιτήτως από την Εκκλησία και που επιβάλλει αρχιτεκτονικά στερεότυπα,

που με τη σειρά τους έμμεσα ή άμεσα λειτουργούν ως φορείς μιας ιδεολογίας. Είναι επί παραδείγματι σαφές ότι η κωνσταντινουπολίτικη αρχιτεκτονική, εις ό,τι αφορά τη σύλληψη του εσωτερικού χώρου, άμεσα επηρεάστηκε και εν συνεχεία δυσκολεύτηκε να απαλλαγεί από την επίδραση που ασκούσε πάνω της η αυλική αρχιτεκτονική, η αισθητική των αιθουσών του Ιερού Παλατίου, χώροι δηλαδή που ήταν άπλετα φωτισμένοι και οι οποίοι προορίζονταν για την εκτύλιξη λαμπρών τελετών. Η επίδραση αυτή είναι φανερή όχι μόνο σε ναούς όπως των Αγίων Σεργίου και Βάκχου, αλλά και σε μεταγενέστερα μνημεία, όπως είναι ο ναός της Παναχράντου –το καθολικό της μονής του Κωνσταντίνου Λιβός– ή ο ναός του Χριστού Ακαταλήπτου (νυν Καλεντέρ τζαμισί) ή ακόμα και το κεντρικό τμήμα του καθολικού της Μονής της Χώρας. Ταυτόχρονα όμως στη μεσοβυζαντινή πάντα περίοδο συνυπάρχει μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη μια άλλη αισθητική προτίμηση, επηρεασμένη από ένα άλλο ήθος και πιο συγκεκριμένα από το ήθος του μοναχισμού, που υπαγόρευσε τη δημιουργία εκκλησιών με εσωτερικό μεγαλύτερης εσωστρέφειας και εσωτερικότητας. Τέτοιες εκκλησίες αποτελούσαν ήδη τη συντριπτική πλειονότητα των ναών έξω από τη Βασιλεύουσα. Η τάση αυτή, ανταποκρινόμενη σε μια νέα ανάγκη ψυχής της κοινωνίας, αλλά και πιο σύμφωνη με τα όλο και πιο περιορισμένα οικονομικά του κράτους και των ιδιωτών χορηγών, θα κυριαρχήσει και μέσα στην Πόλη από τον 12ο αιώνα και ύστερα και είναι αυτή που θα χρησιμεύσει ως πρότυπο στους αρχιτέκτονες πολλών μοναστηριακών καθολικών τους δύο ή τρεις αιώνες μετά το 1453.

6) *Η οικονομική επάρκεια και η τεχνογνωσία.* Είναι σαφές ότι δεν αρκεί να θέλεις να κτίσεις κάτι καλό, αλλά πρέπει και να μπορείς. Δύο παραδείγματα για να γίνω κατανοητός: Όταν κατέρρευσε ο πρώτος τρούλλος της Αγίας Σοφίας, υπήρχαν ακόμα οι οικονομικές και οι τεχνολογικές προϋποθέσεις για να κτισθεί ο δεύτερος, όταν όμως εκατόν πενήντα περίπου χρόνια αργότερα, λίγα μέτρα πιο πέρα από τη Μεγάλη Εκκλησία, κατέρρευσε ο δυτικότερος και δευτερεύων τρούλλος/θόλος της γειτονικής της Αγίας Ειρήνης, το επίπεδο της τεχνογνωσίας ακόμα και μέσα στην Κωνσταντινούπολη είχε πέσει και το υπάρχον ανθρώπινο δυναμικό αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις αναστήλωσης ενός προγενέστερου μνημείου υψηλότερων τεχνικών και αισθητικών προδιαγραφών. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε πολλές περιπτώσεις όπου οι επαρχιακοί τεχνίτες προσπαθούν να μιμηθούν είτε πρωτευουσάνικα πρότυπα είτε κτίσματα που κτίστηκαν από Κωνσταντινουπολίτες μαστόρους στην επαρχία, χωρίς να έχουν τις προϋποθέσεις, ή τέλος όταν μεταγενέστεροι μάστορες προσπά-

θησαν, κτίζοντας επί παραδείγματι καθολικά μοναστηριών τον προχωρημένο 16ο και 17ο αιώνα, να μιμηθούν βυζαντινά πρότυπα.

7) *Εξωγενείς ιστορικοί λόγοι*. Αναφέρομαι στην περίπτωση που (συνήθως) η πολιτεία επιβάλλει αισθητικούς και ρυθμολογικούς περιορισμούς. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε στη Ρωσσία (τον 17ο αιώνα προς την κατεύθυνση της παράδοσης και τον 18ο αιώνα προς την αντίθετη κατεύθυνση, εκείνη του υποχρεωτικού εκδυτικισμού), αλλά παρατηρήθηκε και στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή, πρωτίστως στις πόλεις ή στις περιοχές με πυκνούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, το κράτος επέβαλε όχι μόνον τον αρχιτεκτονικό ρυθμό (απαγορεύοντας στους «τζιμί» που ήσαν υπήκοοι δευτέρας κατηγορίας, την χρήση του τρούλλου, ο οποίος, με σπάνιες εξαιρέσεις, κοσμούσε αποκλειστικώς τα σημαντικά δημόσια οθωμανικά κτίσματα, τζαμιά, μπεζεστένια και λουτρά), αλλά καθόριζε και τα υλικά με τα οποία οι ναοί όφειλαν να κτίζονται, επιδιώκοντας αφ' ενός την ευτελή εμφάνιση των μη μουσουλμανικών ιερών και αφ' ετέρου την συχνή καταστροφή τους από τις πυρκαγιές λόγω του ευφλέκτου των υλικών κατασκευής. Τούτο γινόταν με δεδομένο ότι νέα επανοικοδόμηση προϋπέθετε σειρά ολόκληρη δωροδοκιών και δοσιμάτων προς αλυσίδα Οθωμανών αξιωματούχων όλων των βαθμίδων της διοικήσεως. Στην ίδια κατηγορία εντάσσω επίσης ορισμένες κατά περίπτωση αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες/παρεκκλίσεις, τις οποίες δεν επιβάλλει μεν το κράτος, αλλά η περιρρέουσα άφιλη ατμόσφαιρα που αυτό προκαλεί. Για παράδειγμα, η αντιχριστιανική ένταση που καλλιεργεί η Πύλη ανάμεσα στην δεύτερη και στην τέταρτη δεκαετία του 18ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, είναι ο λόγος που οι χριστιανοί του Μπαλατά ξανακτίζουν τον ναό του Τιμίου Προδρόμου του σιναϊτικού μετοχίου (είναι η μόνη εκκλησία αυτής της περιόδου που σώζεται στην περίτειχη Κωνσταντινούπολη) χωρίς εξωτερικώς εμφανή ανίδα και τούτο όχι διότι κάποιος νόμος τους το επέβαλε, αλλά από φόβο, για να μην προκαλούν.

8) *Εξωγενείς αισθητικοί λόγοι – λόγοι κυρίαρχης αισθητικής*. Αναφέρομαι στην περίπτωση όπου ενώ από τη μία τόσο ο αρχιτέκτων όσο και το ομόδοξο στοιχείο γύρω του εξακολουθούν να βιώνουν την Ορθοδοξία κατά τρόπον αυθεντικό (βρισκόμαστε δηλαδή σε μια χρονική περίοδο όπου η ορθόδοξη χριστιανοσύνη ως πολιτισμός διατηρεί την αυτάρκειά της), από την άλλη δέχονται αισθητικές επιδράσεις από εξωτερικούς παράγοντες, σε τέτοιο δε βαθμό, που ενώ δεν επηρεάζουν ακόμα το ήθος του δημιουργήματος που εκπονούν, αλλοιώνουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, την αισθητική του. Κατά συ-

νέπεια η επιρροή αυτή είναι κυρίως εμφανής στη διακόσμηση, καθώς και σε αισθητικές επιλογές ορισμένων επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων.

Απαριθμώ μερικές από τις επιδράσεις αυτές:

α) Της ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ (κυρίως μέσω της επανακυκλώσεως λίθων και της επαναχρησιμοποίησεως μαρμαρίνων αναγλύφων μελών), β) της ΑΡΑΒΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ (π.χ. η «Νέα» της εποχής του Βασιλείου Α' του Μακεδόνα), γ) της ΡΩΜΑΝΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ (π.χ. Σερβία, Ρωσία, ίσως Αρμενία και Πόντος), δ) της ΓΟΤΘΙΚΗΣ ΔΥΣΗΣ [επιτυχείς προσμείξεις: Καπνικαρέα, Παρηγορήτισσα και Βλαχερνιώτισσα Άρτας, Παντάνασσα Μυστρά, εκκλησίες Κρήτης και Δωδεκανήσου (14ος - 16ος αι.) ή ακόμα οι ενδιαφέρουσες νεώτερες εκκλησίες της νότιας Δωδεκανήσου και των παραλίων της Λυκίας (π.χ. Λιβίσι), της Παμφυλίας και της Πισιδίας, πιθανώς λόγω επίδρασης των γοθτικών μνημείων της Ρόδου και της Κύπρου, μέρη στα οποία επίσης απαντάται τον 18ο και 19ο αιώνα ο ίδιος τύπος εκκλησιών. Η επίδραση στις περιπτώσεις αυτές είτε αφορά στοιχεία διακόσμησης είτε είναι έμμεση ή τουλάχιστον πιο «χωνεμένη», δεν είναι αντιγραφική. Παρά ταύτα πρέπει να ειπωθεί ότι το γοθτικό δάνειο είναι σε μεγάλο βαθμό πνευματικά και αισθητικά μη αφομοιώσιμο από την καθ' ημάς χριστιανική αρχιτεκτονική, διότι ο γοθτικός ρυθμός εκφράζει έναν πολιτισμό και μια αισθητική πολύ υψηλή, πολύ ισχυρή και απολύτως αυτάρκη, που απορρέει από ένα ήθος απόλυτα αλλότριο, ε) της ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ (από τον ναό στο παλαιό Σεράι των Καρυών του Αγίου Όρους, που αποτελεί το πιο επιφανές ίσως σωζόμενο παράδειγμα φαναριωτικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, ως τα παρεκκλήσια της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου ή το εξωκκλήσι του Αγίου Σαμψών στην Πάτμο, περνώντας από πλήθος αισθητικών λεπτομερειών που παρατηρούνται σε εκκλησίες του 17ου και του πρώτου ημίσεως του 18ου αιώνα –λόγω επιδράσεως της τότε ακόμα κυρίαρχης οθωμανικής αισθητικής– όπως είναι τα παράθυρα του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι ή το σχήμα των αψίδων ανάμεσα στους κίονες που χωρίζουν τα κλίτη –για να παραμείνουμε στην Κωνσταντινούπολη– στον Άγιο Δημήτριο Καναβό της Λότζας/Ξυλόπορτας ή στον Άγιο Ιωάννη των Χίων στον Γαλατά) ή πλείστα όσα αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία στο καθολικό της μονής Νταού στην Πεντέλη, στ) του ΜΠΑΡΟΚ σε όλες του τις εκφάνσεις, από το βενετσιάνικο, που άγγιξε καίρια την αρχιτεκτονική ορισμένων περιοχών της Πελοποννήσου, της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου, επηρεάζοντας άλλοτε αισθητικά την πρόσοψη και άλλοτε το σύνολο του μνημείου –στην τελευταία περίπτωση αγγίζουμε το φαινόμενο της αλλοτρίωσης, έχοντας στην ουσία ένα κέλυφος αλλότριας πνευματικότητας και αισθητικής, αφιερωμένο όμως σε χώρο ορθόδοξης λατρείας– ως το κεντροευρωπαϊκό μπαρόκ, που επηρέασε κυρίως την ξυλόγλυπτη διακοσμητική ή

το λεγόμενο «τουρκομπαρόκ», φαινόμενο πιο σύνθετο, το οποίο και αυτό κατάγεται έμμεσα από τη Μεσευρώπη των Αψβούργων.

Είναι σαφές ότι είναι θέμα αφενός ποσοστού - βαθμού εισαγωγής αλλοτρίων στοιχείων σε ένα κτίσμα και αφετέρου επιλογής των στοιχείων αυτών. Εξηγούμαι: Όσο πιο συγγενής πνευματικά είναι η αισθητική αυτή που αντιγράφεται, τόσο ευρύτερη μπορεί να είναι η χρήση της σε ένα ορθόδοξο κτίσμα, χωρίς να αποπροσανατολισθεί ή να διασπασθεί αυτό πνευματικά (είναι σαφές ότι το περιθώριο ανοχής είναι μεγαλύτερο προκειμένου περί οθωμανικών δανείων, των οποίων οι καταβολές είναι εν μέρει «βυζαντινές» και το αίσθημα κοινά «ανατολίτικο», και είναι απεναντίας μικρότερο, για τους λόγους που εξηγήσαμε, προκειμένου για τον γοτθικό ρυθμό ή τον ρυθμό Αναγεννήσεως).

Γ. Η αλλοτρίωση

Μετά την κορυφαία πνευματική αναλαμπή του πρώτου ημίσεως του 14ου αιώνα, που εκφράστηκε πρωτίστως μέσα από την παλαμική θεολογία, αλλά που επηρέασε την αγιογραφία (παλαιολόγεια αναγέννηση/μακεδονική σχολή) και την αρχιτεκτονική (πλείστα παραδείγματα, αναφέρω μόνο τον ναό των Δώδεκα Αποστόλων στη Θεσσαλονίκη και το παρεκκλήσιο της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Υπεραγαθού στην Παμμακάριστο στην Κωνσταντινούπολη ως δύο από τα ύψιστα επιτεύγματα του λαμπρού βυζαντινού λυκόφωτος), ακολούθησε, για λόγους που είναι γνωστοί, μια μακρά περίοδος πνευματικής υφέσεως, όπου οι πνευματικοί ταγοί και εν συνεχεία όλο και ευρύτεροι κύκλοι της Ρωμιοσύνης υπέστησαν τη διαβρωτική διείσδυση και επενέργεια που ασκούσε ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός της Αναγέννησης και εν συνεχεία ο Διαφωτισμός. Το αποτέλεσμα ήταν το πνευματικό και πολιτιστικό οικοδόμημα της ορθόδοξης Ανατολής να γίνει όλο και πιο διασπασμένο και ετερόφωτο. Όσο όμως το φαινόμενο αυτό παρέμεινε στους περιορισμένους αριθμητικά κύκλους της διανόησης, και παρά το γεγονός ότι τα περισσότερα μέλη της ήταν κληρικοί, αυτό δεν επηρέασε, σε βαθμό καίριο, ούτε την αρχιτεκτονική (με εξαίρεση ίσως τη βενετσιάνικη ναοδομία της Κρήτης – ή τη συγγενή της ναοδομία της 2ης Ενετοκρατίας στην Πελοπόννησο) ούτε την αγιογραφία, έως περίπου το 1800-1840. Τα πράγματα αλλάζουν όταν ο εκδυτικισμός απλώνεται στις μάζες, κάτι που συμβαίνει τόσο επειδή αυτές τον καλοδέχονται, ταυτίζοντάς τον με την «πρόοδο», γεγονός που δείχνει ότι έχουν εν μέρει ήδη αλλοτριωθεί, όσο και επειδή την τάση αυτή την καλλιεργεί και την ενισχύει το ίδιο το κράτος. Εις ό,τι αφορά το σύνολο του ορθόδοξου κόσμου την ίδια περίοδο, θα πρέπει να αναφερθεί η άνωθεν αναγκαστική επιβολή του δυτικού μπαρόκ στην αρχή και του νεοκλασικισμού εν συνεχεία στη

ρωσική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ή η διά νόμου αποβολή της ορθόδοξης αγιογραφίας (η οποία εντούτοις συνέχισε σχεδόν υπογείως τον δρόμο της έως μετά το 1800) και η επίσης καταλυτική για λόγους ιδεολογικούς –πλην όμως ουδέποτε υποχρεωτική– επίδραση και εξάπλωση του νεοκλασικισμού στο ελληνικό βασίλειο των χρόνων του Όθωνα. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις η μεταβολή είναι ριζική, είναι εκ βάθρων, δηλαδή δεν έχουμε πλέον το παλιό γνωστό φαινόμενο της επίδρασης ενός παράλληλου πολιτισμού, αλλά μια πλήρη αντιστροφή των όρων: δηλαδή σε ένα κέλυφος πνευματικά εντελώς άλλης πνευματικότητας προσκολλώνται τώρα επιμέρους στοιχεία της ορθόδοξης παράδοσης, και αυτά όλο και πιο αλλοιωμένα, σχεδόν κατ' ανάγκην, δεδομένου ότι εξυπηρετούν συγκεκριμένες λειτουργικές ανάγκες, που μονάχα αυτές έμειναν αναλλοίωτες στη συντελεσθείσα κοσμογονία.

Το ίδιο απότομα έγινε η ρήξη με το παρελθόν και στους κόλπους της Ρωμοσύνης των μεγάλων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία μετασχηματιζόταν με γοργούς ρυθμούς χάρη στο φιλελεύθερο πολιτικό άνοιγμα του Τανζιμάτ (1839-1876) και τις επικρατήσασες νέες οικονομικές συνθήκες. Ο πατριαρχικός λ.χ. ναός του Αγίου Γεωργίου ή ο Άγιος Μηνάς στη Θεσσαλονίκη αποτελούν δύο σαφή παραδείγματα μετάβασης από το ένα πνευματικό και αρχιτεκτονικό ύφος στο άλλο, ενώ ούτε τριάντα χρόνια δεν χωρίζουν δύο μνημεία (μνημεία-σύμβολα) από πάσης απόψεως εκ διαμέτρου αντίθετα, όπως είναι η Ανάληψις (Παναγία Χρυσαληθινή) των Υψωμαθίων (1832) από τον Άγιο Κωνσταντίνο στο Πέραν (1861).

Έχουμε δηλαδή στα μέσα του 19ου αιώνα μία τομή, τομή που είναι πρωτίστως πνευματική, και είναι η πρώτη ίσως τόσο ισχυρή από τη μακρινή περίοδο του τέλους της αρχαιότητας (Δ' - Ζ' αι.)

Η εκκοσμιευμένη πλέον εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εκδηλώθηκε μέσα από τις ακόλουθες κυρίως τάσεις:

α) Την απόλυτη δυτική απομίμηση, είτε της μπαρόκ αρχιτεκτονικής (Ρωσία) είτε του νεοκλασικισμού (Ρωσία, Ελλάδα), με κτίσματα όπως η Παναγία του Καζάν στην Αγία Πετρούπολη, ο Άγιος Κωνσταντίνος Ομονοίας στην Αθήνα, ο Άγιος Νικόλαος Πειραιώς, πλείστες εκκλησίες στην Ερμούπολη της Σύρου. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και η περίπτωση ανεγέρσεως αμιγώς νεογοθτικών ορθοδόξων ναών, όπως «η εκκλησία του Τσεσμέ» στο πάρκο του ανακτόρου του Παυλόφσκ στην Αγία Πετρούπολη (εξαιρετικά πρώιμο παράδειγμα) ή το παρεκκλήσι της βίλας του Συγγρού στα Ανάβρυτα Αμαρουσίου (ένα από τα πιο άρτια και πιο κομψά αυτής της κατηγορίας).

β) Ένα είδος εκλεκτικισμού (που είναι ο θρίαμβος της λεπτομέρειας επί της

ουσίας, η κατάλυση της ουσίας από τη λεπτομέρεια) τόσο στον ρυθμό όσο και στη διακόσμηση, τρανό παράδειγμα: η μητρόπολη των Αθηνών, ο Άγιος Γεώργιος Καρύτσης, η Ζωοδόχος Πηγή της οδού Ακαδημίας ή η Αγία Ειρήνη της οδού Αιόλου, ή σε άλλο επίπεδο, με πρόσμειξη άλλων στοιχείων, ναοί όπως των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και της Αγίας Τριάδος στο Σταυροδρόμι Κωνσταντινουπόλεως και της Παναγίας της Ελπίδος ή της Αγίας Κυριακής στο Κοντοσκάλι ή της Ευαγγελιστρίας προπόδων Ταταούλων (επίσης στην Κωνσταντινούπολη). Αλλά ως ένα σημείο επίσης οι εκκλησίες του Τσίλλερ (π.χ. η μητρόπολη Θεσσαλονίκης) ή ο μεγάλος «ρωσικός» ναός του Σεραγιού στο Άγιον Όρος.

γ) Την αναβίωση, μέσα στο γενικότερο κλίμα εθνικισμού της εποχής, ενός ιστορικού ρυθμού, π.χ. η αναβίωση του μοσχοβίτικου ρυθμού στη Ρωσία του τέλους του 19ου αιώνα, παράδειγμα ο ναός του Σωτήρος «επί του αίματος» στην Αγία Πετρούπολη, κτίσμα αναμφισβήτητα ποιότητας μόνο και μόνο λόγω της χρήσης πολύτιμων υλικών, όπως είναι και οι εκκλησίες των ρωσικών πρεσβειών ανά την Ευρώπη ή ο Άγιος Αλέξανδρος Νιέβσκυ στη Σόφια, κτίσματα όλα τους κρατικής προπαγάνδας. Στην Ελλάδα η τάση αυτή βιώθηκε με την περίφημη επιστροφή «εις τον ελληνικόν ρυθμόν» του Λ. Καυταντζόγλου, δηλαδή με τον νεοκλασικισμό, σε μια περίοδο όπου το Βυζάντιο θεωρείτο τουλάχιστον βάρβαρο και οπωσδήποτε πολέμιος του ιδεολογήματος περί του δήθεν γνησίου ελληνισμού.

Την περίοδο αυτή, στο περιθώριο μιας εχθρικής περιρρέουσας ατμόσφαιρας η τάση επιστροφής προς τα βυζαντινά πρότυπα εκφράσθηκε σχεδόν αποκλειστικά σε ναούς μικρής κλίμακας, σε ιδιωτικά συχνά παρεκκλήσια, που ήταν προσωπικές επιλογές των κτητόρων τους, με αποτελέσματα που ποιοτικώς ποικίλλουν, από τον ναό της Αναστάσεως στο βασιλικό κοιμητήριο στο Τατόι, έργο του Αναστασίου Μεταξά –αλλά θα έλεγα και του βασιλέως Γεωργίου του Α΄–, ναού που διακρίνεται για τον σεβασμό του στο βυζαντινό πρότυπο που αντιγράφει, έως τον «βυζαντινό» ναό του Αναστασίου Ορλάνδου στην Αρναία Χαλκιδικής...

Δυσκολεύομαι να συγκαταλέξω στην κατηγορία των μνημείων αυτών, λόγω της χείριστης αρχιτεκτονικής και αισθητικής τους ποιότητας, τις νεοβυζαντινού τύπου εκκλησίες, που έχουν κατακλύσει, τις τρεις ή τέσσερις τελευταίες δεκαετίες, τις πόλεις, τα χωριά και τα μοναστήρια της χώρας μας (με κάποιες εξαιρέσεις, όπως π.χ. τα καθολικά της μονής του Ευαγγελισμού Ορμυλίας στη Χαλκιδική και της μονής επίσης του Ευαγγελισμού στην Πάτμο). Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα πραγματικό πρόβλημα, που είναι πνευματικό και αρχιτεκτονικό και που κατά τη γνώμη μου τίθεται με τη διατύπωση των εξής ερωτημάτων:

- 1) Πώς μπορούμε να αποφύγουμε την έστω καλής ποιότητας μανιέρα στο κτίσιμο, όταν το ήθος της κοινωνίας έχει αλλάξει (το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη σύγχρονη εκκλησιαστική υμνολογία, καθώς και στην αγιογραφία);
- 2) Τι γίνεται όταν οι ποιμαντικές ανάγκες απαιτούν μεγάλων διαστάσεων εκκλησίες, οι οποίες όπως είδαμε σπανίζουν στην παράδοσή μας. Δεν είναι τυχαίο πως οι μόνοι «ανεκτοί» «νεοβυζαντινοί» ναοί είναι μικρών ή μεσαίων διαστάσεων (π.χ. παλαιότερα μεν ο Άγιος Νικόλαος στη λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας και πιο πρόσφατα το αθηναϊκό μετόχι της Μονής του Σινά).
- 3) Τι γίνεται με τις ευκολίες που παρέχει στους κακούς αρχιτέκτονες η χρήση του τσιμέντου, που τους κάνει να μπορούν να στηρίζουν οτιδήποτε οπουδήποτε (βλέπε π.χ. τον Άγιο Νεκτάριο στην Αίγινα ή τους Τρεις Ιεράρχες στη Θεσσαλονίκη). Τολμώ να πω πως η απλή μελέτη, η εμβάθυνση στα μνημεία της παραδόσεώς μας –η οποία προϋποθέτει την ευλαβική προστασία και διατήρησή τους– είναι μεν ένας δρόμος, αλλά πως ο δρόμος αυτός δεν επαρκεί για να δώσει πλήρως τη λύση. Πρέπει επομένως κανείς να φθάσει πιο πίσω από αυτά, στο πνεύμα και στο ήθος που τα ενέπνευσε, το ασκητικό, το φιλόκαλο και το χαριτωμένο. Υπάρχουν τεράστια περιθώρια βελτίωσης, αλλά υπάρχουν, φοβούμαι, και σχεδόν απόλυτα αδιέξοδα, πολιτισμικά και πνευματικά.

Ας πούμε επίσης πως στην περίπτωση που θα επεχειρείτο να κατασκευασθεί στον χώρο της ναοδομίας κάτι το εντελώς πρωτότυπο –η δε σύγχρονη τεχνολογία και η χρήση συγχρόνων υλικών αναμφισβήτητα υποστηρίζουν ένα τέτοιο εγχείρημα–, που να αποπνέει όμως το αιώνιο ορθόδοξο ήθος, προσαρμοσμένο και εκφράζοντας τον σύγχρονο άνθρωπο, φοβούμαι, πως στην περίπτωση αυτή, υπάρχει ενδεχομένως πρόβλημα και ταλέντου, δηλαδή υπάρξεως ενός αληθώς μεγάλου αρχιτέκτονα...

Δεν συνεχίζω. Ελπίζω οι ομιλητές που γνωρίζουν το θέμα καλύτερα και που θα με διαδεχθούν στο βήμα να υποδείξουν τα περιθώρια βελτίωσης και να συντελέσουν –ακόμα και μέσω μιας επιτυχούς διάγνωσης– στην άρση των αδιεξόδων.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΕΝΟΤΗΤΑ Β' ΤΥΚΟΣ

Αρχιτεκτονική

ΣΗΜΕΡΙΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ: ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΥΧΙΕΣ

Α.

Αρχίζοντας την εισήγησή μου για τις «Εκκλησιαστικές εκμενέσεις σε εκκλησιαστικά μνημεία στην Ελλάδα» θεωρώ σκόπεο να κάνω ορισμένες διακριτικές σχηματικές με το αντικείμενό της και να παρουσιάσω τους σκοπούς μου.

Κατ' αρχάς οφείλω να διευκρινίσω πως είναι αυτά τα εκκλησιαστικά μνημεία στα οποία θα αναφερθώ. Ως εκκλησιαστικά μνημεία λογίζονται στην συνήθειά τα ιστορικά κτίρια, σπάνια και όσα δεν διαθέτουν ιδιαιτέρως μεγάλη ιστορική και καλλιτεχνική αξία, τα οποία είναι σε κλήρη ή ακόμα και σε εκτεταμένη χρήση ως χώροι λατρείας της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας. Νοούνται επίσης τα μη λατρευτικά ιστορικά κτίρια των ιερών καθήκοντων, δηλαδή τα μοναστηριακά κατά κύριο λόγο κτίσματα, καθώς και τα ιστορικά κτίρια που χρησιμοποιούνται από διάφορους εκκλησιαστικούς φορείς.

Με βάση την παραπάνω ορισμό και λαμβάνοντας υπ' όψιν την τρέχουσα κατάσταση των μνημείων της κοσμικής αρχιτεκτονικής που έχει συντελεσθεί και συνεχίζεται -ακόμα και εν όψει της διατήρησής- να συντελεστεί στον χώρο μας, σπεύδω να επιστήμνω τις βασικές νομικές διαπιστώσεις ότι τα εκκλησιαστικά μνημεία αποτελούν στην Ελλάδα σημαντικότερο μέρος του συνόλου

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Αρχιτέκτονας

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

A.

Αρχίζοντας την εισήγησή μου για τις «Πρακτικές επεμβάσεων σε εκκλησιαστικά μνημεία στην Ελλάδα» θεωρώ σκόπιμο να κάνω ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με το αντικείμενό της και να παρουσιάσω τους σκοπούς μου.

Κατ' αρχάς οφείλω να διευκρινίσω ποια είναι αυτά τα εκκλησιαστικά μνημεία στα οποία θα αναφερθώ. Ως εκκλησιαστικά μνημεία λοιπόν νοούνται στη συνέχεια τα ιστορικά κτίρια, ακόμα και όσα δεν διαθέτουν ιδιαίτερα μεγάλη ιστορική και καλλιτεχνική αξία, τα οποία είναι σε πλήρη ή ακόμα και σε ευκαιριακή χρήση ως χώροι λατρείας της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας. Νοούνται επίσης τα μη λατρευτικά ιστορικά κτίρια των ιερών καθιδρυμάτων, δηλαδή τα μοναστηριακά κατά κύριο λόγο κτίσματα, καθώς και τα ιστορικά κτίρια που χρησιμοποιούνται από διάφορους εκκλησιαστικούς φορείς.

Με βάση τον παραπάνω ορισμό και λαμβάνοντας υπ' όψιν την τεράστια καταστροφή των μνημείων της κοσμικής αρχιτεκτονικής που έχει συντελεσθεί και συνεχίζει –ακόμα και εν ονόματι της διατηρήσεως– να συντελείται στον τόπο μας, σπεύδω να επισημάνω τις πασιφανείς, νομίζω, διαπιστώσεις ότι τα εκκλησιαστικά μνημεία αποτελούν στην Ελλάδα σημαντικότερο μέρος του συνόλου

των μνημείων της χώρας και ότι η σωστή από την άποψη της δεοντολογίας των αποκαταστάσεων αντιμετώπισή τους έχει καθοριστική σημασία για την τύχη του μνημειακού πλούτου της πατρίδας μας γενικά.

Σκοπός της εισηγήσεως δεν είναι μια συστηματική ανάλυση του εξαιρετικά σύνθετου όσο και ενδιαφέροντος θέματος των διαφόρων τρόπων επεμβάσεων στα εκκλησιαστικά μνημεία της Ελλάδος, πράγμα εξάλλου ανέφικτο στα στενά πλαίσια του διατιθέμενου χρόνου, αλλά μια σύντομη παρουσίασή του, καθώς και η θέση διαφόρων θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων που σχετίζονται με τις επεμβάσεις στα μνημεία αυτά στις μέρες μας.

B.

Πριν προχωρήσω στο κύριο θέμα μου, νομίζω ότι είναι χρήσιμο αφενός να αναφερθώ σύντομα σε παλαιότερες επεμβάσεις σε εκκλησιαστικά μνημεία στην Ελλάδα και αφετέρου να υπενθυμίσω τη διαδικασία που τηρείται στις επεμβάσεις σε τέτοια μνημεία σήμερα.

Η αναφορά σε παλαιότερες επεμβάσεις παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς σε πολλές περιπτώσεις αυτές έχουν δημιουργήσει σε συγκεκριμένα μνημεία καταστάσεις που επιβάλλεται στα πλαίσια σύγχρονων έργων να αντιμετωπισθούν και γιατί ορισμένες από τις απόψεις που εκφράσθηκαν μέσω των επεμβάσεων αυτών, αν και παρωχημένες σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, βρίσκουν ακόμα και σήμερα εφαρμογή στην Ελλάδα, όπως λ.χ. η προτίμηση της γενικής ανακατασκευής αντί της διατηρήσεως και συντηρήσεως μέσω τοπικών επεμβάσεων και ενισχύσεων των ξύλινων κατασκευών των μνημείων, ακόμα και όταν αυτές έχουν αναμφισβήτητη μεγάλη ιστορική και αρχαιολογική αξία.

Κατά τον 19ο αιώνα ελάχιστη σημασία δόθηκε στα εκκλησιαστικά μνημεία, τα οποία αντιμετωπίστηκαν γενικά κατά τρόπον εντελώς πρακτικό, με αποτέλεσμα την κατεδάφιση πολλών, ακόμα και ιδιαιτέρως σημαντικών, με σκοπό την ανοικοδόμησή τους, τη διενέργεια ανασκαφών ή την εφαρμογή ρυμοτομίας και την αλλοίωση άλλων προκειμένου να εξυπηρετηθούν λειτουργικές ανάγκες.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα ως και τη δεκαετία του 1950, αν και επεμβάσεις όπως αυτές που μόλις αναφέρθηκαν δεν παύουν να υπάρχουν, καταβάλλονται σημαντικές προσπάθειες από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες για την αποκατάσταση σημαντικών εκκλησιαστικών μνημείων. Οι περισσότερες από τις αποκαταστάσεις αυτές σχετίζονται βέβαια με την προσωπικότητα του Αναστασίου Ορλάνδου. Οι επεμβάσεις της περιόδου αυτής, ακόμα και οι πλέον επιτυχείς, χαρακτηρίζονται από εμπειρισμό και έλλειψη τεκμηριώσεως.

Η διαδικασία που τηρείται σήμερα προκειμένου να γίνει μια επέμβαση σε ένα

εκκλησιαστικό μνημείο είναι συνήθως η εξής: Συντάσσεται κατ' αρχάς από τις κατά τόπους Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ή από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων (ΔΑΒΜΜ) του Υπουργείου Πολιτισμού ή από ιδιώτες μελετητές, κατόπιν σχετικής αναθέσεως από τους αρμόδιους εκκλησιαστικούς φορείς ή κάποτε και από άλλους ενδιαφερομένους μετά από συνεννόηση με τους εκκλησιαστικούς φορείς, μελέτη, η οποία υποβάλλεται για έγκριση στα Τοπικά Συμβούλια ή στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Μετά την έγκριση της μελέτης και την έκδοση της αποφάσεως από τη ΔΑΒΜΜ, εκτελείται το έργο υπό την εποπτεία των τοπικών εφορειών και της ΔΑΒΜΜ με φορέα υλοποιήσεως μία από τις παραπάνω υπηρεσίες, το αρμόδιο εκκλησιαστικό ή και άλλο νομικό ή φυσικό πρόσωπο.

Γ.

Έρχομαι τώρα στο κύριο μέρος της εισηγήσεώς μου. Θα προσπαθήσω πρώτα να κάνω ορισμένες διαπιστώσεις και να παρουσιάσω διάφορα είδη επεμβάσεων σε ελληνικά εκκλησιαστικά μνημεία σήμερα. Η παρουσίαση θα συνοδεύεται από σχολιασμό και, όπου αυτό μου είναι δυνατόν, από συνοπτικά δοσμένες προτάσεις αντιμετώπισεως των τυχόν κακώς, κατά τη γνώμη μου, κειμένων.

Μια πρώτη διαπίστωση είναι η έλλειψη συστηματικών καταγραφών των εκκλησιαστικών μνημείων, κάτι που βεβαίως αφορά και τα υπόλοιπα ελληνικά μνημεία. Η χρησιμότητα των καταγραφών στην οργάνωση της προστασίας και της συντηρήσεως των μνημείων δεν χρειάζεται βέβαια να εξαρθεί εδώ, καθώς είναι προφανής. Υπάρχουν οπωσδήποτε κατάλογοι και αρχεία των μνημείων που έχουν συνταχθεί από υπηρεσίες του ΥΠΠΟ, χάρη κυρίως στις εξαιρετικά φιλότιμες προσπάθειες των αρχαιολόγων των τοπικών εφορειών. Σχετικές προσπάθειες έχουν επίσης από παλιά γίνει και από άλλους φορείς, όπως τα πανεπιστήμια – και αξίζει εδώ να αναφερθούν ιδιαίτερος το Αρχείο των Μνημείων της Ελλάδος του ΕΜΠ, το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη και οι δημοσιευμένες καταγραφές των εκκλησιών της Αττικής και των νομών Πέλλης και Φλωρίνης, οι οποίες έχουν, πέρα από την καθαρά επιστημονική, και αξία ως συντάγματα τοπικών ενοτήτων μνημείων. Εκτιμώντας ωστόσο τα μέχρι τώρα επιτεύγματα στον τομέα αυτό κατά κανέναν τρόπο δεν μπορεί κανείς να τα θεωρήσει επαρκή. Καθώς αναφερόμαστε σε εκκλησιαστικά μνημεία, είναι, νομίζω, αυτονόητη η χρησιμότητα της συμβολής στις παραπάνω προσπάθειες εκκλησιαστικών φορέων, κυρίως των μητροπόλεων. Δεν είναι λ.χ. δυνατόν να γίνει πληρέστερη καταγραφή των εκκλησιών μιας ενορίας από άλλους, εκτός από τον ιερέα και το ενοριακό της συμβούλιο. Βεβαίως η αξιολόγηση των καταγρα-

φέντων μνημείων θα πρέπει στη συνέχεια να γίνει από ειδικούς. Ένα παράδειγμα για το τι μπορεί να αποφέρει μια τέτοια προσπάθεια δίνει η καταγραφή των κτιρίων της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης. Για τη διενέργειά της οι ιερείς και τα ενοριακά συμβούλια κλήθηκαν να καταγράψουν σε ειδικά δελτία όλα τα εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας κτίρια των ενοριών τους. Στη συνέχεια έγινε από τα δελτία και τις φωτογραφίες που τα συνόδευαν μια πρώτη αξιολόγηση των μνημείων, ενώ η τελική αξιολόγησή τους έγινε κατόπιν με αυτοψίες.

Άλλη θλιβερή διαπίστωση είναι η, δυστυχώς, συχνά εμφανιζόμενη αδυναμία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να αντιμετωπίσει γρήγορα και αποτελεσματικά τα προβλήματα των μνημείων, είτε αυτά προέρχονται από τη φυσική φθορά είτε οφείλονται σε βίαιες καταστροφές, όπως είναι οι θεομηνίες. Η αδυναμία αυτή είναι πολλαπλώς δικαιολογημένη τις περισσότερες φορές, αλλά δεν παύει να έχει δυσάρεστες ή και τραγικές κάποτε συνέπειες. Στην αντιμετώπιση του προβλήματος εξαιρετικά σημαντική μπορεί και εδώ να είναι η συμβολή των αρμοδίων εκκλησιαστικών ή και άλλων ενδιαφερομένων φορέων, μέσω, κατ' αρχάς, της συντάξεως μελετών με ανάθεση σε ιδιώτες μηχανικούς και, κατόπιν, υπό ορισμένες συνθήκες που αφορούν κυρίως την εξασφάλιση των σχετικών πόρων, μέσω και της εκτελέσεως του έργου. Η ευελιξία και η ταχύτητα που είναι δυνατόν να εξασφαλισθεί με τον τρόπο αυτό μπορεί να αποβεί σωτήρια. Εννοείται ότι προϋπόθεση για την αξιοποίηση μιας τέτοιας βοήθειας στο δύσκολο έργο της είναι η θετική στάση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Θα συνεχίσω με ορισμένες σκέψεις σχετικά με τις μελέτες και τα έργα επεμβάσεων σε εκκλησιαστικά μνημεία.

Κάθε μελέτη και κατ' επέκτασιν βεβαίως κάθε έργο συντηρήσεως και αποκαταστάσεως ενός μνημείου βασίζεται στην κατά το δυνατόν πληρέστερη δυνατή κατανόησή του ως ιστορικού γεγονότος και ως κατασκευής. Θέλω στο σημείο αυτό να επισημάνω δύο πολύ σημαντικά κατά τη γνώμη μου σημεία:

1. Η προσέγγιση των μνημείων κατά τη διάρκεια των μελετών και των έργων αποκαταστάσεώς τους πρέπει να γίνεται με τον φόβο και το πάθος που οφείλει να γεννά η επίγνωση της ιστορικής και αρχαιολογικής τους αξίας. Η προσέγγιση αυτή συνδέει την αποκατάσταση των μνημείων με την –με επιστημονική μέθοδο– σπουδή της ιστορίας της αρχιτεκτονικής τους.
2. Η αναγκαιότητα επεμβάσεως στα μνημεία με «αρχαιολογική πρόθεση και διάθεση». Η αντιμετώπιση αυτή των επεμβάσεων εξασφαλίζει στο μέγιστο δυνατό ποσοστό τη διατήρηση της αυθεντικότητας του μνημείου, έτσι ώστε αυτό να εξακολουθεί να αποτελεί και μετά την επέμβαση πηγή ιστορικών

και αρχαιολογικών πληροφοριών και όχι να αποτελεί απλώς ένα ειδικής μορφής στοιχείο του περιβάλλοντος, ένα είδος σκηνικού.

Οι επεμβάσεις με αυτό το πνεύμα διακρίνουν τη συντήρηση και την αποκατάσταση των μνημείων από άλλου είδους επεμβάσεις σε κτίρια (παντός είδους επισκευές, ανακαινίσεις, εκσυγχρονισμούς κ.τ.λ.). Θυμίζω ότι οι αρχές της επεμβάσεως σε μνημεία πρέπει να καθορίζονται με βάση τις γενικά παραδεκτές σήμερα αρχές που απορρέουν από τις διεθνείς συμβάσεις, σε συνδυασμό με τις ειδικές συνθήκες και τα δεδομένα της εκάστοτε περιπτώσεως. Επιτρέψτε μου εδώ ορισμένες από τις βασικές αρχές επεμβάσεων σε μνημεία με γενική εφαρμογή:

- α. Η διατήρηση της αυθεντικότητας του μνημείου μέσω της διατηρήσεως και συντηρήσεως κατά το δυνατόν περισσότερων από τα αυθεντικά του στοιχεία.
- β. Ο σεβασμός όλων των ιστορικών φάσεων του μνημείου μετά την αξιολόγησή τους. Απάλειψη ιστορικών τεκμηρίων μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο προκειμένου περί νεωτέρων και χωρίς καλλιτεχνική αξία στοιχείων, που έχουν αλλοιώσει ή έχουν αντικαταστήσει αξιόλογα αυθεντικά, η αποκατάσταση των οποίων είναι δυνατή.
- γ. Η χρήση, όπου αυτό είναι δυνατόν, παραδοσιακών υλικών και τρόπων δομής, βελτιωμένων αν αυτό θεωρηθεί απαραίτητο. Όπου τα παραδοσιακά υλικά και οι τρόποι δομής κρίνονται ακατάλληλοι ή ανεπαρκείς, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν δοκιμασμένα νέα υλικά και σύγχρονες μέθοδοι.
- δ. Η κατά το δυνατόν αναστρεψιμότητα των επεμβάσεων.
- ε. Η ένταξη με τρόπο διακριτό από τις αυθεντικές των νέων κατασκευών.

Μετά από τα παραπάνω θα επιχειρήσω να περιγράψω κάπως σαφέστερα τι, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να χαρακτηρίζει μια μελέτη επεμβάσεως σε ένα εκκλησιαστικό μνημείο και τι την ίδια την επέμβαση σε αυτό.

Μια μελέτη επεμβάσεως σε ένα μνημείο οφείλει να συντάσσεται με βάση όχι μόνο «τους κανόνες της επιστήμης και της τέχνης», για να χρησιμοποιήσω τη γνωστή έκφραση, που βεβαίως αφορούν κάθε τεχνικό έργο, αλλά και τις ειδικές προδιαγραφές των μελετών του είδους αυτού, οι οποίες άλλωστε επιβάλλονται από τις ελέγχουσες υπηρεσίες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από τις προδιαγραφές

αυτές όσες αφορούν την ουσία της μελέτης, όπως λ.χ. η ακριβής διάγνωση των προβλημάτων του μνημείου, η σαφής διατύπωση των βασικών αρχών και των στόχων της επεμβάσεως και η τεκμηριωμένη επιλογή των τεχνικών της επεμβάσεως και των υλικών, πρέπει απαρεγκλίτως να τηρούνται. Ωστόσο, επειδή κύριος σκοπός της εκπονήσεως της μελέτης είναι η μελετώμενη επέμβαση, οι προδιαγραφές που αφορούν την παρουσίαση της μελέτης μπορούν, νομίζω, να αντιμετωπίζονται πιο ελαστικά, ανάλογα με τις συνθήκες, οι οποίες συχνά επιβάλλουν ελαχιστοποίηση του κόστους και του χρόνου παραγωγής, συνεπώς και της εργασίας παρουσιάσεως.

Αναπόσπαστο τμήμα –και όχι απλώς απαραίτητη προϋπόθεση– για τη σύνταξη μιας μελέτης επεμβάσεως σε ένα μνημείο είναι η πλήρης και αναλυτική τεκμηρίωσή του. Υπό κανονικές συνθήκες η τεκμηρίωση πρέπει βέβαια να περιλαμβάνει πλήρη φωτογράφιση και ακριβή αποτύπωση του μνημείου με τη σύνταξη γενικών σχεδίων και σχεδίων λεπτομερειών. Το υλικό πρέπει να ταξινομείται σχολαστικά και να φυλάσσεται σε αρχεία, περισσότερα του ενός ει δυνατόν. Μόνο υπό ορισμένες ειδικές συνθήκες, όταν πρόκειται για περιορισμένης εκτάσεως επεμβάσεις σε μνημεία μικρής αξίας, θα μπορούσε ενδεχομένως να επιτραπεί παράβαση των παραπάνω αρχών. Τμήμα της τεκμηριώσεως αποτελεί ωστόσο και η σπουδή της ιστορίας της αρχιτεκτονικής του μνημείου, καθώς οι μελέτες επεμβάσεως και ακόμα περισσότερο οι ίδιες οι επεμβάσεις που έπονται αποτελούν μοναδικές ευκαιρίες για τη μελέτη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των μνημείων. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού απαιτείται αρχαιολογική προσέγγιση κατά την τεκμηρίωση (μέσω ερευνητικών τομών και τοπικών αποξηλώσεων) και κατά τη διάρκεια του έργου (προσεκτικές αποξηλώσεις και καθαίρεσεις, παρακολούθηση, συλλογή δειγμάτων υλικών, αποτύπωση ευρημάτων, παρατηρήσεις σε συστηματικές σημειώσεις) και, τέλος, απόδοση μέσω δημοσιεύσεως των αποτελεσμάτων των ερευνών.

Από όσα προηγήθηκαν φαίνεται, νομίζω, σαφώς το μέγεθος της ευθύνης που επωμίζονται τόσο οι μελετητές επεμβάσεων σε μνημεία όσο και εκείνοι που τους επιλέγουν.

Όσον αφορά την ίδια την επέμβαση, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει τα εξής: Η κατά προτεραιότητα επίλυση των τυχόν δομοστατικών και των οικοδομικών προβλημάτων του μνημείου είναι φυσικά αυτονόητη. Πρέπει όμως να καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε οι σχετικές επεμβάσεις να γίνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται κατά το δυνατόν η διατήρηση αφενός του παλαιού δομικού συστήματος του μνημείου και αφετέρου –και κυρίως– των αυθεντικών στοιχείων της κατασκευής του, και μάλιστα των πλέον ευπαθών, όπως λ.χ. οι ξυλοκατασκευές και τα αρμολογήματα των όψεων των τοιχοποιιών, η σημασία των οποίων για τη μελέτη της ιστορίας των μνημείων είναι συ-

νήθως καθοριστική. Η πλήρης καταστροφή της «επιδερμίδας», καθώς και όλων των πιο ευπαθών κατασκευών μνημείων κατά τη διάρκεια επεμβάσεων που κακώς ονομάζονται αποκαταστάσεις αποτελούν, δυστυχώς, τον κανόνα. Οι ήπιες επεμβάσεις, που διατηρούν σε μεγάλο βαθμό ταυτοχρόνως την αυθεντικότητα και τον χαρακτήρα του μνημείου, θα έλεγε κανείς ότι είναι σχετικά εύκολες όταν πρόκειται για την αντιμετώπιση οικοδομικών προβλημάτων. Επεμβάσεις με σεβασμό στα παραπάνω πράγματι πολύτιμα στοιχεία των μνημείων μπορούν να γίνουν και σε περιπτώσεις που πρέπει να αντιμετωπισθούν πιο σοβαρά προβλήματα. Για να γίνω σαφέστερος, θα αναφερθώ σε μερικά συγκεκριμένα παραδείγματα:

Δόκιμος και συνήθης πλέον τρόπος ενισχύσεως της δομής μιας τοιχοποιίας είναι η εφαρμογή ενεμάτων. Με τη δικαιολογία λοιπόν της ανάγκης συγκρατήσεως των ενεμάτων στους αρμούς γίνεται πολύ συχνά πλήρης αποξήλωση των παλαιών αρμολογημάτων –χωρίς ούτε καν δείγματά τους να διατηρηθούν– και κατασκευή νέων, ενώ τις περισσότερες φορές τα ιστορικά αρμολογήματα είναι σε θέση να λειτουργήσουν και προς αυτή την κατεύθυνση.

Η ικανοποιητική στέγαση ενός μνημείου είναι βεβαίως απαραίτητη, και μάλιστα όχι μόνο για την προστασία του από τις καιρικές συνθήκες, αλλά συχνά και επειδή αυτή συμβάλλει στη στερεότητα της δομής του συνολικά. Οι ανάγκες ωστόσο αυτές δεν θα πρέπει να αποτελούν δικαιολογίες για άκριτες καταστροφές ιστορικών ξυλοκατασκευών στεγών. Τέτοιες κατασκευές μπορούν πολύ συχνά, με τις κατάλληλες επισκευές, ενισχύσεις και συμπληρώσεις, να ανταποκριθούν άριστα στις απαιτήσεις μιας επεμβάσεως στερεώσεως. Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις που μια τέτοιου είδους επέμβαση αποκλείεται από την κατάσταση διατηρήσεως της στέγης ή και απλώς από οικονομική αδυναμία, η ιστορική κατασκευή είναι δυνατόν να διατηρηθεί πλήρως ή έστω μερικώς ως τεκμήριο στη θέση της, πλάι στη νέα, που θα καλύψει την πρακτική ανάγκη της στεγάσεως του μνημείου.

Η αντιμετώπιση των αισθητικών προβλημάτων ενός μνημείου είναι βεβαίως επιτακτική ανάγκη στο πλαίσιο μιας επεμβάσεως συντηρήσεως και αποκαταστάσεώς του. Είναι όμως απαράδεκτο αυτό που, δυστυχώς, πολύ συχνά συμβαίνει στη χώρα μας, το να αλλοιώνεται δηλαδή η αυθεντικότητα των μνημείων και να καταστρέφονται πολύτιμα τεκμήρια της ιστορίας τους προς χάριν αισθητικών «βελτιώσεων». Στις, δυστυχώς συχνότατες, περιπτώσεις μάλιστα που «αισθητικές βελτιώσεις» και «εξωραϊσμοί» γίνονται από συνήθως ευλαβείς και φιλότιμους, αλλά κατά τεκμήριο αδαείς περί τα τοιαύτα, αρμοδίους εκκλησιαστικούς φορείς και τεχνίτες τα αποτελέσματα είναι κυριολεκτικώς ολέθρια.

Ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται στην αντιμετώπιση των προβλημάτων αναδείξεως της ιστορικής και της αρχαιολογικής αξίας ενός μνημείου, καθώς από την

επιτυχία της εξαρτάται η «αναγνωσιμότητα» και η «διδασκικότητά» του μετά την επέμβαση. Το θεωρητικό ζήτημα είναι εξαιρετικά ευρύ. Ένα μέρος του σχετίζεται με την αντιμετώπιση μνημείων που έχουν εν μέρει ερειπωθεί ή έχουν χάσει τμήματά τους, τα οποία είναι δυνατόν με σχετική ακρίβεια να αποκατασταθούν. Τέτοιου είδους προβλήματα συχνά συνδέονται, κακώς, κατά τη γνώμη μου, με τα αισθητικά προβλήματα και δεν δίνεται πάντοτε η δέουσα προσοχή στην αντιμετώπισή τους.

Τέλος, όσον αφορά τα λειτουργικά προβλήματα των μνημείων, δεν πρέπει να λησμονείται από πλευράς των μελετητών και των υπηρεσιών ότι, καθώς τα εκκλησιαστικά μνημεία είναι «ζώντα», οι μελέτες επεμβάσεων σε αυτά πρέπει να αντιμετωπίζουν –με τον δέοντα, φυσικά, σεβασμό– σύνθετα και δυσεπίλυτα αλλά υπαρκτά λειτουργικά προβλήματα και όχι να επιμένουν να τα αγνοούν. Από την πλευρά πάλι των αρμοδίων εκκλησιαστικών αρχών δεν πρέπει να προβάλλονται υπερβολικές απαιτήσεις, οι οποίες συχνά είναι κοινές σε κτίρια με μεγάλες ανάγκες, όπως οι ενοριακοί ναοί, και σε κτίρια με ελάχιστες ανάγκες, όπως τα εξωκκλήσια.

Κλείνοντας θα ήθελα να τονίσω επιγραμματικά τη σημασία που έχουν για την επιτυχία των επεμβάσεων στα μνημεία πρώτον η επιλογή του τρόπου εκτελέσεως των έργων με δημοπράτηση, δι' αυτεπιστασίας ή με συνδυασμό τους, που μάλλον είναι η καλύτερη γενικά λύση, η οργάνωση του έργου κατά περίπτωση, με καθορισμό των ρόλων των μελετητών και των τεχνικών υπηρεσιών, και η εξασφάλιση δικλείδων ασφαλείας, όπως είναι η άνεση χρόνου, που επιτρέπει την έρευνα κατά τη διάρκεια του έργου, ο συνεχής έλεγχος και η παρακολούθηση και η δυνατότητα αναθεωρήσεων της μελέτης, και δεύτερον η συστηματική και ευέλικτη επίβλεψη. Πιστεύω ότι και στα ζητήματα αυτά η συνδρομή των εκκλησιαστικών φορέων στην εκτέλεση σωστών επεμβάσεων στα εκκλησιαστικά μνημεία μπορεί να είναι καίρια και αποτελεσματική.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ
*Αρχαιολόγος,
Προϊστάμενος 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Είναι αλήθεια πως η πιο συστηματική έρευνα της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου στην Κρήτη, εξαιρέσει βέβαια μεμονωμένων λαμπρών παραδειγμάτων, όπως αυτό του Ιταλού ερευνητή Τζιουζέπε Τζερόλα, ανάγεται χρονικά στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Το γεγονός της όχι άδικα ιδιαίτερα προβεβλημένης εικόνας του μινωικού πολιτισμού συνετέλεσε εν μέρει στην έλλειψη μιας νέας και προσαρμοσμένης στα σύγχρονα αρχαιολογικά δεδομένα συστηματικής καταλογογράφησης των μνημείων της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής Κρήτης, αλλά και μιας διεξοδικής μελέτης των πηγών της περιόδου.

Στην παλαιοχριστιανική Κρήτη το νέο στοιχείο, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια, εντοπίζεται στη λατρευτική και στην κοινωνική πρακτική της νέας θρησκείας. Η Γόρτυνα, μέχρι την Αραβοκρατία, θα παραμείνει πρωτεύουσα της επαρχίας της Κυρηναϊκής και σημαντικότερες πληροφορίες γι' αυτήν αναμένονται από τη συνεχιζόμενη ανασκαφή της μεγάλης βασιλικής, σε σχέση με τη λατρεία του πρώτου ιεράρχη της Κρήτης, Αποστόλου Τίτου, αλλά και από τον γειτονικό χώρο λατρείας των Αγίων Δέκα.

Εξόχως σημαντικού επιπέδου τέχνη ησκαίτο και σε μια άλλη γνωστή πόλη της κεντρικής Κρήτης, τη Χερσόνησο, απ' όπου δυστυχώς η σύγχρονη τουριστική της ανάπτυξη λειτούργησε εις βάρος των αρχαιολογικών της καταλοίπων. Με-

γάλος αριθμός παλαιοχριστιανικών βασιλικών έχει εντοπιστεί και μερικώς μόνο διερευνηθεί. Χαρακτηριστικά αναφέρω της Ιτάνου και της Ελούντας στο Λα-σίθι, της Χερσονήσου, της Κνωσού, της Τρυπητής Ηρακλείου, την πολυτελή της Ινάτου στον Τσούτσουρο, την άρτι αποκαλυφθείσα του Ηνίου, του Πανόρμου, της Ελευθέρας, των Γουδελιανών και του Βιζαρίου Ρεθύμνου, της Ούγιας, της Αλμυρίδας και του Φραγκοκάστελου Χανίων. Ιδιαίτερο παράδειγμα αρχιτεκτονικού τύπου της περιόδου αποτελεί ο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Επισκοπή Κισσάμου. Πρόκειται για περίκεντρο κτίριο, με βαθμιδωτό τρούλο, ψηφιδωτά δάπεδα και τον γραφικό διάκοσμο από τουλάχιστον τέσσερις περιόδους. Σεισμοί, πειρατικές επιδρομές, τέλος η αραβική κατάκτηση του νησιού, οδηγούν στην παρακμή των παραλιακών πόλεων, στη στροφή του πληθυσμού σε μικρότερους οικισμούς της ενδοχώρας, αλλά και στη μεταφορά των εδρών των επισκόπων.

Ελάχιστα είναι τα διασωθέντα αρχαιολογικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου. Από την πρώτη βυζαντινή περίοδο στην Κρήτη είναι γνωστές σήμερα αρκετές θέσεις με ερείπια οικισμών και μεγάλων ναών, συνήθως στον τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής, με ψηφιδωτά στα δάπεδα και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Το ακόμα στις μέρες μας άναρχα δομούμενο Ηράκλειο, ο Χάντακας των Σαρακηνών, είναι χώρος ιδιαίτερου ενδιαφέροντος μέχρι τον 10ο αιώνα. Μια αναζωογόνηση εκ νέου και εκ νέου ανάπτυξη του νησιού σε πολιτικό, θρησκευτικό, κοινωνικό, στρατιωτικό και οικονομικό επίπεδο συντελέστηκε το 961 με την ανακατάληψή του από τον Νικηφόρο Φωκά.

Οι μεγάλες πόλεις, ο Χάντακας και τα Χανιά και πιθανότατα το Ρέθυμνο, ξανακτίζονται και οχυρώνονται, ενώ σημαντικά έργα εκτελούνται και στην ύπαιθρο. Δυστυχώς στα αστικά κέντρα της Κρήτης δεν σώθηκε κανένα εκκλησιαστικό μνημείο πριν από τη Βενετοκρατία. Η γνώση μας για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική προέρχεται κυρίως από μνημεία της υπαίθρου.

Η θρησκευτική μνημειακή τέχνη της περιόδου αυτής συνδέεται αναμφίβολα με την καλλιτεχνική παράδοση της βασιλεύουσας, όπως καθίσταται εμφανές στα τοιχογραφημένα καθολικά των μονών του 11ου αιώνα, από τον Όσιο Ιωάννη τον Ξένο στα Μυριοκέφαλα, την Κυριάνα, τον Αλικιανό, τον Άγιο Παύλο Σφακίων και τα Φαλάσαρνα. Υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικές διασυνδέσεις με τη βασιλεύουσα, μέχρι σχεδόν και τα μέσα του 13ου αιώνα, μαρτυρεί και ο σύνθετος αρχιτεκτονικός τύπος ορισμένων μνημείων της δεύτερης βυζαντινής περιόδου, που ερευνώνται τα τελευταία χρόνια. Εντυπωσιακοί ναοί, με σωζόμενο συχνά τον τοιχογραφικό τους διάκοσμο, είναι μεταξύ άλλων η Αγία Βαρβάρα Λετζίανών, ο Άγιος Γεώργιος Κουρνά, ο Άη-Κυρ-Γιάννης Αλικιανού, ο Άγιος Νικόλαος Κυριακοσελίων στα Χανιά, το καθολικό της Μονής Μυριοκεφάλων, ο Άγιος Δημήτριος στο ομώνυμο χωριό, η Παναγία η Λαμπινή, η Αγία Κυριακή Αργυ-

ρουπόλεως, η Παναγία Κερά Αμαρίου Ρεθύμνου, η Παναγία στο Φόδελε, ο Άγιος Παντελεήμονας Μπιζαρανίου, οι Άγιοι Δέκα στο ομώνυμο χωριό της Μεσαράς, το καθολικό της Μονής Παλιανής, η Κερά Λιμνιώτισσα Επισκοπής Πεδιάδας Ηρακλείου, ο Άγιος Νικόλαος στα περίχωρα της ομώνυμης πόλης, με εικονομαχικό τοιχογραφικό διάκοσμο, η Παναγία Κουμεριακό, οι Άγιοι Απόστολοι Επισκοπής Σητείας και ο ναός των Αγίου Γεωργίου και Χαραλάμπους Επισκοπής Ιεράπετρας στο Λασιθί.

Επικρατεί κυρίως ο αρχιτεκτονικός τύπος του σταυροειδούς με τρούλο, σε διάφορες παραλλαγές. Δεν λείπουν όμως οι αρχικά ξυλόστεγες βασιλικές, όπως μερικοί από τους ναούς που προαναφέρθηκαν, ο Άγιος Παντελεήμονας Μπιζαρανιού Πεδιάδας, το καθολικό της Μονής Παλιανής και ο Άγιος Γεώργιος Κουρνά. Το ότι οι μεσοβυζαντινοί ναοί της Κρήτης ως προς τον αρχιτεκτονικό τύπο αλλά και τον διάκοσμό τους είναι ενταγμένοι στην παράδοση της Κωνσταντινούπολης καθίσταται πρόδηλο και από τα στοιχεία, όπως η κρυμμένη πλίνθος, το εγχάρακτο κονίαμα, ο κηροπλαστικός διάκοσμος, που απαντώνται πάρα πολύ συχνά. Για τα μνημεία της περιόδου αυτής καταβάλλεται ιδιαίτερη φροντίδα από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων επί χρόνια και ήδη έχουν προγραμματιστεί αρκετές επεμβάσεις στο πλαίσιο του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Περίοδος επαναστάσεων μεταξύ ορθόδοξων και καθολικών εγκαινιάστηκε με την κατάκτηση του νησιού από τους Ενετούς στις αρχές του 13ου αιώνα.

Η εμμονή του ντόπιου πληθυσμού στο δόγμα και στη γλώσσα, που προσπαθεί έτσι να διατηρήσει την ταυτότητα, αν και αποκομμένος από τα ορθόδοξα κέντρα, αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στους χίλιους περίπου τοιχογραφημένους ναούς της περιόδου αυτής.

Οι καλλιτέχνες του 13ου αιώνα δεν έχουν παρά να εμπνευστούν, σε λαϊκό βέβαια επίπεδο, από τα λαμπρά μνημεία της δεύτερης βυζαντινής περιόδου. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον Θεόδωρο Δανιήλ Βενέρη και τον ανιψιό του Μιχαήλ, τέλος 13ου - αρχές 14ου αιώνα, καθώς και τον Ιωάννη Παγωμένο, πρώτης δεκαετίας του 14ου αιώνα. Οι μεγάλοι περιορισμοί των Βενετών απέναντι στην ορθόδοξη εκκλησία αντικατοπτρίζουν τους πρώτους αιώνες στη μορφή και στο μέγεθος των ναών. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για μονόχωρους καμαροσκέπαστους ναούς, οι οποίοι πολλές φορές επεκτείνονται και σχηματίζουν διάφορες έως ιδιόρρυθμες μορφές, ενώ παράλληλα απαντώνται και μονόχωροι με τρούλο ναοί σταυρικοί με παραλλαγές ως προς τη στέγαση.

Στους απλούς συνήθως αυτούς ναούς, ήδη από τα τέλη του 13ου αιώνα, έχουν γίνει αποδεκτά δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως η οξυκόρυφη καμάρα, απλά ή συνθετότερα γοθικά θυρώματα και γλυπτά στοιχεία τα οποία εντάσσονται κανονικά στην τοπική λαϊκή παράδοση.

Οι εργασίες αποκατάστασης ναών και συντήρησης του τοιχογραφικού τους διακόσμου γίνονται επί σειρά ετών από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αν και το πλήθος των μνημείων είναι μεγάλο και τα προβλήματα είναι πάρα πολλά. Μέσα στον 14ο αιώνα η Κρήτη αρχίζει σταδιακά να βγαίνει από την απομόνωση και να έρχεται σε επαφή με την ευρύτερα διαδεδομένη στη βαλκανική τέχνη των Παλαιολόγων, ώστε στη συνέχεια, από τον 15ο αιώνα και μετά, όπου η Κωνσταντινούπολη πέφτει στα χέρια των Τούρκων, να μετατραπεί σε καλλιτεχνικό κέντρο της Ορθοδοξίας. Στους τελευταίους αιώνες της Ενετοκρατίας το νησί, όταν πια είχαν κάπως αμβλυνθεί οι πολιτικοκοινωνικές διαφορές με τους Βενετούς και ενόψει του κοινού εχθρού, των Τούρκων, οι καλλιτεχνικές διεργασίες που συντελούνται θα κορυφωθούν με την ανάπτυξη της Κρητικής Αναγέννησης. Η αποδοχή των δυτικών επιρροών από τους ντόπιους καλλιτέχνες και η γόνιμη μεταγραφή αυτών στο οικείο μέτρο ύφους της εγχώριας παράδοσης γίνεται αισθητή σε όλους τους τομείς της καλλιτεχνικής και της πνευματικής ζωής στην Κρήτη. Στην αρχιτεκτονική η Μονή Αρκαδίου, στη ζωγραφική ο Μιχάλης Δαμασκηνός, ο Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, ο Εμμανουήλ Τζάντε στη λογοτεχνία και στο θέατρο.

Από την όψιμη Βενετοκρατία διασώζεται ένας μεγάλος αριθμός από ναούς και μοναστήρια, στα οποία επικρατούν πλέον πλήρως τα δυτικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενώ η παραδοσιακή για την ορθόδοξη τέχνη της τοιχογραφίας έχει εντελώς εξαφανιστεί από το νησί. Ναοί μονών στις πόλεις, όπως η Αγία Αικατερίνη των Σιναϊτών του Ηρακλείου, ή στην ύπαιθρο, όπως η Αγία Τριάδα των Τσαγκαρόνων, Μονή Κουβερνέτου, Χρυσοπηγή, Γωνιάς και άλλες μικρότερες, εκφράζουν ακριβώς αυτά τα στοιχεία, όπου η ορθόδοξη αρχιτεκτονική πρακτική συνδυάζεται με δυτικές μορφές. Πολλά από τα μοναστήρια της υπαίθρου, που είχαν εγκαταλειφθεί και ερειπωθεί, αποκαθίστανται και αναβιώνουν με τη στενή συνεργασία της 13ης Εφορείας και των κατά τόπους εκκλησιαστικών αρχών και πολλά από τα εν λειτουργία ανακαινίζονται με την επίβλεψη της Υπηρεσίας.

Ορθές επεμβάσεις εκτελούνται στις μονές Αρκαδίου, Τοπλού, Αγκαράθου, Πρέβελι, Χρυσοπηγής, Γωνιάς, στα Μετόχια Σινά στο Ηράκλειο και στα Χανιά, Γουβερνέτου, στον Άγιο Ιωάννη Ελεήμονα. Παράλληλα ήδη λειτουργούν μετά την αποκατάσταση οι πρώην έρημες μονές Μπαλή, Βοσάκου, Μυλοποτάμου, Αρετείου Λασιθίου, Κερά Ελεούσας Ηρακλείου, Αγίου Γεωργίου Καρυδίου Χανίων, Αγίου Γεωργίου Χαροντιάς Χανίων, Αγίας Ειρήνης Ρεθύμνου, Αγίας Κυριακής Βαρυπέτρου, ενώ αρκετά έργα έχουν προγραμματιστεί στα πλαίσια των κοινοτικών προγραμμάτων. Η περιφέρεια Κρήτης δείχνει εξαιρετική ευαισθησία στα θέματα εκκλησιαστικής κληρονομιάς του νησιού. Υπάρχει ευτυχώς ένα πνεύμα συναντίληψης μεταξύ Εκκλησίας - Περιφέρειας Κρήτης και 13ης Εφορείας, που αποδίδει αρκετά σημαντικούς καρπούς. Υπάρχουν φυσικά και

εξαιρέσεις, οι οποίες όμως θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με ευθύνη από πλευράς των εκκλησιαστικών αρχών.

Εκτός από τους ναούς και τα μοναστήρια, από την όψιμη Βενετοκρατία διασώζονται και πολλές κοσμικές επαύλεις, γεφύρια, νερόμυλοι κ.τ.λ. Απόηχο όλων αυτών των καλλιτεχνικών ανησυχιών θα αποτελέσει η λαϊκή τέχνη των χρόνων της Τουρκοκρατίας που ακολούθησαν. Από την περίοδο αυτή, τόσο την πρώιμη, με τη χαρακτηριστική αρχιτεκτονική εσωστρέφεια των κτισμάτων της, όσο και την ύστερη μεταγενικευμένη πλέον βαλκανική αρχιτεκτονική, διασώζονται στις μέρες μας αναρίθμητα παραδείγματα λατρευτικών και κοσμικών κτιρίων, λουτρών, μετοχιών κ.ά., που και αυτά σαν εκφράσεις της δικής μας πολιτιστικής διαδρομής στον χρόνο χρήζουν του απόλυτου σεβασμού και της προστασίας όλων μας.

Και κάπου εδώ, τελειώνοντας την ιστορική αυτή αναδρομή, θα ήθελα έστω και ακροθιγώς να αναφερθώ στη σύγχρονη πραγματικότητα και πιο συγκεκριμένα σ' αυτή που επεκράτησε όταν η χώρα άρχισε να κτίζει τη νέα πραγματικότητα μετά τις καταστροφές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και των αμέσως μετά δύσκολων χρόνων που ακολούθησαν. Απότοκος αυτής της δυστυχίας ήταν ο κακώς εννοούμενος εκσυγχρονισμός, που ακόμα και σήμερα βασανίζει τη χώρα, συχνότατα συνδεδεμένος με την κερδοσκοπία. Ακόμα η εγκατάλειψη της υπαίθρου και η εξ αυτής υδροκέφαλη ανάπτυξη ιστορικών πόλεων αποτέλεσε τη βασικότερη αιτία καταστροφής μνημείων τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις ίδιες τις πόλεις. Η προσπάθεια της επίσημης πολιτείας για προστασία και ανάδειξη του μνημειακού θησαυρού στο νησί φοβάμαι πως θα παρουσιάζει πάντοτε έλλειμμα, αν δεν συστρατευτούν στον ίδιο σκοπό ακόμα περισσότεροι, τόσο οι τοπικοί φορείς όσο και η ιδιωτική πρωτοβουλία.

Υπάρχει πραγματικά και επιμέρους ευθύνη στους πολίτες ως κληρονόμους, με την ευρύτερη έννοια του όρου, αυτής της ιστορικής παρακαταθήκης. Θα πρέπει να φροντίσουν όσο το δυνατόν για την καλύτερη διατήρηση για τις επόμενες γενεές. Ευτύχημα για τα μνημεία του νησιού αναφορικά με την προστασία, την ακατάσχετη προβολή τους αποτελεί σε γενικές γραμμές η άριστη συνεργασία της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με την αποστολική Εκκλησία του νησιού. Η μέχρι σήμερα από κοινού αντιμετώπιση προβλημάτων που προκύπτουν σε σχέση με τα χριστιανικά μνημεία θέλω να πιστεύω ότι κατέστησε σαφές προς όλες τις κατευθύνσεις το γεγονός ότι η οποιαδήποτε επέμβαση σε ναό ή μοναστήρι που προστατεύεται από την αρχαιολογική νομοθεσία θα πρέπει να γίνεται με συγκεκριμένο τρόπο και διαδικασίες που σε κάθε περίπτωση και σε συνεννόηση με την αρμόδια νομικώς και επιστημονικώς Υπηρεσία ή όποια, ακόμα και καλοπροαίρετη, αυθαίρετη επέμβαση σε μνημείο σχεδόν πάντα συνδυάζεται με μια πολύ συγκεκριμένη αισθητική άποψη περί αναδείξεως

του «παραδοσιακού», επιφέροντας ολέθρια αποτελέσματα και σαφώς επισύροντας και κείμενες ποινικές παραβάσεις.

Σε όσες των περιπτώσεων η αξιολόγηση ως αρχιτεκτονήματος και η επ' αυτού επέμβαση δεν έγινε από τους ειδικούς και υπεύθυνους επιστήμονες-υπηρεσίες, η προκληθείσα επί του μνημείου βλάβη ήταν μεγαλύτερη από τη φθορά του χρόνου που συντελέστηκε κατά τη μακραίωνη διάρκεια της ζωής του. Όλα τα παραπάνω ισχύουν και για τα ιδιωτικά κοσμικά αρχιτεκτονήματα, που συχνά θυσιάζονται τμηματικά ή ολοκληρωτικά στον βωμό της τουριστικοποίησης και της εμπορευματοποίησης των πάντων. Όσον αφορά δε τη συντήρηση των κειμηλίων, εκεί ευκολότερα μπορούν να δρουν ανεξέλεγκτα οι αυτοαποκαλούμενοι «ειδικοί συντηρητές», εξαπατώντας και καταστρέφοντας πειραματιζόμενοι στους θησαυρούς.

Καταλήγοντας πιστεύω ότι η καλή συνεργασία, με δεδομένο πάντα τον σεβασμό απέναντι στο υπεύθυνο έργο της προστασίας των πάσης φύσεως μνημείων, είναι επιβεβλημένη και για τον λόγο αυτό η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, εγκαινίασε ένα νέο δίαυλο επικοινωνίας με τους πολίτες αλλά και τους τοπικούς φορείς, βοηθώντας τους έμπρακτα στην εκπόνηση μελετών, αλλά και στην υλοποίηση έργων που σχετίζονται με μνημεία της αρμοδιότητάς της. Στην κατεύθυνση αυτή η παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, του σεπτού αυτού κέντρου της Ορθοδοξίας, που θα οριοθετεί τα πράγματα ως προς τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, είναι απαραίτητη και θα περιορίσει τις όποιες εξαιρέσεις ανεύθυνης συμπεριφοράς.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Αρχιτέκτονας Υπουργείου Πολιτισμού

Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Η ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου και ειδικότερα των Χριστιανών για αναζήτηση της παράδοσης και επιστροφή στις ρίζες εκφράζεται με την έντονη προσπάθεια συντήρησης των θρησκευτικών κειμηλίων και την αποκατάσταση των ιστορικών εκκλησιαστικών μνημείων. Για την κατανόηση αυτής της προσπάθειας στον χώρο των Δωδεκανήσων θα πρέπει να ανατρέξουμε στις ιδιαιτερότητες της ιστορικής τους εξέλιξης σε σύγκριση με το υπόλοιπο Βυζάντιο. Η εγκατάσταση των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη των Ιεροσολύμων στη Ρόδο το 1309 αποτέλεσε σταθμό, όταν τα Δωδεκάνησα γνώρισαν μια μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Αυτή οφειλόταν στην αναδιοργάνωση της γεωργικής παραγωγής, στον έλεγχο των ναυτικών και εμπορικών δρόμων στην ανατολική Μεσόγειο και στις άριστες σχέσεις με την πολιτική και τη θρησκευτική ηγεσία των χωρών της δυτικής Ευρώπης. Αν και θρησκευτικό τάγμα, επέδειξαν άριστες ικανότητες τόσο στα στρατιωτικά θέματα, με την αμυντική οργάνωση των κάστρων της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα της Ρόδου, αλλά και στη θαλάσσια κυριαρχία, φθάνοντας στο σημείο να επικρατήσουν όλων των τότε γνωστών πειρατικών ομάδων. Η οικονομική δύναμη αποτυπώθηκε χαρακτηριστικά με τα ισχυρά της κάστρα, όπως της Ρόδου, και τα μεγαλόπρεπα κτίριά της.

Νέα στοιχεία διεισδύουν σταδιακά στην τέχνη και στην τοπική εκκλησιαστι-

κή τέχνη και αρχιτεκτονική τους δύο επόμενους αιώνες. Η ταυτόχρονη παρουσία δυτικών και βυζαντινών τάσεων στη ζωγραφική π.χ. προκάλεσε τη δημιουργία μιας νέας μορφής, της εκλεκτικής, συνδυασμού και των δύο. Παράλληλα η αφομοίωση γλυπτικών δυτικών διακοσμήσεων και σύνθετων διατομών στα μορφολογικά στοιχεία της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, όπως συνέβη συγχρόνως και στα αστικά κτίρια, δημιούργησε μια κατηγορία ροδίτικων ιπποτικών εκκλησιών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Οι χαρακτηριστικοί βυζαντινοί τύποι της μονόχωρης και της τρίκλιτης βασιλικής, του ελεύθερου σταυρού, του τρίκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά τρούλου και του τετράκογχου συνδυάζονται με γοθικές οξυκόρυφες καμάρες και τα νευρωτά σταυροθόλια. Στα μορφολογικά στοιχεία, όπως παράθυρα, θυρώματα και υπέρθυρες κόγχες, συνυπάρχουν τα ορθογώνια ανοίγματα, τα χαμηλωμένα και τα ημικυκλικά τόξα με τα οξυκόρυφα, οι κυκλικοί φεγγίτες, τα προεξέχοντα πλαίσια και τα γείσα με ειδικές σύνθετες διατομές. Ανάλογες επιδράσεις παρουσιάζονται και σε γοθικές εκκλησίες, όπως είναι η Παναγία του Κάστρου, όταν μετατράπηκε σε καθεδρικό ναό και κατασκεύασαν πόρτες και δίλοβα παράθυρα με ημικυκλικά τόξα.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, μετά το 1522, όλες οι σωζόμενες τότε εκκλησίες της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, όπου πλέον διέμεναν μόνο Τούρκοι και Εβραίοι, μετατράπηκαν σε τζαμιά, με την προσθήκη εσωτερικά κυρίως του μιχράμπ και του ιμπάρ και εξωτερικά ενός μιναρέ συνήθως και σπανιότερα ενός προστώου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του καθολικού του τάγματος του Αγίου Ιωάννη, που μετατράπηκε στο Μεγάλο Τζαμί της Ρόδου και που δυστυχώς καταστράφηκε το 1856 από έκρηξη της ξεχασμένης πυριτιδαποθήκης του καμπαναριού. Σήμερα δε σώζεται παρά σε ανασκαφή.

Η επιβίωση μιας τοπικής παράδοσης στην εκκλησιαστική δωδεκανησιακή αρχιτεκτονική της ίδιας περιόδου μαρτυρεί τη διατήρηση των ροδίτικων ιπποτικών χαρακτηριστικών, όπως βλέπουμε π.χ. σε επεμβάσεις στο μοναστήρι της Πάτμου του 18ου αι. Η οικονομική ανάπτυξη των Δωδεκανήσων από το ναυτικό εμπόριο οδηγεί στην κατασκευή νέων εκκλησιών και στην αναβίωση μορφών της ιπποτικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, όπως των μονόχωρων και τρίκλιτων βασιλικών, στεγασμένων με γοθικά νευρωτά σταυροθόλια μετά τα μέσα του 18ου αι. σε όλους τους οικισμούς στα Δωδεκάνησα. Οι ενοριακές εκκλησίες, οι μητροπολιτικοί ναοί και τα καθολικά των μοναστηριών, μέχρι και εξωκλήσια που κτίζονται στο δεύτερο μισό του 18ου και τον 19ο αι., ακολουθούν αυτόν τον τύπο. Η απαγόρευση των Τούρκων για κατασκευή εκκλησιών με ψηλούς τρούλους ίσως οδήγησε στην επικράτηση αυτού του τύπου, που εξαπλώθηκε και στα παράλια της Μ. Ασίας, μέχρι τα βάθη της Πισιδίας και της Σπάρτης. Η χρήση γοθικών σταυροθολίων και οξυκόρυφων τόξων στις καμάρες και στους φεγ-

γίτες εναλλάσσεται συχνά με ημικυκλικές καμάρες, κόγχες και φεγγίτες βυζαντινής προέλευσης, ενώ οι κυκλικοί φεγγίτες διαθέτουν συχνά σύνθετη διατομή. Εξάλλου ορθογώνια παράθυρα, θυρώματα με χαμηλωμένα τόξα και γλυπτές διακοσμημένες διατομές και φεγγίτες με σύνθετα τόξα παρουσιάζουν επιδράσεις μουσουλμανικής τέχνης, που συναντώνται στα αντίστοιχα τζαμιά και στα αρχοντικά των Βαλκανίων της ίδιας περιόδου.

Η προσπάθεια της ιταλικής διοίκησης στη συνέχεια (1912-1947) για ανάδειξη της δυτικής μεσαιωνικής τέχνης και της αρχιτεκτονικής οδήγησε στην αφαίρεση στοιχείων της μουσουλμανικής περιόδου τόσο από τα αστικά κτίρια, όπως η οδός Ιπποτών, όσο και από εκκλησίες που λειτουργούσαν ως τζαμιά, όπως π.χ. του μιναρέ και του προστώου της Παναγίας του Κάστρου ή Εντουρούμ Τζαμί. Κατασκεύασαν παράλληλα αρκετές νέες εκκλησίες του καθολικού δόγματος, όπως τον Σαν Φραγκίσκο έξω από την πύλη του Αγίου Αθανασίου και τη Σάντα Μαρία στο Νιοχώρι, ή ανακατασκεύασαν παλιές ιπποτικές, όπως το καθολικό του Αγίου Ιωάννη στη νέα του θέση στο Μανδράκι, τη σημερινή Ευαγγελίστρια. Το τέλος της Ιταλοκρατίας σφραγίστηκε με τους βομβαρδισμούς των Συμμαχικών Δυνάμεων το 1943 στη μεσαιωνική πόλη, όπου ένας μεγάλος αριθμός κτιρίων, μεταξύ των οποίων και αρκετές εκκλησίες, καταστράφηκαν.

Μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα το έργο της αποκατάστασης των εκκλησιαστικών μνημείων ήταν μεγάλο. Το κύριο βάρος ανέλαβε το Υπουργείο Πολιτισμού με την Εφορεία Αρχαιοτήτων της Ρόδου. Η βοήθεια όμως των Μητροπόλεων της Δωδεκανήσου, των μοναστηριών αλλά και των απλών πιστών ήταν αποδοτική και συχνά σωτήρια για τη διατήρηση πολλών εκκλησιών. Η αгаστή συνεργασία των φορέων αυτών απέδωσε πολύτιμους καρπούς, με αποτέλεσμα να διατηρείται σήμερα στα Δωδεκάνησα ένας πολύ μεγάλος αριθμός αποκατεστημένων εκκλησιαστικών μνημείων. Ειδικότερα μετά το 1980 η τοπική 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ετέθη επικεφαλής μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεων σε 23 εκκλησιαστικά σύνολα του μνημειακού συγκροτήματος της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, με στόχο να γίνουν λειτουργικά και επισκέψιμα από το κοινό, στο πλαίσιο των σύγχρονων αντιλήψεων για την ένταξη των μνημείων στη ζωή των πολιτών. Μέχρι σήμερα έχουν αποκατασταθεί 16 εκκλησίες και προχωρούν οι εργασίες στις υπόλοιπες στο πλαίσιο χρηματοδοτήσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης. Μετά το 1998 οι εργασίες αυτές υλοποιούνται σε συνεργασία με την Επιτροπή Παρακολούθησης Έργων στα μνημεία της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου και του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του ΥΠΠΟ. Η αποκατάσταση των εκκλησιών αυτών εντάσσεται στη δημιουργία τριών νέων αρχαιολογικών περιπάτων στο εσωτερικό της μεσαιωνικής πόλης και

μακριά από τις γνωστές τουριστικές διαδρομές της οδού Ιπποτών και του εμπορικού κέντρου. Ενδεικτικά θα αναφερθούν μερικά παραδείγματα:

1. Στο συγκρότημα των Αγίων Αποστόλων και του παλιού Συσσιτίου αποκαταστάθηκαν και αναδείχθηκαν τα κτίσματα του μουσουλμανικού «Ιμαρέτ», η υπόγεια κρύπτη του αρχικού μεγάλου τρίκλιτου ιπποτικού ναού και η μεταγενέστερη ιπποτική εκκλησία. Η τρίκλιτη εκκλησία του 14ου ή 15ου αι. καταστράφηκε είτε κατά την πρώτη μεγάλη πολιορκία της Ρόδου το 1480 είτε από τον ισχυρό σεισμό του 1481. Μεταξύ του 1480 και 1522 μία μονόχωρη εκκλησία μικρών διαστάσεων κτίστηκε επάνω στα ερείπια της μεγάλης. Ήταν στεγασμένη με νευρωτό σταυροθόλιο και η πεντάπλευρη εσωτερικά αψίδα της από θόλο με ακτινωτές νευρώσεις. Στη νότια πλευρά προστέθηκε αργότερα ένας καμαροσκέπαστος χώρος, που απολήγει ανατολικά σε ευθύ τοίχο. Κάτω από το ανατολικό τμήμα των δύο χώρων ήρθαν στο φως υπόγειες ταφικές κρύπτες.

Μετά την κατάληψη της Ρόδου από τους Τούρκους το 1522 ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής ίδρυσε ένα πτωχοκομείο «ιμαρέτ» στον χώρο της εκκλησίας, απέναντι από το τζαμί που φέρει το όνομά του. Η αραβική επιγραφή της νεοκλασικής αυλόθυρας «Σας τρέφουμε με το θέλημα του Θεού» δηλώνει τη χρήση του χώρου ως συσσιτίου για τους φτωχούς. Για τις ανάγκες του κοινωφελούς ιδρύματος κτίστηκαν δύο καμαροσκέπαστοι χώροι στα βορειοανατολικά της εκκλησίας, οι οποίοι χρησίμευαν ως αποθήκες, και ένας ακόμα μεγαλύτερος δυτικά, το μαγειρείο, όπου παρασκευαζόταν και διανεμόταν το φαγητό. Μετατροπές υπέστη και η εκκλησία, όπου η αψίδα του ιερού διαμορφώθηκε σε φούρνο. Το κατεστραμμένο, ίσως από την πολιορκία του 1522, σταυροθόλιο του κυρίως ναού αντικαταστάθηκε από μία καμάρα, ενώ προστέθηκε η καμινάδα του φούρνου.

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως μια υπόγεια κρύπτη, που απολήγει σε τρίπλευρη αψίδα, και μία επιτύμβια πλάκα του Ενετού ευγενούς Jacobus de Priolis του 1476 in situ στη σημερινή αυλή. Στη θέση του βρίσκεται επίσης μία ακέραια κτιστή κολώνα της νότιας κιονοστοιχίας της εκκλησίας, με κοιλόκυρτης διατομής κιονόκρανο, ενώ αποκαλύφθηκε η βάση μιας άλλης της βόρειας, απέναντι από τον πρώτο.

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης του μνημειακού συγκροτήματος (1986-1999) στερεώθηκαν τα κτίσματα του πτωχοκομείου (αποθήκες και μαγειρείο), ενώ αναδείχθηκαν η υπόγεια κρύπτη της μεγάλης εκκλησίας μετά την αποκατάσταση της ιπποτικής σκάλας και οι χώροι της μικρής. Διαμορφώθηκε η αυλή με βοτσαλωτό, αναδείχθηκαν τα σωζόμενα υπολείμματα ενός μεσαιωνικού σιρού (υπόγειου κτιστού χώρου αποθήκευσης τροφίμων για τις ανάγκες των πολιορκι-

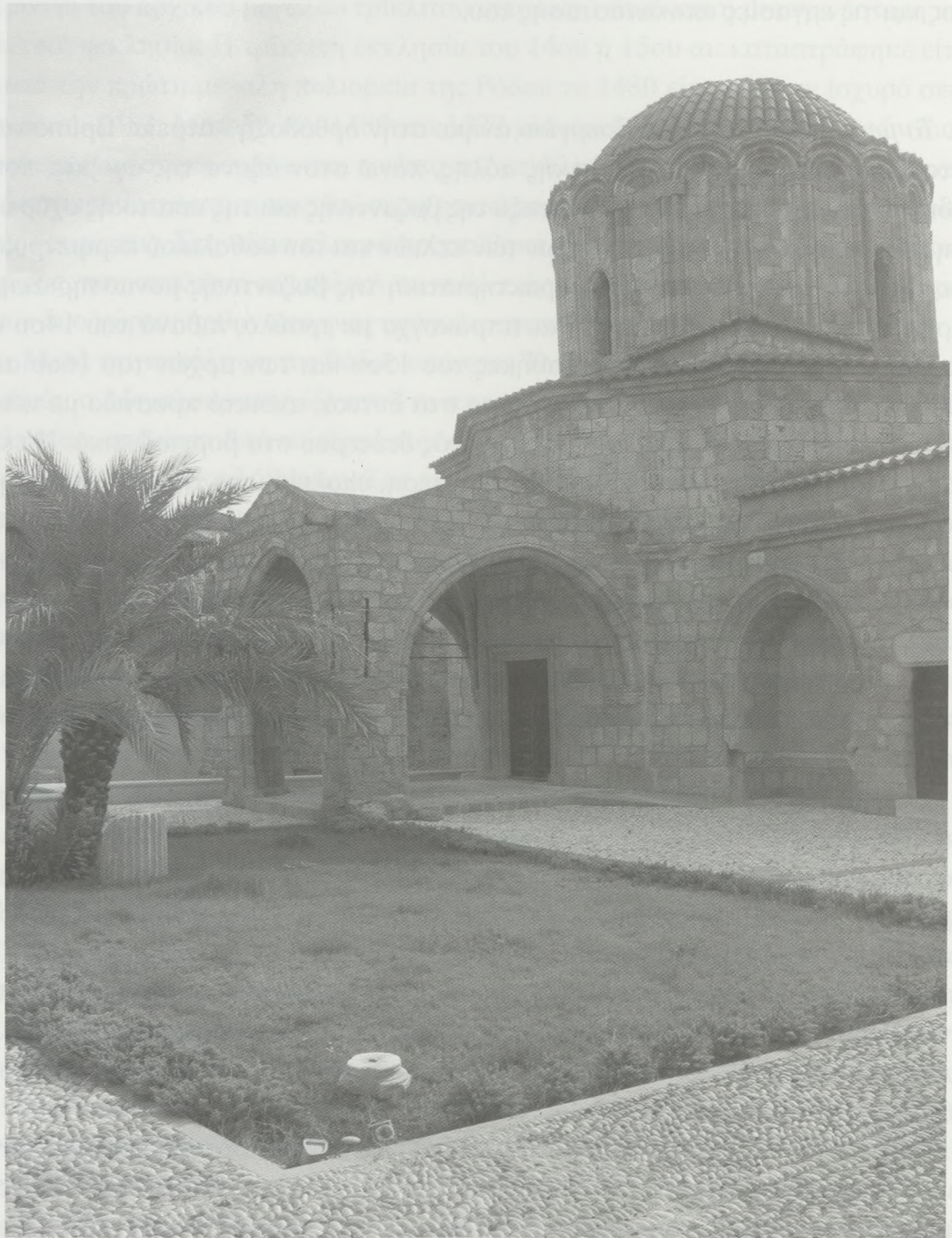
ών) στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος, ενώ παράλληλα αποκαταστάθηκε το πηγάδι στο μέσον της αυλής. Επιπρόσθετα εντάχθηκαν νέες χρήσεις στο συγκρότημα, με περιοδικές εκθέσεις της Δημοτικής Πινακοθήκης Ρόδου στους ανατολικούς θόλους και δημοτικό αναψυκτήριο στον χώρο του μαγειρείου, αφήνοντας ως επισκέψιμα μνημεία την υπόγεια κρύπτη και την εκκλησία με τη νότια προσθήκη, όπου λειτουργεί μικρή έκθεση για την ιστορία του συγκροτήματος και τις εργασίες αποκατάστασής του.

2. Το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου ανήκε στην ορθόδοξη λατρεία. Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης, πάνω στον άξονα της αγοράς, που οδηγούσε στην ομώνυμη πύλη, μεταξύ της βυζαντινής και της ιπποτικής οχύρωσης. Η διάταξη των τριών πτερύγων των κελιών και του καθολικού περιμετρικά με την αυλή στο κέντρο είναι χαρακτηριστική της βυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής. Το καθολικό είναι τετράκογχο με τρούλο, πιθανά του 14ου ή των αρχών του 15ου αι., με προσθήκες του 15ου και των αρχών του 16ου αι. Έχει νάρθηκα με ημικυλινδρική καμάρα στα δυτικά, ανοικτό προστώο με νευρωτό σταυροθόλιο στα βόρεια και ίχνη ενός δεύτερου στα βορειοδυτικά. Η εκκλησία κατασκευάστηκε επάνω σε παλαιότερη, υπολείμματα της οποίας διατηρούνται σε μικρό χώρο στα νοτιοανατολικά της, ίσως μεσοβυζαντινή, σύμφωνα με ανάγλυφο διακοσμημένο μάρμαρο με παράσταση του ευαγγελισμού της Θεοτόκου, που βρέθηκε σε σκαλί της εισόδου. Στο ανατολικό τμήμα της αυλής του μοναστηριού αποκαλύφθηκε αίθριο, με μαρμαροθετήματα στο δάπεδο, πιθανά παλαιοχριστιανικής εκκλησίας του 5ου-6ου αι., ενταγμένης στα όρια οικοδομικού τετραγώνου του ιπποδάμειου ρυμοτομικού συστήματος της αρχαίας πόλης.

Ο τονισμός του κατακόρυφου άξονα, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αισθητική θεώρηση του εσωτερικού της εκκλησίας στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, με τον τρούλο ως ουρανό, φωτισμένο από τα παράθυρα, στην περίπτωση των τετράκογχων ναών, αγγίζει την τελειότητα παρά το μικρό μέγεθός τους. Τα μορφολογικά του χαρακτηριστικά συνδυάζουν βυζαντινές και γοθτικές επιρροές. Ο σπάνιος αυτός τύπος στον ελλαδικό χώρο, η υψηλή ποιότητα κατασκευής και τα ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία τοπικής τεχνοτροπίας δίνουν ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία στο μνημείο, που αποτελεί ένα εξαιρετο δείγμα της ιπποτικής ροδίτικης αρχιτεκτονικής.

Τα κελιά του ισογείου της βόρειας και της δυτικής πτέρυγας παρουσιάζουν ομοιότητες και ανάγονται στην ιπποτική περίοδο, ίσως στον 14ο αι. Είναι πετρόκτιστα σε σειρά, στεγασμένα με χαμηλωμένους θόλους. Έχουν πόρτες με ευθύγραμμο ανώφλια, ανακουφιστικά τόξα εσωτερικά, μικρούς ορθογώνιους

φεγγίτες προς την αυλή και απλές σχισμές, ίσως πολεμίστρες, προς τα έξω, ορθογώνιες εσοχές για ντουλάπια και μικρές κόγχες με χαμηλωμένα τόξα για προσκυνητάρια, βυζαντινής τεχνοτροπίας. Ο όροφος αποτελείται από δωμάτια ή μικρούς οντάδες, με μικρά παράθυρα και φεγγίτες, τζάκια και ντουλάπια, που επικοινωνούν μέσω υπαίθριου διαδρόμου, προς την αυλή η δυτική πτέρυγα και προς την πίσω πλευρά η βόρεια, και πέτρινης σκάλας με τον αύ-

Μοναστήρι Αγίου Γεωργίου.

λειο χώρο. Προστέθηκε κατά την Τουρκοκρατία, πιθανά τον 18ο-19ο αι. Οι δύο όροφοι της ανατολικής πτέρυγας ήταν ανάλογα οργανωμένοι με οντάδες, στοά με κτιστές κολώνες και οριζόντια πέτρινα τόξα για επιστύλια στην όψη του ισόγειου προς την αυλή και ανοικτό στεγασμένο ξύλινο χαγιάτι στον όροφο του 19ου αι.

Στην οθωμανική περίοδο το μοναστήρι μετατράπηκε σε ιεροδιδασκαλείο («μεδρεσέ»), με το όνομα «Χουρμαλί», χρησιμοποιώντας τα κελιά ως κοιτώνες των σπουδαστών και το καθολικό ως τζαμί. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στα κελιά της ανατολικής πτέρυγας λειτουργούσε σχολείο, ενώ κατά τον 20ό αι. το μοναστήρι μετατράπηκε σε κατοικίες φτωχών οικογενειών. Κατά την ιταλική κατοχή αφαιρέθηκαν οι προσθήκες των κατοικιών γύρω από το καθολικό, ενώ αργότερα έγιναν αναστηλωτικές εργασίες (1974-75) και ανασκαφές στην αυλή, που συνεχίστηκαν διακεκομμένα μέχρι το 2001.

Μεγάλες αναστηλωτικές εργασίες και διαμόρφωση του χώρου σε όλο το μοναστήρι (1995-2001) αποκατέστησαν και ανέδειξαν το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου. Αποκαταστάθηκαν οι τρεις διώροφες πτέρυγες των κελιών, επισκευάστηκε το τετράκογχο καθολικό του 14ου-15ου αι., διαμορφώθηκε η αυλή με βοτσαλωτά και παρτέρια και αναδείχθηκε η ανασκαφή με το αρχαίο σταυροδρόμι και το τμήμα του αίθριου παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Σήμερα λειτουργεί ως επισκέψιμο μνημείο και αρχαιολογικός χώρος. Φιλοξενεί εκθέσεις στα ισόγεια κελιά, όπως η έκθεση για τα 15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Ρόδο (1986-2001), ειδικές συναυλίες και λειτουργίες στο καθολικό, σεμινάρια στον όροφο και εργαστήρια στο ισόγειο της ανατολικής πτέρυγας. Το μοναστήρι, συνδυασμένο με τον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου, το διπλανό αρχοντικό της Τουρκοκρατίας, την εκκλησία του Αγίου Μάρκου και τον κήπο του ιδρύματος Montalembert, θα αποτελέσει κεντρικό σημείο του περιπάτου μιας αναβαθμισμένης πολιτιστικά περιοχής, με μουσεία, χώρους λατρείας και εκθέσεις, όπου προβλέπεται να δεχθεί και εκπαιδευτικές δραστηριότητες.

3. Η εκκλησία του Αγίου Μάρκου βρίσκεται στη βορειοδυτική περιοχή του Μπούργκου της Ρόδου, κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, και ανήκει στον σπάνιο τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρουλοκαμάρα. Η δυτική κεραία του ναού ήταν αρχικά μεγαλύτερη, μειώθηκε όμως ύστερα από κάποια πιθανή καταστροφή. Η είσοδος στο ναό γίνεται από δύο πόρτες της βόρειας κεραίας του σταυρού, μία στην ανατολική πλευρά και μία στη δυτική, που οδηγεί σε μικρό υπαίθριο χώρο και επικοινωνεί με τον κήπο του ιδρύματος Montalembert. Ίχνη παλαιότερων εισόδων σώζονται στην τοιχοδομία της βόρειας και νότιας όψης του κτιρίου. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας το μνημείο μετατράπηκε σε τέμε-

νος, το Σατρί Τσελεμπί Μετζίντ. Από αυτή τη φάση διατηρούνται τα ίχνη τριών μιχράμπ στο εσωτερικό του ναού και ενός στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες στον ναό και στον περιβάλλοντα χώρο αποκαλύφθηκαν το αρχικό δάπεδο της εκκλησίας και αρκετές ταφές κάτω από αυτό. Στο κατώτερο τμήμα της εσωτερικής όψης του νότιου τοίχου και στο κτισμένο τμήμα του θόλου, κατά τη μείωση του μήκους της δυτικής κεραίας, αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, παλαιολόγιας τέχνης του 15ου αι. Ήταν οι μόνες που διασώθηκαν από τις επεμβάσεις της Τουρκοκρατίας. Την ανασκαφή ακολούθησαν στερεωτικές εργασίες και συντήρηση των τοιχογραφημένων τμημάτων. Επισκευάστηκαν, αρμολογήθηκαν και αναδείχθηκαν οι εσωτερικές και οι εξωτερικές προσόψεις του ναού και αποκαταστάθηκε η κεράμωση της στέγης. Διαμορφώθηκαν η είσοδος και η δυτική αυλή με βοτσαλωτό και αναδείχθηκαν το δάπεδο της εκκλησίας, η κάτοψη της δυτικής κεραίας και μια μουσουλμανική κρήνη με κουρασάνι. Ο ναός είναι επισκέψιμος και κατόπιν διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου μνημειακού συνόλου, που περιλαμβάνει το μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου (Χουρμαλί Μεδρεσέ), το παρακείμενο αρχοντικό εποχής Τουρκοκρατίας και το ίδρυμα Montalembert.

4. Αναστηλωτικά έργα, όπως η ιστορική ανάδειξη των επιβλητικών ερειπίων της τρίκλιτης γοθικής «Κομμένης εκκλησίας» της *Παναγίας του Μπούργκου* μετά από κατάργηση του οδικού άξονα της Αλχαδέφ στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, που τη διέσχισε από βορρά προς νότο, προχώρησαν με συνεργασία των τοπικών φορέων και με αφορμή τη διέλευση των κοινών υπόγειων δικτύων στην ανατολική περιοχή της τειχισμένης πόλης. Η Παναγιά του Μπούργκου αποτελούσε την καρδιά ομώνυμου ιδρύματος με κτήματα, σπίτια, νοσοκομείο, δίπλα στον «μεγάλο κήπο της πλατείας», το σημερινό πάρκο Αλχαδέφ, πάνω στον άξονα της μεσαιωνικής Αγοράς στην Άνω Οβριακή συνοικία του Μπούργκου της Ρόδου. Σήμερα συνεχίζει να αποτελεί το κέντρο του δεύτερου αρχαιολογικού περιπάτου της συνοικίας του Αγίου Παντελεήμονα.

Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 14ου αι. από τα ίχνη τοιχογραφιών με τα οικόσημα των μ.μ. Villaret, Villeneuve, Gozon και Coreneillan, που αχνοφαίνονται στη νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας και ειδικότερα αποδίδεται στον μ.μ. Villeneuve (1319-1346). Η προσθήκη έξι ταφικών παρεκκλησίων προς τα νότια και επτά αρκοσολίων στον βόρειο τοίχο της εκκλησίας κατά την Ιπποτοκρατία δείχνει την έντονη παρουσία της στη ζωή της πόλης της Ρόδου. Είναι πολύ πιθανό να λειτούργησε και ως αρχιεπισκοπικός ναός των Λατίνων στο τελευταίο

τέταρτο του 15ου αι. και μέχρι τη β' πολιορκία των Τούρκων το 1522, οπότε φαίνεται ότι καταστράφηκε και ερημώθηκε. Τον 19ο και 20ό αι. ο χώρος της εκκλησίας είχε πληρωθεί από έξι κατοικίες. Μετά την απαλλοτρίωση και καθαίρεσή τους κατά την ιταλική περίοδο αποκαταστάθηκε η ανατολική πτέρυγα εσωτερικά και στερεώθηκαν τα ερείπια βάσει της μελέτης του H. Balducci. Το 1955 διανοίχτηκε η πύλη της Παναγιάς προς το εμπορικό λιμάνι και ο δρόμος που τη διέσχισε εγκάρσια τη μετέτρεψε σε «κομμένη εκκλησιά». Οι εργασίες διέλευσης των υπογείων δικτύων το 1994 οδήγησαν στην ανασκαφή, στη διαμόρφωση και στην ενοποίηση των δύο τμημάτων της. Η ελεύθερη επίσκεψη της εκκλησίας και η διοργάνωση ειδικών μουσικών εκδηλώσεων έδωσαν νέα ζωή στην περιοχή.

Ο αρχικός της τύπος ήταν τρίκλιτη βασιλική, με δύο τοξοστοιχίες από τέσσερις κολώνες, στεγασμένη με γοτθικά σταυροθόλια. Έφερε επίσης εξωτερικές αντηρίδες. Το ιερό αποτελείται από τρεις πεντάπλευρες κόγχες, στεγασμένες με

Ναός της Παναγιάς του Μπούργκου.

θόλους με ακτινωτές νευρώσεις. Το μεσαίο κλίτος ήταν ψηλότερο και φωτιζόταν από φεγγίτες. Τα παρεκκλήσια ήταν ορθογώνια και καλύπτονταν με γοθτικά σταυροθόλια. Από αυτά το νοτιοανατολικό και το νοτιοδυτικό διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

Η δυτική όψη είχε επιβλητική οξυκόρυφη είσοδο, που την πλαισίωνε πιθανότατα γείσο με αετωματική απόληξη, ανάλογη με αυτήν του καθολικού του Αγίου Ιωάννη, δύο ρομβοειδείς και έναν κυκλικό φεγγίτη και δύο οξυκόρυφες κόγχες. Η κύρια είσοδος, οι οξυκόρυφες κόγχες και πιθανά ο κυκλικός φεγγίτης είχαν σύνθετες διατομές. Στις άλλες όψεις έφερε ψηλά οξυκόρυφα παράθυρα. Τα ανατολικά οξυκόρυφα παράθυρα είχαν πιο σύνθετες διατομές, ενώ μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παράθυρα των δύο σωζόμενων παρεκκλησίων και ειδικότερα του νοτιοανατολικού, με απλή τριφυλλόσχημη διακόσμηση, καθώς και οι δύο μικρές κόγχες στο ίδιο παρεκκλήσι. Η νότια είσοδος ήταν επίσης οξυκόρυφη, ενώ η μεταγενέστερη βόρεια ήταν ορθογώνια. Οι όψεις κατέληγαν προς τα άνω σε οξυκόρυφα τόξα. Τα κιονόκρανα των κτιστών κιόνων είχαν σύνθετη κοιλόκυρτη διατομή και τα επίκρανα των κυλινδρικών κιονίσκων φυτική διακόσμηση. Η Παναγία του Μπούργκου αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής των Δωδεκανήσων και της Μ. Ασίας.

Σήμερα εκτελούνται αναστηλωτικές εργασίες, με στόχο να αποκατασταθούν τα ερείπια και να αναδειχθεί η αρχιτεκτονική της εκκλησίας. Με την πάροδο του χρόνου οι εχθρικά διακεείμενοι στην αρχή καταστημάτων προστέθηκαν στους υποστηρικτές των αναστηλωτικών παρεμβάσεων και στους φύλακες του μνημείου, που εκτός από ελεύθερα επισκέψιμος χώρος χρησιμεύει και σε ειδικές πολιτιστικές εκδηλώσεις. Σημείο αναφοράς μαζί με τον Ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης και κέντρου των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού της Ρόδου αποτελούν τα σημαντικότερα μνημεία της γειτονιάς που έχουν αποκατασταθεί. Γύρω από αυτά προβλέπονται να διαμορφωθούν και να αναδειχθούν οι αρχαιολογικοί χώροι και να ενταχθούν στη ζωή των πολιτών ως αρχαιολογικά πάρκα και περίπατοι αναψυχής, προβάλλοντας την ιστορία του χώρου σε μια διαλεκτική σχέση με τη σύγχρονη ζωή της πόλης.

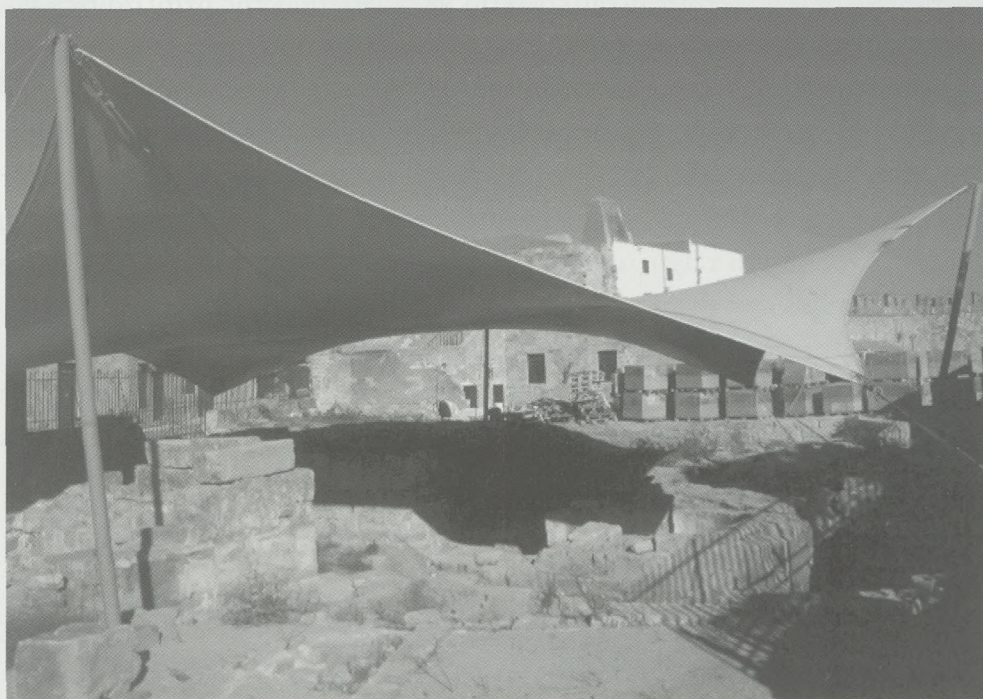
5. Η ανασκαφική διερεύνηση στα ερείπια βομβαρδισμένης κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο *εκκλησίας, στα νότια του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης*, στην καρδιά της εβραϊκής συνοικίας, έφερε στο φως τα θεμέλια τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, με ίχνη μαρμαροθετημάτων, πιθανώς του 6ου-7ου αι.

Μετά την ερήμωση της αρχικής βασιλικής ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο από τον 11ο μέχρι τις αρχές του 14ου αι. Μια δεύτερη εκκλησία, σε τύπο ελεύθερου σταυρού με τρούλο, πρόναο και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα,

κτίστηκε πριν τον 15ο αι., σύμφωνα με τη χρονολόγηση των τοιχογραφικών της ιχνών. Παλαιότερη ανασκαφή του Π. Λαζαρίδη κατά τη δεκαετία του 1960 αποκάλυψε επιγραφή με το όνομα της Ειρήνης Βάραινας, ίσως από το χωριό Κρητηνία της Ρόδου, που σχετίζεται πιθανώς με κάποια χορηγία. Στη σωζόμενη από τον βομβαρδισμό χαμηλή ζώνη της εκκλησίας διατηρήθηκαν κατάλοιπα τοιχογραφιών στην αψίδα του ιερού και στις κεραίες του σταυρού, σε δύο ζωγραφικές φάσεις, με απομιμήσεις ορθομαρμάρωσης, ζώνες με φυτικές διακοσμήσεις και τα κάτω τμήματα ανδρικών μορφών, τεχνικών που συναντώνται και σε άλλους ναούς της Ρόδου και της Δωδεκανήσου του 15ου αι.

Η αναφορά πολλών περιηγητών σε εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης κοντά στον ομώνυμο ξενώνα, ήδη από τον 14ο αι., οδηγεί στην υπόθεση, καθώς δεν βρέθηκε άλλη στα όριά του, ότι πρόκειται γι' αυτήν. Η ορθόδοξη τυπολογία, η ζωγραφική διακόσμηση, τα νομίσματα και οι περιγραφές δημιουργούν αμφιβολίες για τη χρήση της από τους ιππότες, όπως αναφέρουν αφηγήσεις περιηγητών. Ανάλογα όμως προβλήματα σχετικά με τη λατρεία των εκκλησιών παρουσιάζονται και αλλού, όπως για παράδειγμα στο μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου με το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου ή σχετικά με τη θρησκευτική ταυτότητα των Ροδίων πολιτών του Μεσαίωνα, όπως ο Δραγονίνος Κλαβέλης (αν ήταν δηλαδή ορθόδοξος ή Λατίνος), που πέθανε το 1415 και θάφτηκε εκεί.

Ελάχιστα στοιχεία για την τυπολογία της ανωδομής διέσωσε σε σκίτσο του ο Α. Gabriel, όπου φαίνεται ότι οι κεραίες του σταυρού είναι ημικυλινδρικές και

Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης.

ο τρούλος στη διασταύρωσή τους ημισφαιρικός, εδραζόμενος επί των λοφίων, χωρίς κυλινδρικό τμήμα εσωτερικά. Αντίθετα εξωτερικά έχει κυλινδρική μορφή, με τέσσερις φεγγίτες.

Δεν έχουμε στοιχεία για το αν μετατράπηκε σε τζαμί κατά την Τουρκοκρατία, πάντως στις αρχές του 20ού αι. είχε μετατραπεί σε κατοικίες Εβραίων. Τα τελευταία χρόνια, μετά την ανασκαφική της διερεύνηση (1997-1999), διαμορφώθηκε, αφού στερεώθηκαν τα θεμέλια της εκκλησίας και της βασιλικής, επιστρώθηκαν με πατημένο χώμα τα δάπεδα και προστατεύθηκε με τέντα. Προβλέπεται να ενταχθεί στη γενικότερη διαμόρφωση των ανασκαφών της περιοχής, ώστε να είναι επισκέψιμη και να αποτελεί μέρος αρχαιολογικού περιπάτου γύρω από τον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης.

6. Στην Κάτω Οβριακή Συνοικία του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπούργκο της Ρόδου, κοντά στη νεότερη πύλη της Ακαντιάς, σώζεται *η αγίδα μιας ερειπωμένης εκκλησίας, εντοιχισμένη στα ιπποτικά τείχη στην οδό Κισθινίου*. Μετά από ανασκαφή αποκαλύφθηκε η κάτοψη μιας μονόχωρης βασιλικής, στεγασμένης με οξυκόρυφη καμάρα, που έφερε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη στο ιερό, καλυμμένη με οξυκόρυφο τεταρτοσφαιρικό θόλο. Το ανατολικό παράθυρο του ιερού έχει μικρές διαστάσεις και ημικυκλικό τόξο. Είχε τουλάχιστον δύο εισόδους, νότια και δυτικά, και σώζεται μια ορθογώνια κόγχη στη νοτιοανατολική γωνία του διακονικού. Η τοιχοποιία της ήταν άριστη και τα ίχνη του ζωγραφικού διακόσμου που σώζονται ανήκουν στο τέλος του 15ου ή στις αρχές του 16ου αι. Η ανασκαφή έφερε στο φως μία μαρμαρίνη βάση της αγίας τράπεζας σε δεύτερη χρήση, που έφερε το οικόσημο του μ.μ. Fluvian (1421-1437) και υποδηλώνει ότι κατασκευάστηκε αρκετά μετά τον θάνατό του. Σε επαφή με τη βόρεια όψη της εκκλησίας διατηρούνται ίχνη μεσαιωνικής σκάλας, που οδηγούσε στα τείχη, ίσως της εποχής του μ.μ. Orsini (1467-1476), σύμφωνα με οικόσημο που ήταν τοποθετημένο 20 μ. ανατολικότερα, ενώ η ανασκαφική διερεύνηση στα βόρειά της έφερε στο φως τμήμα μιας γοτθικής εκκλησίας με νότιο παρεκκλήσιο. Η σκάλα αυτή εμφανίζεται σε μικρογραφίες του Caoursin κατά την πολιορκία του 1480, όχι όμως και οι όμορες εκκλησίες. Μήπως είναι αυτή η ορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα και η βορινή της γοτθική της Παναγίας της Νίκης, που κατασκεύασε ο μ.μ. P. d' Aubusson αμέσως μετά τη νίκη των ιπποτών εναντίον των Τούρκων πολιορκητών το 1480, αφού αγόρασε με δικά του χρήματα τα εβραϊκά ερειπωμένα σπίτια της περιοχής δίπλα στο γκρεμισμένο από τις επιθέσεις τμήμα του τείχους του τομέα της Ιταλίας; Η επιλογή του Αγίου έγινε γιατί η νίκη τους επιτεύχθηκε στις 27 Ιουλίου του 1480, ημέρα που γιορτάζει ο Άγιος, και της Παναγίας, για να τιμηθεί λόγω

της εμφάνισής της, σύμφωνα με περιγραφές, και της εμπύχωσης των πολιορκούμενων την ώρα της μάχης. Έτσι και οι ορθόδοξοι και οι καθολικοί θα μπορούσαν να τιμούν την ανάμνηση της νίκης.

Οι δύο εκκλησίες έχουν κατεδαφιστεί μάλλον συστηματικά, ίσως κατά την επόμενη πολιορκία του 1522. Όντως ο Bosio μάς πληροφορεί ότι ο μ.μ. Villiers de l'isle Adam έδωσε εντολή κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του 1522 να κατεδαφιστούν οι δύο προαναφερόμενες εκκλησίες, προκειμένου να αντλήσουν υλικό για την ενίσχυση των τειχών, που είχαν πάθει μεγάλες ζημιές, όπως στον τομέα της Ιταλίας, πίσω από αυτές, και στον τομέα της Ισπανίας.

Νότια της εκκλησίας διατηρούνταν στις αρχές του 19ου αι., όπως φαίνεται σε γκραβούρα του Rottiers, ράμπα ανόδου προς τα τείχη, η οποία δεν υπάρχει πια, ίσως για τις ανάγκες μεταφοράς κανονιών και πυρομαχικών. Σήμερα διατηρείται ακόμα, αλλά φραγμένη, η πόρτα πάνω στο τείχος, όπου κατέληγε η ράμπα, που αντικατέστησε πιθανά την παλιότερη σκάλα, όταν αυτή κατεδαφίστηκε το 1522. Μετά τις αρχές του 19ου αι. στη θέση της εκκλησίας κτίστηκαν κατοικί-

Ερειπωμένος ναός στα ιπποτικά τείχη.

ες, οι οποίες, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κατέρρευσαν μαζί με τη ράμπα από τους βρετανικούς βομβαρδισμούς και εμφανίστηκε ξανά η ασπίδα της εκκλησίας.

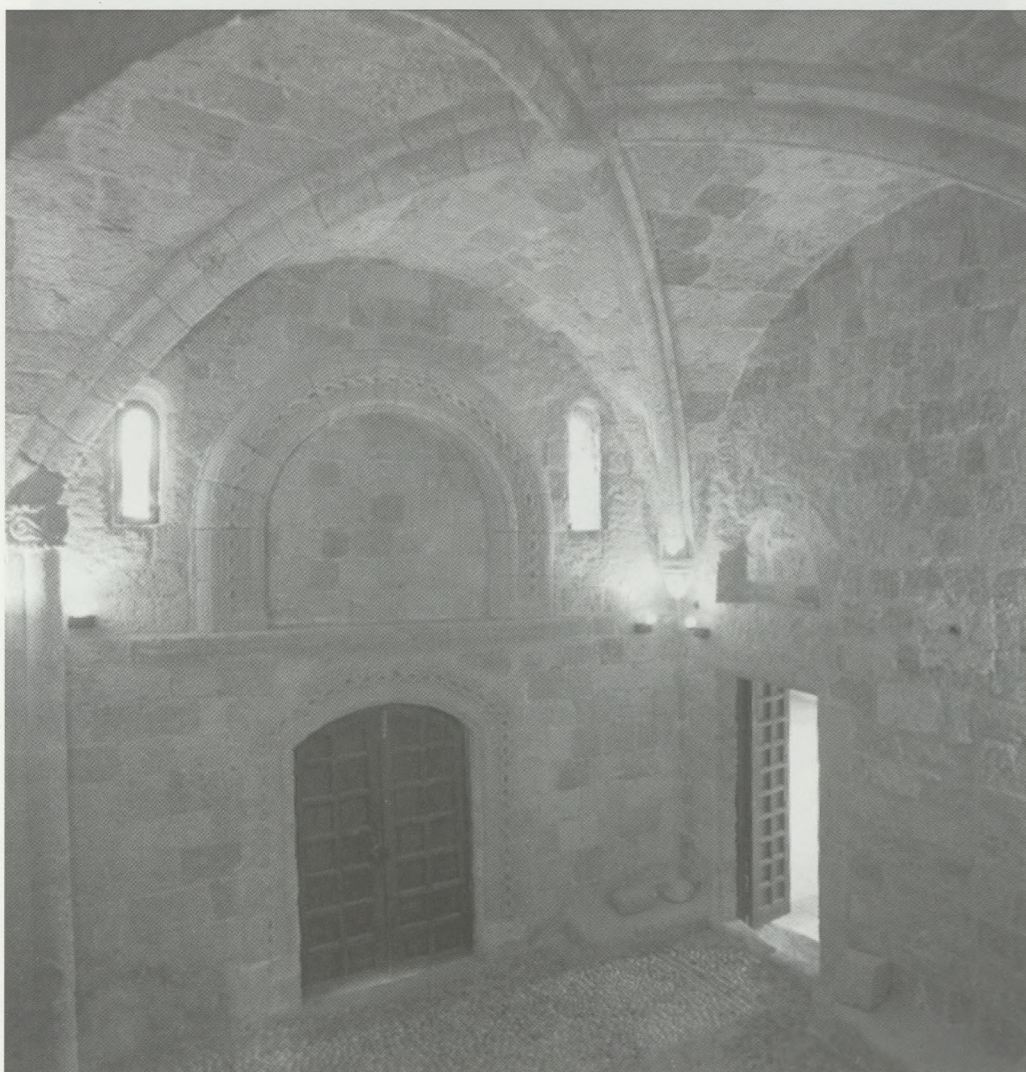
Τα τελευταία χρόνια (1998-2001) έγιναν εκτεταμένες ανασκαφές στη βορειότερη εκκλησία και σε νότια προσθήκη παρεκκλησίου του δυτικού δόγματος, που διακόπηκαν για ιδιοκτησιακούς λόγους. Έφεραν στο φως σημαντικά στοιχεία, όπως δύο επιτύμβιες πλάκες στο γοτθικό παρεκκλήσιο, της βαρόνης Johanna de Perriers, που πέθανε το 1493, και του δεινού διώκτη των Μωαμεθανών Martinus de Rossca, που πέθανε το 1505. Η νότια εκκλησία στερεώθηκε σε μορφή ερειπίου και διαμορφώθηκαν το δάπεδο με κουρασάνι, αφού αναδείχθηκε σε κάτοψη, καθώς και ο περιβάλλων χώρος της νότια και δυτικά με βοτσαλωτά και κονιοδέματα και είναι ελεύθερα επισκέψιμη. Η ταύτιση των εκκλησιών παραμένει ακόμα ένα μυστήριο.

Στην τρίτη διαδρομή στην νότια περιοχή του Μπούργκου περιλαμβάνονται έξι εκκλησίες, που έχουν ήδη αποκατασταθεί, εκ των οποίων:

7. Το μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου βρίσκεται στη νοτιοδυτική περιοχή του Μπούργκου της Ρόδου, κοντά στην πύλη του Αγίου Αθανασίου. Περιλαμβάνει το καθολικό, νότια αυλή, κελιά στην ανατολική και στη νότια πλευρά της ανατολικής αυλής και στον χώρο του γειτνιάζοντος θεάτρου παραδοσιακών χορών, όπου υπάρχουν ενδείξεις ότι ήταν ο κήπος του μοναστηριού. Το καθολικό σήμερα αποτελείται από δύο καμαροσκέπαστα κλίτη με οξυκόρυφους θόλους και τρίπλευρες εξωτερικά κόγχες στο ιερό, που επικοινωνούν μεταξύ τους με δύο μεγάλα τόξα. Βορειοδυτικά του καθολικού υπάρχει χώρος εισόδου από την οδό Ανδρόνικου, στεγασμένος με νευρωτό σταυροθόλιο, ενώ στα δυτικά σώζονται ένας δεύτερος μικρός καμαροσκέπαστος χώρος, καθώς και το κάτω τμήμα μιναρέ. Ιστορικές πηγές, συνδυασμένες με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου, ερμήνευσαν τις έξι οικοδομικές φάσεις του και απέδειξαν ότι το μοναστήρι ανήκε στο τάγμα του Αγίου Αυγουστίνου. Στον αρχικό ναό, στο βόρειο κλίτος, προστέθηκαν σταδιακά ταφικά παρεκκλήσια: της Αγίας Αικατερίνης της οικογένειας Giovanni Corsini και της οικογένειας Cibo, είναι οι δύο επάλληλες επεκτάσεις προς τα δυτικά (που χρονολογούνται στον 14ο αι.). Στο τέλος του ίδιου αιώνα ή αρχές του 15ου προστέθηκε ένα μεγαλύτερο παρεκκλήσι, του Αγίου Νικολάου, που αποτελεί σήμερα το νότιο κλίτος. Το παρεκκλήσι ανήκε σε γνωστές οικογένειες της ιπποτικής Ρόδου (Δραγονίνου ή Δραγονέτου Κλαβέλλη και Saffredo Calvo). Στα σπαράγματα των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν πίσω από το μιχράμπ διακρίνονται σκηνές του βίου του Αγίου Νικολάου, εκλεκτικής τεχνοτροπίας του δεύτερου μισού του 15ου αι., που δείχνει ότι θα

πρέπει να τοιχογραφήθηκε αργότερα. Ο βορειοδυτικός χώρος εισόδου και η νότια στοά, ίχνη της οποίας διατηρούνται ορατά, στεγασμένοι με νευρωτά σταυροθόλια, ίσως να έγιναν μετά τις καταστροφές της πολιορκίας του 1480 και του σεισμού του 1481 με επιχορήγηση του πάπα Ιννοκέντιου Η' (ή Giovanni Battista Cibo, γιου του ενταφιασμένου στο μοναστήρι Arano Cibo) το 1485. Η επέκταση προς τα δυτικά του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, το μιχράμπ στη νοτιοανατολική γωνία του καθολικού και ο μιναρές είναι προσθήκες της Τουρκοκρατίας, όταν το καθολικό μετατράπηκε σε τέμενος, το Αμπντούλ Τζελίλ ή Τσουκούρ (=χώμένο) τζαμί. Ο τάφος που βρίσκεται στη νότια αυλή αποδίδεται στον ίδιο τον Αμπντούλ Τζελίλ, υπεύθυνου της πολιορκίας της Ρόδου το 1522.

Το μοναστήρι διασώζει τρεις εξωτερικές εισόδους (δύο στην αυλή και μία

Μοναστήρι Αγίου Αυγουστίου.

στη βορειοδυτική είσοδο του καθολικού), με ενδιαφέροντα μορφολογικά χαρακτηριστικά τοπικής αρχιτεκτονικής (όπως οι σύνθετες διατομές και ο ροδίτικος πλοχμός), συνδυασμένα με στοιχεία βυζαντινής και γοθτικής τεχνοτροπίας. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βόμβα έπληξε το καθολικό και γκρέμισε το κεντρικό του τμήμα, ενώ από τον σεισμό του 1957 κατέρρευσε το άνω τμήμα του μιναρέ. Μετά από ανασκαφική έρευνα ακολούθησαν εργασίες αποκατάστασης του συγκροτήματος (1995-2000). Αποκαταστάθηκαν οι λιθοδομές των δύο κλιτών με την ενδιάμεση τοιχοποιία και τους περιμετρικούς τοίχους, καθώς και τα δάπεδα με κουρασάνι, αναδεικνύοντας όλες τις φάσεις του ναού, τους δύο σημαντικότερους τάφους και τα ίχνη του μιχράμπ, ενώ διαμορφώθηκαν οι αυλές στο ύφος μεσαιωνικού μοναστηριού, με βοτσαλωτούς διαδρόμους, παρτέρια με γρασίδι και αρωματικά φυτά και επισκευάστηκαν τα κελιά και οι πύλες της αυλής. Σήμερα το μοναστήρι λειτουργεί ως επισκέψιμο μνημείο.

Αυλή στο μοναστήρι του Αγίου Αυγουστίνου.

8. Νότια του ενοριακού ναού του Αγίου Φανουρίου βρίσκεται η μονόχωρη εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, στεγασμένη με οξυκόρυφο θόλο. Πρόκειται για αρχιτεκτονικό τύπο συνηθισμένο στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου κατά την Ιπποτική περίοδο. Η ημικυκλική εσωτερικά τυφλή κόγχη του ιερού είναι τετράπλευρη εξωτερικά. Η βόρεια είσοδος έχει χαμηλωμένο τόξο για ανώφλι και υπέρθυρη ημικυκλική κόγχη με πλαίσιο και γείσο σύνθετων διατομών, χαρακτηριστικό στοιχείο των εκκλησιών της Ρόδου της συγκεκριμένης εποχής. Ένα ορθογώνιο παράθυρο στη νότια πλευρά και ένας μικρός φεγγίτης στο άνω τμήμα της δυτικής κόγχης είναι τα μόνα ανοίγματα που φωτίζουν την εκκλησία. Ο σημαυσιάτης του δυτικού αετώματος φέρει βυζαντινό σταυρό. Τα αρχιτεκτονικά και

Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

τα μορφολογικά στοιχεία χρονολογούν το μνημείο στον 15ο αι. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ο ορθόδοξος ναός μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος, γνωστό ως Αλεμνάκι Μετζίντ. Από αυτή τη φάση διατηρούνται το ενδιαφέρον μιχράμπ με ανάγλυφη διακόσμηση και η τετράγωνη βάση του μιναρέ στα ανατολικά της εκκλησίας. Πίσω από το μιχράμπ αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχογραφιών βυζαντινής τέχνης.

Κατά τον 20ό αιώνα ο ναός –όπως αρκετές εκκλησίες και τζαμιά της μεσαιωνικής πόλης– χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία μουσουλμάνων. Κατά τις εργασίες αποκατάστασης της εκκλησίας επισκευάστηκαν οι λιθοδομές, επιστρώθηκαν με κουρασάνι το δώμα και το δάπεδο, ενώ αποκαταστάθηκαν η δυτική και η βόρεια όψη, που έφεραν νεότερα ανοίγματα (πόρτα και παράθυρο). Η περιφραγμένη με μαντρότοιχο δυτική αυλή διαμορφώθηκε σε μικρή κοινόχρηστη πλατεία, με κατασκευή καθιστικών, παρτεριών και κρήνης. Οι περιμετρικοί δρόμοι της εκκλησίας και η πλατεία επιστρώθηκαν με παραδοσιακό βοτσαλωτό μετά τη διέλευση των υπόγειων δικτύων κοινής ωφέλειας. Έτσι η γειτονιά απέκτησε έναν κοινόχρηστο χώρο, που απολαμβάνουν οι κάτοικοι και οι επισκέπτες. Η στήριξη, η συμμετοχή και η φροντίδα των περιοίκων εκδηλώνονται με τη φύλαξη και το άνοιγμα της εκκλησίας στο κοινό καθημερινά και την περιποίηση των δένδρων και των φυτών της μικρής πλατείας.

9. *Η εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων* βρίσκεται στην οδό Ομήρου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Είναι κτίσμα της Ιπποτοκρατίας, πιθανώς του 15ου αιώνα, και έχει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει μονόχωρη εκκλησία, στεγασμένη από γοτθικό σταυροθόλιο με νευρώσεις. Η αψίδα είναι τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά. Κατά τη δεύτερη αρχιτεκτονική φάση η εκκλησία επεκτάθηκε στα δυτικά μετά την καίριση του δυτικού τοίχου.

Η πρόσβαση στην εκκλησία γίνεται από τη βορινή αυλή και η είσοδος σε αυτήν από δύο πόρτες. Η εκκλησία έχει δύο παράθυρα στον βόρειο τοίχο και από έναν φεγγίτη ψηλά στα μέτωπα των τόξων του βόρειου και του νότιου τύμπανου του σταυροθολίου. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένη και έφερε τοιχογραφίες, σπαράγματα των οποίων διατηρούνται στον νότιο τοίχο.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας μετατράπηκε σε τζαμί, το Χουνταϊ Μετζίντ. Για τις ανάγκες του τεμένους κτίστηκαν τρία μιχράμπ. Το εσωτερικό, νεώτερο, με νεοκλασικά στοιχεία, διατηρεί ίχνη της ζωγραφικής του διακόσμησής. Το δεύτερο βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία της αυλής και πρόσφατα αποκαταστάθηκε η βάση του μετά από κατάρρευση, ενώ το τρίτο ήταν λαξευμένο στο πάχος του βόρειου τοίχου, ανάμεσα στις δύο πόρτες. Στις αρχές του 20ού αι. το τζαμί μετατράπηκε σε οικία.

Οι εργασίες αποκατάστασης ξεκίνησαν το 1996 και ολοκληρώθηκαν το 2000.

Αποκαταστάθηκαν τα ιπποτικά ανοίγματα, επισκευάστηκαν οι λιθοδομές και το δώμα και επιστρώθηκε το δάπεδο της εκκλησίας με κουρασάνι, αφού αναδείχθηκε ο ενδιάμεσος τοίχος σε κάτοψη. Ο χώρος της αυλής διαμορφώθηκε με κτιστά πέτρινα πεζούλια, παρτέρια, μικρή βρύση και βοτσαλωτό δάπεδο.

10. Η εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης (ή *Ιλκ Μιχράμπ*) βρίσκεται στη νότια Οβρι-ακή Συνοικία της μεσαιωνικής πόλης, σε μικρή απόσταση από τα τείχη. Παρουσιάζει τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής μικρών διαστάσεων. Η διερεύνηση ωστόσο τόσο των οικοδομικών και αρχιτεκτονικών φάσεων όσο και των φάσεων των τοιχογραφιών του μνημείου αποδεικνύουν ότι η τρίκλιτη μορφή του προήλθε μετά από προσθήκη κλιτών ή παρεκκλησίων σε μια αρχικά μονόχωρη εκκλησία. Και τα τρία κλίτη είναι στεγασμένα με οξυκόρυφους θόλους και επικοινωνούν με ημικυκλικά ή χαμηλωμένα τόξα.

Ναός Αγίας Αικατερίνης.

Το μεσαίο κλίτος, μία μονόχωρη αρχικά βασιλική, φέρει ημικυκλική κόγχη ιερού, που εξωτερικά είναι τρίπλευρη, μικρή κόγχη για πρόθεση στη βορειοανατολική γωνία και είσοδο από τη δυτική πλευρά με ορθογώνια θύρα και υπέρθυρη ημικυκλική κόγχη, όπου διανοίχτηκε ένας νεώτερος φεγγίτης. Είχε τυφλή ασίδα στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου, πιθανώς κόγχη αρκοσολίου με επιγραφή, ίσως κτητορική. Η τοιχοποιία είναι αμελής και φαίνεται πως η εκκλησία είχε επιχρισθεί εξωτερικά με καλής ποιότητας κονίαμα με κουρασάνι, πάνω στο οποίο έχουν βρεθεί ίχνη διακόσμου με απομίμηση ισόδομου συστήματος. Ο ναός είναι τοιχογραφημένος και σώζει μεγάλο μέρος του διακόσμου του. Στο τεταρτοσφαίριο της ασίδας και στο κεντρικό κλίτος διατηρούνται τοιχογραφίες, που ανήκουν στο ίδιο στρώμα, του δεύτερου μισού του 14ου αι. Το τόξο επικοινωνίας έχει τοιχογραφηθεί στα τέλη 14ου με αρχές 15ου αι., γεγονός που τεκμηριώνει την εποχή που διανοίχθηκε για να προστεθεί το βόρειο ταφικό παρεκκλήσιο. Έχει δύο αρκοσόλια στον βόρειο τοίχο, ενώ στον ανατολικό διακρίνεται φραγμένη πόρτα επικοινωνίας με τη γειτονική ιπποτική κατοικία, που υποδηλώνει κάποια σχέση με το παρεκκλήσιο ή την εκκλησία (πιθανά ιδιόκτητη). Οι τοιχογραφίες του νότιου κλίτους, μεταξύ των οποίων και της Αγίας Αικατερίνης με σκηνές του βίου και του μαρτυρίου της –παράσταση στην οποία οφείλει την ονομασία του ο ναός–, ανήκουν πιθανώς στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αι. Το νότιο παρεκκλήσιο ως εκ τούτου προστέθηκε πριν από την εποχή της τοιχογράφησης του. Κατά την προσθήκη αυξήθηκε το πλάτος του ενδιαμέσου τοίχου και διανοίχτηκαν δύο τόξα επικοινωνίας. Για τη διάνοιξη του δυτικού τόξου μετατράπηκε η προγενέστερη τυφλή ασίδα του αρχικού ναού.

Η παράδοση αναφέρει ότι εκεί προσευχήθηκε για πρώτη φορά, μετά την αναχώρηση των ιπποτών από την πόλη, ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής το 1523, εξού και το όνομα Ιλκ Μιχράμπ (=πρώτη κόγχη προσευχής). Για τις ανάγκες της νέας χρήσης του, ως τεμένους, προστέθηκε μιχράμπ στη νοτιοανατολική γωνία της εκκλησίας, ενώ για την καλύτερη λειτουργία του ενοποιήθηκαν τα δύο τόξα επικοινωνίας μεταξύ του κεντρικού κλίτους και του νότιου παρεκκλησίου σε ένα ενιαίο.

Κατά τον βομβαρδισμό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου καταστράφηκαν τα γειτονικά κτίσματα και γκρεμίστηκε το μισό περίπου νότιο παρεκκλήσιο. Αμέσως μετά επισκευάστηκε πρόχειρα το γκρεμισμένο τμήμα από τους κατοίκους, χρησιμοποιώντας αρχιτεκτονικά μέλη από γειτονικά μνημεία και την ίδια την εκκλησία, που κατέρρευσαν από τους βομβαρδισμούς, αλλά με λάσπη αντί συνδετικού κονιάματος. Αργότερα η Αρχαιολογική Υπηρεσία αφαίρεσε προσεκτικά τα ασβεστοχρώματα, με τα οποία οι Τούρκοι είχαν καλύψει τις τοιχογραφίες, αποκαλύπτοντας την ολόγραφη εκκλησία, που έκτοτε συχνά επισκευάζε και συντηρούσε. Η ανασκαφική διερεύνηση έφερε στο φως αρκετές ταφές, που έδωσαν συμπληρωματικές πληροφορίες για την ιστορία της εκκλησίας.

Τα τελευταία χρόνια (1998-2000), μετά από προβλήματα ρωγμών και αποκόλλησης του πρόχειρα επισκευασμένου νότιου τοίχου και του θόλου, ανακατασκευάστηκε και ενισχύθηκε με νέες λιθοδομές το παρεκκλήσιο, αφού λήφθηκαν τα απαραίτητα μέτρα προστασίας του υπόλοιπου ναού και συντηρήθηκαν στη συνέχεια (2002-2003) οι σημαντικές για τη βυζαντινή τέχνη της Ρόδου τοιχογραφίες του.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία, στην προσπάθειά της να περισώσει εκκλησίες που απειλούνται με καταστροφή, δεν απέφυγε και κάποιες λανθασμένες αναστηλωτικά ενέργειες.

Το παράδειγμα της πολύπαθης εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου του Piossasco στο ιπποτικό Κολλάκιο είναι χαρακτηριστικό. Στο εσωτερικό της οχύρωσης του Κολλάκιου, στο κέντρο της βόρειας πλευράς, βρισκόταν μικρή μονόχωρη εκκλησία του Αγίου Δημητρίου του Piossasco, στεγασμένη με οξυκόρυφη καμάρα, με ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη ιερού. Η εκκλησία ήταν κτισμένη πάνω στο ρωμαϊκό τετράπυλο, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της ροδιακής αρχαιότητας. Όταν οι Ιταλοί ανέσκαψαν τον χώρο κατά τη δεκαετία του 1930, προκειμένου να αναδείξουν τα ρωμαϊκά κατάλοιπα, αποφάσισαν τη μεταφορά της μερικά μέτρα βορειότερα, και με στροφή 90°, ώστε να είναι ορατή η είσοδός της.

Η εκκλησία κτίστηκε το 1499 (σύμφωνα με επιγραφή που βρισκόταν μέχρι το τέλος του 19ου αι. εντοιχισμένη στη νότια πλευρά της), από τον ναύαρχο και πριόρη της Λομβαρδίας ιππότη Λουδοβίκο di Scalenghe της οικογένειας Piossasco. Το οικόσημό του διατηρούνταν και στο εσωτερικό της εκκλησίας, στην αριστερή παρειά, μεταξύ κόγχης και βορείου τοίχου. Ίχνη βυζαντινού δαπέδου και λίθοι με σπαράγματα τοιχογραφιών σε δεύτερη χρήση επισημαίνουν την ύπαρξη παλαιότερης εκκλησίας.

Η κύρια δυτική όψη είχε ορθογώνια είσοδο, με υπέρθυρο γείσο, αρχαίο αρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη χρήση, και ορθογώνια κόγχη με πλαίσιο σύνθετης διατομής, που έφερε ανάγλυφο ροδίτικο πλοχμό. Η κόγχη πιθανά έφερε οικόσημα αριστερά του ιππότη Λουδοβίκου, στο κέντρο τον θυρεό του τάγματος και δεξιά του μ.μ. P. d'Aubusson (1476-1503). Στο μέσον του τριγωνικού αετώματος υπήρχε φεγγίτης με ημικυκλικό τόξο και στην κορυφή πλαίσιο, πιθανώς για μικρή καμπάνα. Νότια υπήρχε ένα ακόμα παράθυρο και βόρεια μία κόγχη επικοινωνίας με το γειτονικό σπίτι.

Δυστυχώς όμως ένα μεγάλο τμήμα της κατέρρευσε από τους βομβαρδισμούς του 1943. Έτσι η Αρχαιολογική Υπηρεσία το αναστήλωσε, ανακατασκευάζοντας την κύρια όψη με ημικυκλική είσοδο αντί ορθογώνιας και ημικυκλική απόληξη της στέγης αντί τριγωνικής και τον θόλο με ημικυλινδρική καμάρα από οπλισμένο σκυρόδεμα τη δεκαετία του 1970, δημιουργώντας προβλήματα από την ενα-

πόθεση αλάτων στις λιθοδομές και διάβρωσης του σιδηρού οπλισμού. Σήμερα χρησιμεύει για αποθήκευση αρχαιολογικού υλικού, που θα μπορούσε, μετά την προσεκτική αποκατάσταση των λανθασμένων επεμβάσεων, να εκτεθεί και να συμβάλει στην ανάδειξη τόσο του μνημείου, όσο και του αρχαιολογικού χώρου.

Η αύξηση αντίστοιχα των λειτουργικών αναγκών σε ορισμένους ενοριακούς ναούς οδηγεί μεμονωμένους υπεύθυνους σε λανθασμένες ενέργειες, κατασκευάζοντας πλήθος αυθαίρετων μεταλλικών και ελαφρών κατασκευών για αύξηση του ωφέλιμου χώρου των ναών, αλλά και δημιουργία παρεκκλησίων στις αυλές τους. Για την απαραίτητη επικοινωνία οι τοίχοι των ιστορικών εκκλησιών διανοίγονται ή διαπλατώνονται παλιότερα ανοίγματα. Φαίνεται ότι η μέθοδος αυτή είναι ιδιαίτερα προσφιλής στη Ρόδο, όπου προβάλλεται έντονα το επιχείρημα ότι η στάση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας είναι αρνητική. Το αποτέλεσμα πάντως παραμένει τουλάχιστον αντιαισθητικό, υποτιμώντας τόσο την ιστορική αξία των μνημείων μας όσο και το θρησκευτικό αίσθημα των πολιτών.

Ανάλογες προσπάθειες άλλων ενοριακών ναών που συνεργάστηκαν αρμονικά με την Υπηρεσία έδωσαν καλύτερα αποτελέσματα, όπως η μετατροπή της ενοριακής εκκλησίας του Δήμου Αφάντου από μονόχωρη, στεγασμένη με νευρωτά σταυροθόλια, σε τρίκλιτη, με την προσθήκη δυο πλάγιων καμαροσκεπαστων κλιτών και μετατροπή των παλιών παραθύρων σε τοξωτά ανοίγματα.

Θα πρέπει όμως ιδιαίτερα να τονισθεί η συμβολή των ζωντανών μοναστηριών στην προσπάθεια διατήρησης, που θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι στα Δωδεκάνησα είναι ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου. Ο κατάλογος μοναστηριών που διατηρούν την παράδοση στα Δωδεκάνησα είναι μεγάλος και ενδεικτικά αναφέρουμε την Παναγία την Τσαμπίκα και το Θάρρι στη Ρόδο, τον Πανορμίτη στη Σύμη, την Παναγία του Κάστρου στη Λέρο, την Παναγία τη Σπηλιανή στη Νίσυρο, τον Άγιο Παντελεήμονα στην Τήλο και τη Ζωοδόχο Πηγή και τον Ευαγγελισμό στην Πάτμο. Αφήσαμε τελευταία την ιστορική μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου, που αποτελεί φωτεινό παράδειγμα θεματοφύλακα των ιστορικών παραδόσεων και κειμηλίων και φορέα προστασίας των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και υποδειγματικής συντήρησης των έργων τέχνης, των αρχείων και των κειμηλίων και που την ανέδειξαν πρόσφατα σε μνημείο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Το μοναστηριακό συγκρότημα τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα αποκαθίσταται με συνεργασία της Μονής και του Υπουργείου Πολιτισμού.

Ο σεβασμός και η προστασία, με τη διατήρηση και την αποκατάσταση των ιστορικών εκκλησιών της Δωδεκανήσου από τους αρμόδιους φορείς και τους απλούς πολίτες, είναι γενικά υψηλού βαθμού και τα αποτελέσματα εμφανή, από τα σημαντικότερα μοναστήρια και τους καθεδρικούς ναούς μέχρι τα ταπεινότερα ξωκλήσια.

Βιβλιογραφία

- Θ. Αρχοντόπουλος, «Ο εντοίχιος διάκοσμος του ναού της Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ Μιχράμπ) στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου Μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)» (διδακτορική διατριβή).
- Η. Κόλλια, «Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου», Αθήνα, 1994.
- Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης*, ΔΧΑΕ ΚΑ' 2000.
- Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)», Ρόδος, 2001.
- Χ. Μπούρας, *Οι θησαυροί της μονής της Πάτμου*, Αρχιτεκτονική, Αθήνα, 1988.
- Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2001.
- Γ. Ντέλλας, Σ. Βλησίδης, Μ. Ζερλέντης, «Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική αξιοποίηση», Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου, τ. 4, Αθήνα 1997, σ. 529-553.
- Γ. Ντέλλας, «Άγιοι Απόστολοι πόλεως Ρόδου», *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, τόμ. V, Αθήνα, 1998, σ. 167-178.
- Γ. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», Πρακτικά του Συνεδρίου «Ρόδος 2400 χρόνια», τ. Β', Αθήνα, 2000, σ. 351-353.
- Γ. Ντέλλας, «Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τόμ. ΚΑ' (2000), σ. 43-54.
- Γ. Ντέλλας, «Η πολεοδομία της Ρόδου τον 20ό αιώνα», περιοδικό *Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Δωδεκανήσου, Δωδεκανησιακή Αυτοδιοίκηση*, τεύχ. 20, Νοέ./Δεκ. 2001, σ. 29-36.
- Γ. Ντέλλας, «Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες της Ρόδου. Παναγιά του Κάστρου, Άγιος Ιωάννης του Κολλάκιου, Παναγιά του Μπούργκου» (υπό δημοσίευση), στα Πρακτικά του Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», που έγινε στη Ρόδο τον Νοέμβριο του 2001.
- Γ. Ντέλλας, «Έργα αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», στα Πρακτικά της Επιστημονικής συνάντησης «Προστασία και Ανάπτυξη των Πόλεων στον 21ο αιώνα» της Διεθνούς Επιστημονικής Επιτροπής Ιστορικών Πόλεων CIVVIH – ICOMOS 18-20 Απρίλη 2002, στην Κέρκυρα.
- Γ. Ντέλλας, «Μορφολογικά χαρακτηριστικά στοιχεία των ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου στα Πρακτικά του Συνεδρίου «Η γλυπτική στη Λατινοκρατούμενη Ανατολή» (υπό δημοσίευση), που έγινε τον Οκτώβρη του 2002 στο Ρέθυμνο της Κρήτης.
- Α. Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», ΑΒΜΜΕ Στ' (1948), τευχ. Ι.

- Δήμος Ρόδου, «Η παλιά πόλη της Ρόδου. Μελέτες και επεμβάσεις 1985-1988», Γραφείο συντήρησης και αποκατάστασης μεσαιωνικής πόλης Ρόδου, Προγραμματική Σύμβαση ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμου Ρόδου, Ρόδος, 1989.
- Γραφείο συντήρησης και αποκατάστασης μεσαιωνικής πόλης Ρόδου, «Παρουσίαση του Γραφείου», Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης Ρόδου», στα Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης (Ρόδος, 27-29 Νοεμβρίου 1986), Αθήνα, 1992, σ. 167-208.
- Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Ιστορία της Ρόδου», νεώτερη έκδοση, Αθήνα, 1994.
- Προγραμματική Σύμβαση ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμου Ροδίων, 1984-2003, 19 χρόνια παρουσίας στην παλιά πόλη της Ρόδου, Κατάλογος Έργων.
- Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος, 1995.
- Ζ. Τσιρπανλής, «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα (1912-1943)», Ρόδος, 1998.
- Η. Balducci, *La chiesa di S. Maria del Borgo in Rodi*, Pavia, 1933.
- Α. Berg, *Die Insel Rhodus*, 1862.
- Ι. Bosio, *Dell istoria della Sacra Religione et illustrissima militia di S. Giovanni Gerosolimitano*, t. 2, Venezia, 1695.
- Μ. Cante, «La cappella di S. Demetrio dei Pioissasco a Rodi», στα Πρακτικά του Συνεδρίου «Η Ρόδος 2400 χρόνια», τ. Β', Αθήνα, 2000, σ. 387-392.
- Ε. Flandin, *L' Orient*, Paris, 1853.
- Α. Gabriel, «La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse», τ. ΙΙ, Paris, 1923.
- Anthony Luttrell, *The town of Rhodes*, Rhodes, 2003.
- Σ. Martinoli, Ε. Perotti, «Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso (1912-1943)», Torino, 1999.
- Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», στα Πρακτικά του Συνεδρίου «XXXVIII Corso di cultura sull' arte Ravennate e Bizantina», Ravenna, 15/20 Μαΐου 1991.
- С. Rottiers, *Monuments de Rhodes*, Album, Bruxelles, 1828.
- Scuola Archeologica di Atene, «La prtesenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948», Catania, 1996.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΜΟΡΦΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Όταν είδα τον τίτλο που δόθηκε στη δική μου ομιλία, στο πρόγραμμα, το μυαλό μου πήγε σε μια σκηνή από ένα διήγημα του Παπαδιαμάντη, τον Βαρδιάνο στα Σπόρκα. Λέει εκεί ο Παπαδιαμάντης, για τον καπετάν Γιαλή, σύζυγο της γριάς Σκεύως και παλιό ναυτικό, ο οποίος είχε πάντοτε στη βάρκα του ένα μικρό εικόνισμα του Αγίου Νικολάου – το είχε στο κάτω μέρος της βάρκας, σε μια μικρή καμπίνα στην πρύμνη, και μάλιστα του άναβε και καντήλι. Τρεις φορές βούλιαξε στη φουρτούνα ο καπετάν Γιαλής, χάνοντας κάθε φορά τη βάρκα του. Όμως και τις τρεις φορές, τη στιγμή που αυτός πάλευε μέσα στα άγρια κύματα προσπαθώντας να γλιτώσει, το εικόνισμα, παραθέτω αυτούσιο τον Παπαδιαμάντη: «ενώ ήτον πίσω εις το καμαρίνι με το κανδηλάκι αναμμένο εμπρός, ευρέθη εις τον κόρφον του, ως να του έλεγεν “σε σώζω ως Άγιος, σώσε με ως κειμήλιον”». Και πράγματι τον έσωσε και τις τρεις φορές...

«Σε σώζω ως Άγιος, σώσε με ως κειμήλιον!» Κάτι τέτοιο μου φαίνεται πως θ' ακούσουμε να λένε, αν αφουγκραστούμε, και τα εκκλησιαστικά μνημεία της ιδιαίτερής μου πατρίδας, της Κύπρου – που δεν είναι λίγα, αλλά και όλο το κληρονομημένο κάλλος της λατρευτικής παραδόσεως της Εκκλησίας μας, όπου γης.

Δύο ζητήματα λοιπόν είναι παρόντα εδώ: Το πρώτο είναι πώς να σωθεί το κειμήλιο· ζήτημα τεχνικό, στο οποίο πρέπει να επιστρατεύσουμε εμπειρία, επιστη-

μονική γνώση, μεθόδους. Πρέπει ν' αγκαλιάσουμε το μνημείο, όπως αγκάλιασε ο καπετάν Γιαλής το εικόνισμα, για να το διαφυλάξουμε από τη φουρτούνα. Τη φουρτούνα του καιρού και των παντοίων υλικών φθορών και παραφθορών.

Το δεύτερο ζήτημα έχει σχέση με το «σε σώζω ως Άγιος». Το οποίο έρχεται να επαναφέρει με τρόπο άμεσο το αίτημα μιας ζωντανής σχέσης, που είναι και η ουσία αυτού που ονομάζουμε «εκκλησιαστικό κειμήλιο ή μνημείο». Γιατί, όντως, αυτό που σήμερα στα μάτια μας είναι ένα ωραίο μνημείο δεν είναι παρά η έμπρακτη υλοποίηση μιας θέλησης ευχαριστιακής, δοξολογικής. Κάποιοι, κάποτε, που ανήκαν στην ίδια κοινωνία πίστεως που κι εμείς ανήκουμε, μετήλθαν τους λίθους, τις λάσπες, τα ξύλα, τα χρώματα, για να μορφώσουν μια δοξολογία. Έκαναν δηλαδή τον φυσικό κόσμο ευχαριστιακό υλικό.

Κι αυτό ήταν πάντα το νόημα της αρχιτεκτονικής και της τέχνης στη δική μας παράδοση. Το αρχιτεκτόνημα, η εικόνα, το ξυλόγλυπτο αποτελούν την πλαστική απόδοση ενός λατρευτικού γεγονότος. Επομένως τα εκκλησιαστικά μνημεία από τη φύση τους δεν μπορούμε να τα δούμε αποκλειστικά και μόνο μέσα από το πρίσμα της όποιας επιστημονικής εξειδίκευσης. Όπως θα βλέπαμε, για παράδειγμα, την αγορά της αρχαίας Σαλαμίνας ή τα ενετικά τείχη της Λευκωσίας.

Αλλά ως ζωντανές πραγματικότητες, ζωντανές σχέσεις, μέσα σ' έναν πολιτισμό και σ' ένα ήθος, ο οποίος σημειωτέον δεν έχει σταματήσει κάπου στο παρελθόν, αλλά συνεχίζει την πορεία του. Ο λαός του Θεού, δηλαδή όλοι εκείνοι που επιλέγουν συνειδητά να ανήκουν σ' αυτή την κοινωνία πίστεως, έρχεται και σήμερα σ' έναν ναό του 12ου αιώνας, όπως έρχονταν και πριν από οκτώ αιώνες. Με την ίδια διάθεση, με την ίδια συμπεριφορά. Σταυροκοπιούνται, ανάβουν κεριά, κάνουν λειτουργία, αφουγκράζονται τη σιωπή του αοράτου. Αν λοιπόν το πρώτο ερώτημα είναι πώς θα σώσουμε το μνημείο, το δεύτερο –και σημαντικότερο από το πρώτο– είναι πώς θα σωθούμε εμείς μέσω του μνημείου.

Μπορεί λοιπόν, από τη μια, το εκκλησιαστικό μνημείο να φθείρεται από τον χρόνο, τα καιρικά φαινόμενα, την κακομεταχείριση της ιστορίας, την ασπλαχνία ξένων και δικών. Από την άλλη όμως, ως κόμβος σχέσεων, ως δοχείο ζωής, παραμένει αδιάφορο απέναντι στον χρόνο και ζει ως να μην υπάρχει ο χρόνος. Κι αυτή την αντίφαση –που δεν είναι αντίφαση για τη δική μας παράδοση– θα πρέπει να την έχουμε υπ' όψιν όταν προσεγγίζουμε ένα εκκλησιαστικό μνημείο: Πέρα από τη διαφύλαξή του από την υλική φθορά θα πρέπει να φροντίσουμε ώστε το μνημείο να μην καταντήσει μνήμα – το οποίο θα 'ρχονται να φωτογραφίζουν απλώς οι τουρίστες. Αλλά να συνεχίσει τη ζωή του, ενταγμένο σε μια ζωντανή σχέση με το σώμα του οποίου η θέληση το παρήγαγε, να συνεχίσει δηλαδή να είναι δοχείο και δυνατότητα ζωής. Δύο λοιπόν προτεραιότητες: Το μνημείο να έχει την καλύτερη τύχη ως προς τη φυσική του διάσωση, αλλά να μην πάψει να είναι ζωντανό.

Αυτό ήταν περίπου το σκεπτικό που κατεύθυνε τις επεμβάσεις μας στα μνημεία της μητροπολιτικής μας περιφέρειας, της Μόρφου, στα πέντε χρόνια τώρα από τότε που αναλάβαμε τη διαποίμανση αυτής της ημικατεχόμενης Μητρόπολης. Η οποία, σημειωτέον, έχει τη μεγαλύτερη συγκέντρωση ιστορικών εκκλησιαστικών μνημείων στη νήσο. Μόνο τα εκκλησιαστικά μνημεία που έχουν κηρυχθεί ως τέτοια από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κυπριακής Δημοκρατίας ανέρχονται σε 85, εκ των οποίων τα τρία βρίσκονται στην κατεχόμενη περιοχή της Μόρφου. Επίσης αναφέρω ενδεικτικά ότι από τα δέκα μνημεία της Κύπρου που ενέταξε η Ουνέσκο στον Κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς τα επτά είναι αρχαίες εκκλησίες, που βρίσκονται στα όρια της Μητροπόλεως Μόρφου, στην οροσειρά του Τροόδους. Πέρα από αυτά η Μόρφου σεμνύνεται για έναν τεράστιο αριθμό παλαιών εικόνων, ιερών σκευών, τέμπλων και άλλων λατρευτικών αριστουργημάτων.

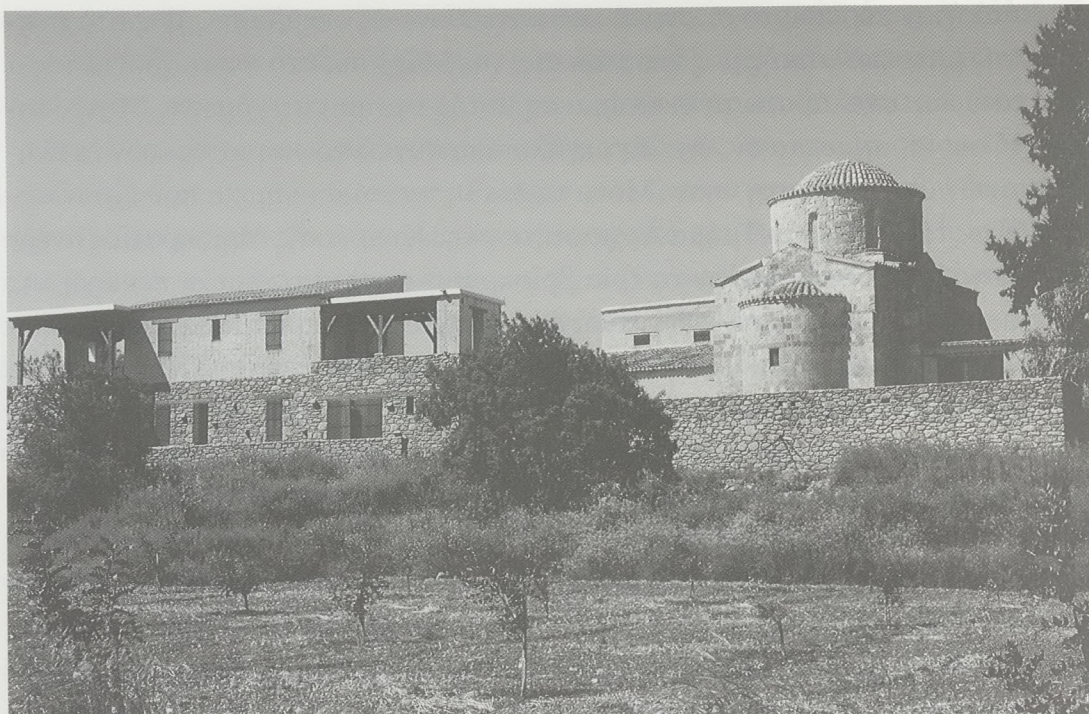
Στην περιφέρεια της Μόρφου λοιπόν (και εδώ διευκρινίζω ότι θα μιλήσω μόνο για την περιφέρεια της Μόρφου και όχι για όλη την Κύπρο) τα εκκλησιαστικά μνημεία και ιερά κειμήλια είναι μια καθημερινότητα κι ένα από τα πρώτα θέματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουμε.

Από το 1998 έχουμε εκπονήσει ένα πρόγραμμα συντήρησης, αποκατάστασης και προβολής των μνημείων αυτών, σε αгаστή συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων και άλλους κρατικούς φορείς. Και επιτρέψτε μου εδώ να αναφέρω ότι, δεδομένης της παντελούς έλλειψης οικονομικών πόρων της ημικατεχόμενης Μητρόπολής μας, πολλά από τα έργα αυτά έγιναν κατορθωτά χάρη στη γενναιοδωρία ιδιωτών χορηγών, όπως του μακαριστού Κωνσταντίνου Λεβέντη και άλλων.

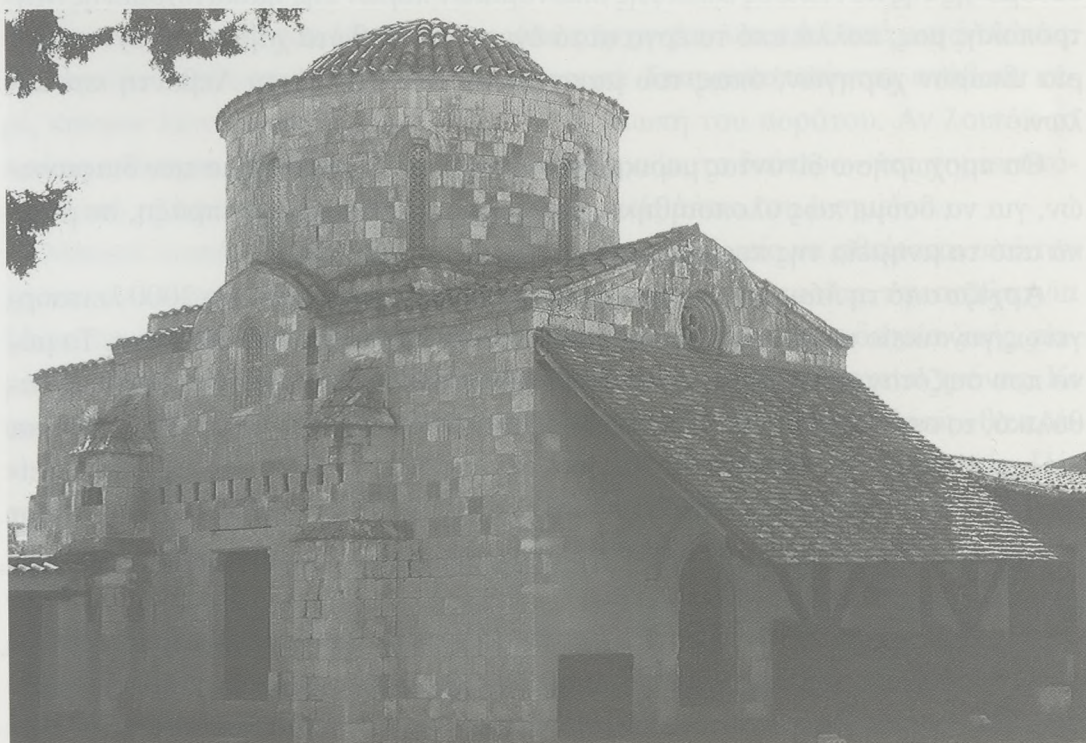
Θα προχωρήσω δίνοντας μερικά παραδείγματα, με τη βοήθεια των διαφανειών, για να δούμε πώς υλοποιήθηκαν αυτές οι επεμβάσεις στην πράξη, σε μερικά από τα μνημεία της περιοχής.

Αρχίζω από τη *Μονή Αγίου Νικολάου Ορούντας*, η οποία από το 2000 λειτουργεί ως γυναικείο κοινόβιο. Η Μονή βρίσκεται κοντά στο χωριό Ορούντα. Το μόνο που σωζόταν, όταν ήρθαμε εδώ πριν από πέντε περίπου χρόνια, ήταν το καθολικό, το οποίο είναι κτίσμα του 16ου αιώνα, οπότε πιθανόν να είχε ιδρυθεί και η αρχική Μονή. Πέραν του καθολικού υπήρχαν εδώ, το 1998, μόνο μερικά ερείπια, μερικά απομεινάρια από πλινθόκτιστα κτίρια στα νοτιοδυτικά του. Άλλα στοιχεία για την ιστορία της αρχικής Μονής δεν έχουμε και είναι πιθανόν να είχε διαλυθεί πριν από τον 18ο αιώνα.

Ο ναός αυτός του Αγίου Νικολάου είναι στον τύπο του μονόκλιτου με τρούλο και είναι κτισμένος με ωραίους πελεκητούς πωρόλιθους. Από τον 16ο αιώνα διασώζεται στον εξωτερικό τοίχο του ναού ανάγλυφο που παριστάνει το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου, ενώ από διάφορες ενδείξεις, όπως η εγχάρακτη χρονολογία

Μονή Αγίου Νικολάου Ορούντας.

Ναός Αγίου Νικολάου.

1733 στον ίδιο τοίχο, συμπεραίνουμε ότι την περίοδο αυτή είχαν γίνει εργασίες ανακαίνισής του. Από το 1998 αρχίσαμε εκτενείς εργασίες συνολικής αποκατάστασης των μοναστηριακών κτιρίων. Οι εργασίες συμπληρώθηκαν το 2000 και περιλάμβαναν τα ακόλουθα: πλήρη αποκατάσταση των κτιρίων στη δυτική πτέρυγα, όπου έγινε συντήρηση και αποκατάσταση του ελαιόμυλου, καθώς και ενός δωματίου και ενός ερειπωμένου φούρνου στην ανατολική πτέρυγα. Η πλήρης αποκατάσταση των ερειπωμένων κτιρίων περιλάμβανε, εκτός από τη συντήρηση των υφισταμένων πλινθόκτιστων ερειπίων, και τη στέγασή τους με δώμα ή με κεραμίδια, την τοποθέτηση δαπέδου με κυπριακά μάρμαρα, τη συντήρηση της υφιστάμενης λιθόστρωτης εσωτερικής αυλής, την τοποθέτηση ξύλινων θυρών και παραθύρων σύμφωνα με τα πατροπαράδοτα και την τοποθέτηση ηλεκτρικής εγκατάστασης. Εξάλλου το 1998 έγινε και συντήρηση του ξυλόγλυπτου εικονοστασίου του καθολικού.

Η αποκατάσταση της Μονής βασίστηκε κατ' αρχήν στα κατάλοιπα που υπήρχαν. Πέραν αυτών ακολουθήσαμε τις βασικές προσεγγίσεις που διακρίνουν παντού την παραδοσιακή μας αρχιτεκτονική και οι οποίες εξάλλου επιβεβαιώνονταν από τα σωζόμενα ερείπια της Μονής. Προσπαθήσαμε δηλαδή το όλο οικοδόμημα να εναρμονίζεται με τον περιβάλλοντα χώρο. Η Μονή βρίσκεται σ' ένα επιβλητικό τοπίο, στην όχθη ενός πλατιού χειμάρρου, του οποίου η κοίτη και οι όχθες είναι κατάσπαρτες με μεγάλες κροκάλες. Όσο απομακρυνόμαστε από τον ποταμό, η γη αποκτά ένα ιδιαίτερο αργιλώδες χρώμα, με κάποιες ηφαιστειακές αποχρώσεις.

Μονή Αγίου Νικολάου.

Οι κροκάλες του ποταμού, καθώς και το χαρακτηριστικού χρώματος χώμα της περιοχής αποτέλεσαν τα υλικά με τα οποία κτίζονταν παραδοσιακά όλα τα κτίρια της γύρω περιοχής. Τυπικό παράδειγμα είναι τα παλιά σπίτια του παρακείμενου χωριού Ορούντα, από τα οποία σώζονται πάρα πολλά ακόμα. Ακολουθώντας λοιπόν αυτή την παραδοσιακή συνταγή χρησιμοποιήσαμε τις κροκάλες του ποταμού ως βάση των τοίχων και για την τοιχοποιία στήσαμε επιτόπου ειδικό συνεργείο κοπής πλίνθων με χώμα του τόπου. Μέλημά μας ήταν όχι μόνο να δεθεί το κτίσμα με τον περιβάλλοντα χώρο και τις γραμμές του τοπίου, αλλά και να αναδειχθεί η προσωπικότητα των υλικών. Η παραδοσιακή μέθοδος ακολουθήθηκε και στα δάπεδα, στα επιχρίσματα των τοίχων, στις θύρες και στις στέγες.

Παράλληλα προχώρησαν και οι εργασίες εξωραϊσμού του ναού, όπου ακολουθήθηκε η ίδια προσέγγιση: Οι όποιες προσθήκες να συνεχίζουν ταπεινά τη γραμμή της παράδοσης, της συσσωρευμένης γνώσης και αίσθησης του κάλλους, χωρίς απόπειρες νεωτερικών πειραματισμών. Ό,τι μπορούσε να επιδιορθωθεί και να χρησιμοποιηθεί ξανά, επιδιορθώθηκε. Ό,τι δεν μπορούσε να επιδιορθωθεί, αντικαταστάθηκε από κάτι νεώτερο, που ακολουθεί πιστά το παραδοσιακό ύφος και μέτρο.

Το τελικό αποτέλεσμα είναι μια Μονή η οποία όχι μόνο αποκαστάθηκε, όσο γινόταν, στην αρχική της μορφή, αλλά ανασυστάθηκε και ως προς το περιεχόμενό της. Δηλαδή λειτουργεί κανονικά ως κοινόβιο, χώρος λατρείας και προσευχής, όπως αρχικά ήταν. Υπάρχουν βέβαια μερικοί που επισκέπτονται τον χώρο απλώς για να δουν και να φωτογραφίσουν ένα αναστηλωμένο μνημείο. Άλλοι όμως, και είναι οι περισσότεροι, φέρνουν την καρδιά τους εδώ, έχοντας την αίσθηση ότι επισκέπτονται όχι ένα σπίτι όπου κάποτε κατοικούσε ο Άγιος, αλλά ένα σπίτι στο οποίο σήμερα, τώρα, κατοικεί.

Θα δούμε τώρα ένα δεύτερο παράδειγμα, αυτή τη φορά από την ορεινή περιοχή της Μόρφου, από το χωριό Φλάσου. Έχουμε εδώ τον ναό του Αγίου Γεωργίου του Πιτυδιώτη, που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόκλιτου ξυλόστεγου ναού, με μεταγενέστερη ανοιχτή περίστυλη στοά στις τρεις πλευρές. Η χρονολόγησή του πάει ίσως και πριν από τον 16ο αιώνα.

Από το 1998 έγιναν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης του μνημείου, που περιλάμβαναν τα ακόλουθα: πλήρη αποκατάσταση της ξύλινης στέγης με τα χαρακτηριστικά επίπεδα αγκιστρωτά κεραμίδια, στερεωτικές εργασίες για την περίστυλη ανοιχτή στοά στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του ναού, καθαρισμό από το γύψωμα και αρμολόγηση των κτιστών τούβλων από τα οποία αποτελούνται οι κίονες της στοάς, χαρακτηριστικό που δεν συναντούμε σε άλλους ναούς του ιδίου τύπου. Επίσης ξανακτίστηκε με πέτρα της περιοχής και αρμολογήθηκε το δυτικό αέτωμα του ναού, το οποίο ήταν κτισμένο με σύγχρονα τούβλα σε νεώτερα χρόνια.

Έγιναν επίσης εργασίες αφαίρεσης του νεώτερου γυψώματος της εξωτερικής

Ναός Αγίου Γεωργίου Πιτυδιώτη.

Ναός Αγίου Γεωργίου Πιτυδιώτη μετά την αποκατάσταση.

Ναός Αγίου Αποστόλου Λουκά.

Ναός Αγίου Αποστόλου Λουκά μετά την αποκατάσταση.

τοιχοποιίας, καθώς και η γενική αρμολόγησή της. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών ψηλά στο τριγωνικό τμήμα του τοίχου του ιερού, τα οποία με μια πρώτη εκτίμηση χρονολογούνται στον 16ο αιώνα, και έτσι ανατρέπουν την αρχική χρονολόγησή του στον 18ο αιώνα.

Παραμένουμε στην ορεινή περιοχή, για να δούμε ακόμα ένα παράδειγμα από το χωριό Κοράκου, που είναι ο ναός του Αγίου Αποστόλου Λουκά. Πρόκειται για μονόκλιτο ξυλόστεγο ναό, που κτίστηκε το 1697, σύμφωνα με την επιγραφή πάνω από τη βόρεια είσοδο. Στα νεώτερα χρόνια προστέθηκε στη βορειοδυτική πλευρά ανοιχτή στοά και σε ακόμα νεώτερη εποχή άλλη πασσαλοστήρικτη ανοιχτή στοά στη νότια πλευρά.

Πριν από την αποκατάσταση το μνημείο βρισκόταν σε πολύ άσχημη κατάσταση και οι στοές αντιμετώπιζαν κίνδυνο κατάρρευσης. Οι εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και αποκατάστασής του, που συμπληρώθηκαν το 2000, περιλαμβάνουν τα ακόλουθα: αποκατάσταση της ξύλινης στέγης και των στεγασμένων στοών στις τρεις εξωτερικές πλευρές, αφαίρεση των νεώτερων επιχρισμάτων της εξωτερικής τοιχοποιίας και αποκατάσταση του αρχικού δαπέδου της εκκλησίας από κυπριακά μάρμαρα, το οποίο ανευρέθη κατά τις εργασίες συντήρησης, κάτω ακριβώς από το νεώτερο δάπεδο, που ήταν καμωμένο από σύγχρονες μωσαϊκές πλάκες. Αποκαταστάθηκε επίσης τμήμα του ημικυκλικού τοίχου της κόγχης του ιερού στη νότια πλευρά, του οποίου είχε διανοιχθεί θύρα στα νεώτερα χρόνια.

Ακόμα ένα παράδειγμα από την ορεινή Μόρφου. Μια μικρή ξυλόστεγη εκκλησία του 18ου αιώνα στο χωριό Ξυλιάτος, αφιερωμένη στον πολιούχο της Μόρφου Άγιο Μάμαντα, η οποία καταστράφηκε, σχεδόν ολοσχερώς, από πυρκαγιά το κα-

Ναός Αγίου Μάμαντα.

λοκαίρι του 1998. Μετά την καταστροφή της οι κάτοικοι του χωριού σκόπευαν είτε να την κατεδαφίσουν, για να κτίσουν στη θέση της καινούργιο μεγάλο ναό, είτε να κατεδαφίσουν ένα μέρος της, με σκοπό να την «επεκτείνουν». Ευτυχώς μεταπείσθηκαν και την ίδια χρονιά άρχισαν εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης. Τα έργα, που συμπληρώθηκαν ένα χρόνο αργότερα, το 1999, περιλάμβαναν: αποκατάσταση της δίκλινης ξύλινης στέγης με τα επίπεδα αγκιστρωτά κεραμίδια, στήριξη και αρμολόγηση της εξωτερικής τοιχοποιίας, πλήρη αποκατάσταση του δαπέδου από κυπριακά μάρμαρα, τοποθέτηση ειδικού επιχρίσματος στην εξωτερική τοιχοποιία και κατασκευή λιθόστρωτου περιμετρικά της εκκλησίας.

Ας δούμε τώρα ένα παράδειγμα στην πεδινή περιοχή της Μόρφου, τον ναό της *Αγίας Βαρβάρας* στο χωριό Περιστερώνα. Πρόκειται για μονόκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό, που χρονολογείται στον 16ο αιώνα. Τον χρόνο που μας πέρασε (2002) συμπληρώθηκε η τρίτη και τελική φάση των εκτεταμένων εργασιών αποκατάστασης του μνημείου. Οι δύο πρώτες φάσεις αφορούσαν συντήρηση των τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού. Κατά την αφαίρεση νεώτερων επιχρισμάτων στο εσωτερικό αποκαλύφθηκαν και νέα τμήματα τοιχογραφιών, τα οποία συντηρήθηκαν. Στην τρίτη και τελευταία φάση, που αφορούσε οικοδομικές και ξυλουργικές εργασίες, έγιναν τα εξής: αφαίρεση όλων των εξωτερικά νεώτερων επιχρισμάτων και αντικατάσταση των φθαρμένων λίθων, γενική αρμολόγηση εξωτερικής τοιχοποιίας, αρμολόγηση εσωτερικής λιθοδομής, αφαίρεση των προηγούμενων θυρών και αντικατάστασή τους με δύο άλλες, που κατασκευάστηκαν με βάση το παραδοσιακό πρότυπο.

Ναός Αγίας Βαρβάρας.

Έγινε ακόμα τοποιοτέχνηση του περιβόλου, με αφαίρεση του δαπέδου από μπετόν και κατασκευή βοτσαλωτού λιθόστρωτου με πέτρα που λήφθηκε από τον παρακείμενο ποταμό της Περιστερώνας, κατασκευή διαδρόμου πρόσβασης από την καγκελόπορτα μέχρι την είσοδο του ναού και επίστρωση της υπόλοιπης αυλής με θραυστό διαβαθμισμένο μείγμα από σκύρα και άμμο. Πρόσθετα έγινε νέα ηλεκτρική εγκατάσταση με υπόγεια καλωδίωση, αντί της εναέριας που υπήρχε προηγουμένως.

Άλλη περίπτωση, επίσης από την Περιστερώνα, είναι ο ναός του Αγίου Αντωνίου, ο οποίος δεν έχει κηρυχθεί ακόμα σε αρχαιολογικό μνημείο. Και εδώ έγιναν εργασίες αποκατάστασης, που περιλάμβαναν μεταξύ άλλων κατεδάφιση ενός νεότερου καμπαναριού από μπετόν και την κατασκευή νέου τέμπλου.

Και ένα παράδειγμα επέμβασης που αφορά σχετικά νεώτερο ναό, τον Άγιο Λουκά, στο χωριό Ορούντα. Ο ναός κτίστηκε το 1932, μονόχωρος, με ημικυλινδρική καμάρα, το κεντρικό τμήμα της οποίας διαμορφώνεται σε σταυροθόλιο.

Αυτά τα λίγα παραδείγματα που ανέφερα αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης προσπάθειας που κάνουμε στη Μητρόπολη Μόρφου για διαφύλαξη των θησαυρών της εκκλησιαστικής μας κληρονομιάς και συνέχιση της λειτουργίας της μέσα στη σύγχρονη εποχή. Στο σύνολό της η προσπάθεια αυτή αφορά 39 ναούς, που κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικά μνημεία σύμφωνα με τον ορισμό του Τμήματος Αρχαιοτήτων, αλλά και πάρα πολλά άλλα, που δεν έχουν ακόμα χαρακτηριστεί επίσημα ως τέτοια, αλλά υπέφεραν αρκετά δεινά από τη φθορά του χρόνου ή τις

Ναός Αγίου Λουκά.

άστοχες επεμβάσεις που προηγήθηκαν. Σε 32 από αυτούς τους ναούς έγινε πλήρης αποκατάσταση και σε επτά μερική. Έγινε επίσης αποκατάσταση και ευπρεπισμός άλλων δώδεκα ναών, οι οποίοι δεν είναι κηρυγμένοι ως μνημεία.

Ακόμα στα πέντε τελευταία χρόνια έχουμε συντηρήσει περίπου 750 αρχαίες εικόνες, αρκετές από τις οποίες φυλάγονται σε τρία εικονοφυλάκια-μουσεία που έχουμε δημιουργήσει στην ορεινή περιοχή της Μόρφου, και πέντε εικονοστάσια.

Πέρα όμως από τα όσα ανέφερα γύρω από το θέμα των παρεμβάσεων πιστεύω ότι ο διάλογός μας με τα μνημεία της παραδόσεώς μας δεν σταματά εδώ. Η ναοδομία και γενικά η λατρευτική τέχνη που μας παραδόθηκαν μας καλούν να τις δούμε και μέσα από ένα άλλο πρίσμα. Εκείνο της μαθητείας, της δικής μας μαθητείας στον τρόπο τους. Γιατί αν πάμε λίγο πιο βαθιά θα δούμε ότι όλα αυτά τα μνημεία μάς δείχνουν έναν τρόπο μεταχείρισης της ύλης, έναν τρόπο που είναι πλήρης δογματικού νοήματος.

Αναπόφευκτα λοιπόν – και λέω αναπόφευκτα γιατί κι εμείς χτίζουμε εκκλησίες- θα έρθει η στιγμή που θα πρέπει να μετρήσουμε τον δικό μας τρόπο πλάι στον τρόπο που κομίζουν τα μνημεία που είδαμε. Και τότε πού θα σταθούμε;

Πολύ θα ήθελα να μπορούσα να πω ότι στην ιδιαίτερή μου πατρίδα, την Κύπρο, ο τρόπος αυτός συνεχίζεται και εξελίσσεται. Αλίμονο όμως! Όπως όλος σχεδόν ο ορθόδοξος κόσμος, έτσι κι εμείς, ζούμε μια αλλοίωση του ορθόδοξου ήθους και έναν εκτροχιασμό της λαϊκής ευσέβειας προς πρότυπα που είναι ξένα προς τη δική μας παράδοση. Κι από τη στιγμή που η σχέση μας με τον Θεό δεν είναι πια άμεση αλλά διανοητική, αναπόφευκτα αυτό θα αντανακλάται και στη σύγχρονη ναοδομία ή στην εκκλησιαστική τέχνη. Έτσι από τα μέσα του 20ού αιώνα και μετά η ναοδομία της Κύπρου επιδεικνύει μια κραυγαλέα περιφρόνηση προς τα διδάγματα των παραδοσιακών μαστόρων και τη θεολογία που προϋποθέτει ένας ορθόδοξος ναός. Μπαίνουν στη σκηνή οι ειδικοί. Αρχίζουν οι πειραματισμοί, οι μόδες. Θα αναφερθώ σε μερικά παραδείγματα: στον ναό της Παναγίας στο χωριό Γαλάτα. Που παρ' όλα αυτά, ως παλαιότερο κτίσμα, διατηρεί ακόμα κάποια θετικά και δεν υποπίπτει εντελώς στον αυτοσχεδιασμό. Και στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο χωριό Κακοπετριά. Αντιπροσωπευτικό δείγμα της σύγχρονης ναοδομίας στην Κύπρο. Τα σχόλια περιττεύουν.

Η ασχήμια και το θεολογικό παραστράτημα ναών όπως αυτών που προαναφέρθηκαν –και πολλών χειρότερων ίσως από αυτούς– άφησαν το στίγμα τους στη ναοδομία της Κύπρου στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Οι νέοι ναοδόμοι χειρίστηκαν την ύλη προγραμματικά, εκ των άνω, μέσα από τον παραμορφωτικό φακό μιας ιδεολογίας τάχα θρησκευτικής. Το «εγώ» του αρχιτέκτονα υπεισήλθε δυναμικά, εκτοπίζοντας το «εμείς» της κοινωνίας των πιστευόντων. Η μελέτη της ύλης, η ανάδειξη της ιδιομορφίας των υλικών, το ανθρώπινο μέτρο, που ήταν βασικά στοιχεία της παράδοσης, περιφρονήθηκαν και ισοπεδώθηκαν εντελώς. Το

αποτελέσμα; Οι σύγχρονοί μας ναοί μοιάζουν με σκηνικά που αντανακλούν τις αισθητικές αναζητήσεις του εκάστοτε αρχιτέκτονα, με φανερή τη σφραγίδα της εκάστοτε μόδας, η οποία κάθε δέκα χρόνια αντικαθίσταται από μια άλλη.

Φύτρωσαν ναοί που μοιάζουν με αστεροσκοπεία, καμπαναριά που αντιγράφουν πορτογαλικούς περιστερώνες. Οι ναοί φορτώθηκαν με στοιχεία από κινεζικές παγόδες, μουσουλμανικά τεμένη, αμερικανικές αίθουσες χορού. Τα νέα υλικά, το μπετόν και το αλουμίνιο, πολύ πιο εύπλαστα και πλήρως υπάκουα στη θέληση του αρχιτέκτονα, πρόσφεραν περιθώρια για κάθε λογής αυτοσχεδιασμούς.

Το επιχείρημα που στηρίζει συνήθως αυτούς τους πειραματισμούς είναι η ανάγκη για ανανέωση της παραδοσιακής φόρμας. Παρόλο που θα είχα πολλά να πω επ' αυτού, δεν θα επεκταθώ άλλο εδώ. Γνωρίζουμε εξάλλου πως αναπτύσσεται σχεδόν σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο μια μεγάλη συζήτηση για τη σχέση παράδοσης και ανανέωσης και γενικά για τον τρόπο που πρέπει να αναγινώσκεται η παράδοση. Πολλές είναι οι απόψεις και οι προσεγγίσεις.

Έρχονται όμως στιγμές όπου δεν έχουμε την πολυτέλεια της θεωρητικής συζήτησης. Και αυτές οι στιγμές έρχονται κάπως πιο συχνά για μας τους επισκόπους, αφού μας ανατέθηκε το βαρύ καθήκον να βρίσκουμε λύσεις, έμπρακτες λύσεις γι' αυτά τα προβλήματα.

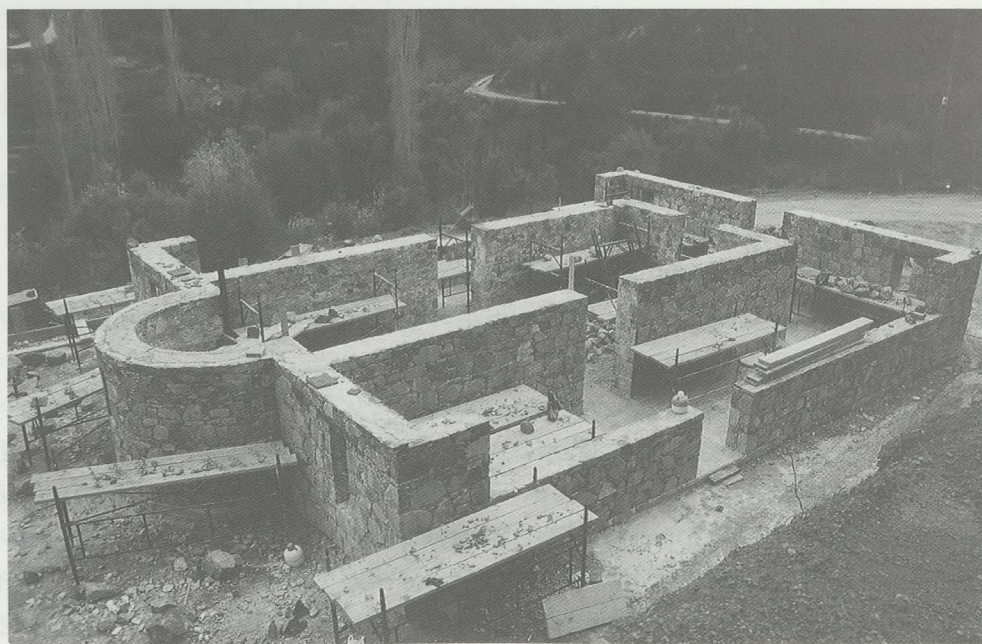
Τι να κάνουμε λοιπόν και τι να πούμε όταν και στο μικρό μας νησί η χρήση του κόσμου απέχει πολύ από του να είναι ευχαριστιακή; Τι να κάνουμε όταν η εποχή μας δεν έχει τις θεολογικές προϋποθέσεις για να αναπτύξει μια σύγχρονη, δογματικά σωστή ναοδομία, προσαρμοσμένη στον δικό της χαρακτήρα, στα δικά της υλικά, στις δικές της τεχνικές δυνατότητες;

Η λύση που προκρίναμε στη Μητρόπολή μας είναι να συνεχίσουμε αυτό που ονομάσαμε μαθητεία στο παραδεδομένο κάλλος. Αφού δεν μπορούμε να πούμε ότι η εποχή μας έχει βρει κάποια χρυσή τομή στο θέμα αυτό, ακολουθούμε τα διδάγματα της παράδοσης, με την ελπίδα ότι μέσα από τη συνεχή μαθητεία και τη μελέτη της παράδοσης θα φτάσουμε κάποτε, ίσως όχι εμείς αλλά οι επόμενες γενιές, να βρούμε τη δική μας γλώσσα για να μιλήσουμε.

Θα αναφερθώ στο παράδειγμα ενός σύγχρονου ναού, που κτίζουμε με την παραδοσιακή μέθοδο και αντίληψη στο χωριό Γαλάτα και είναι αφιερωμένος στον *Άγιο Απόστολο Τυχικό*. Στο σημείο ακριβώς από το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, πέρασε ο Απόστολος Παύλος μαζί με τον Άγιο Τυχικό. Το παράδειγμα αφορά την ορεινή περιοχή της Μόρφου, όπου υπάρχει παράδοση των μικρών ξυλόστεγων ναών που χρησιμοποιούν ως υλικό την πέτρα του Τροόδου. Όμως η Μόρφου έχει διφυή χαρακτήρα, είναι ταυτόχρονα ορεινή και πεδινή. Δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί η ίδια προσέγγιση και για την πεδινή περιοχή, όπου οι ανάγκες είναι μεγαλύτερες και οι ναοί αναγκαστικά πρέπει να είναι μεγαλύτεροι σε μέγεθος. Γι' αυτό λοιπόν σε ναούς που κτίζουμε αυτή τη στιγμή στην πεδινή

χρησιμοποιούμε τα σύγχρονα οικοδομικά υλικά, όπως το μπετόν, κάνοντας μια προσπάθεια τιθάσευσής τους μέσω των διαστάσεων, των αναλογιών, των κλιμάκων και των μορφών. Γιατί θυμούμαστε πάντα τη ρήση του Πεντζίκη, που λέει περίπου ότι η ίδια η υφή του μπετόν είναι ισοπεδωτική, αφού είναι πολτός και δεν μπορεί να σταθεί από μόνο του χωρίς καλούπι, δηλαδή δεν έχει ταυτότητα ως υλικό. Γι' αυτό, όπως επιβάλλεται, είμαστε προσεκτικοί με το μπετόν, επικεντρώνοντας την προσπάθειά μας στο να μην επικρατήσει η λογική του πολτού που υποβάλλει το μπετόν, αλλά να ενταχθεί ως υλικό μέσα σε μια μορφολογία που υπόκειται σε αρχές θεολογικές. Και εννοείται ότι αυτό δεν είναι το τέλος της αναζήτησης για μια ναοδομία με σύγχρονα υλικά.

Αλλά και πέρα από την οικοδόμηση ναών θεωρούμε ότι ένας επίσκοπος έχει την ευθύνη για την εμπέδωση μιας γενικότερης αισθητικής στην περιφέρειά του, η οποία να σέβεται το μέτρο και το δόγμα. Έτσι αρχίσαμε αφαιρώντας ό,τι ψεύτικο, ό,τι πομπώδες από τους ναούς: τα ηλεκτρικά καντήλια, τις κιτς διακοσμήσεις παντός είδους, τα μεγάφωνα από το εξωτερικό των ναών. Ακόμα και τον σταυρό πίσω από την Αγία Τράπεζα, του οποίου η θέση δεν είναι εκεί. Όλα αυτά για να μπορούμε κι εμείς, αντικρίζοντας τα μνημεία της εκκλησιαστικής μας παραδόσεως που είναι αφιερωμένα στον Χριστό και στους Αγίους, να πούμε, αντιστρέφοντας τον λόγο του Παπαδιαμάντη: «Σε σώζω ως κειμήλιο, σώσε με ως Άγιος...» Ή ακόμα, για να μπορούμε να περιλάβουμε και τον εαυτό μας στην Οπισθάμβωνον ευχή της Θείας Ευχαριστίας: *«Αγίασον Κύριε τους αγαπόντας την ευπρέπειαν του οίκου σου και Συ αυτούς αντιδόξασον τη θεϊκή Σου δυνάμει και μη εγκαταλείπεις ημάς τους ελπίζοντας επί Σε»*.

Ναός Αγίου Αποστόλου Τυχικού.

Μ ΕΝΟΤΗΤΑ Γ'

Αρχιτεκτονική Υπουργείο Πολιτισμού, 1η Ε.Μ.Π.

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΝΕΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως κάθε έκφραση των οργανικών που δεν είναι νεκρά αλλά ζωντανά και εξελίσσονται, δέχεται και αυτή, κατά τη διάρκεια της ιστορικής διαδρομής της, διάφορες επιδράσεις και προσεγγίζει κάποιες νέα στοιχεία. Στο Άγιο Όρος η προσληψη αυτών των στοιχείων πραγματοποιείται κυρίως στο να γίνουν περισσότερο και περισσότερο προσαρμοσμένα στην πραγματικότητα και στις άλλες επιρροές του αλυστικού χώρου. Οι σχέσεις αλληλεπίδρασης στην υπομονετική κτηματοδοσία, αλλά επιπλέον και επηρεάζονται και από κοινωνικές και άλλους παράγοντες, που διαφέρουν από την ιδιαιτερότητα του τόπου.

Μια πρώτη επισήμανση που θα έπρεπε να κάνουμε είναι ότι ο τρόπος και το είδος των εν λόγω προσλήψεων δεν αποτελούν φαινόμενο ποσοτικό με την εκάστοτε γενικότερη κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού και το πολιτιστικό κλίμα που κατά διαφόρους. Σε άμεση γενίκευση θα μπορούσε πολύ σχηματικά να ληφθεί πως ο ιδανικός κεντρικός, ελληνικός, σε εποχές πατριωτικές, γι' αυτόν είναι γενικά οφέλιμος για το μέλλον του και την επιβίωση της εθνότητας του, αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη κάθε νεοεπιχρησθέντος, προσπαθώντας να διατηρηθεί ό,τι περισσότερο από τις αξίες του παρελθόντος, ενώ, αντίθετα, στις εποχές της ατμής του, για τον διαχωισμό της αναρχόμενης και-

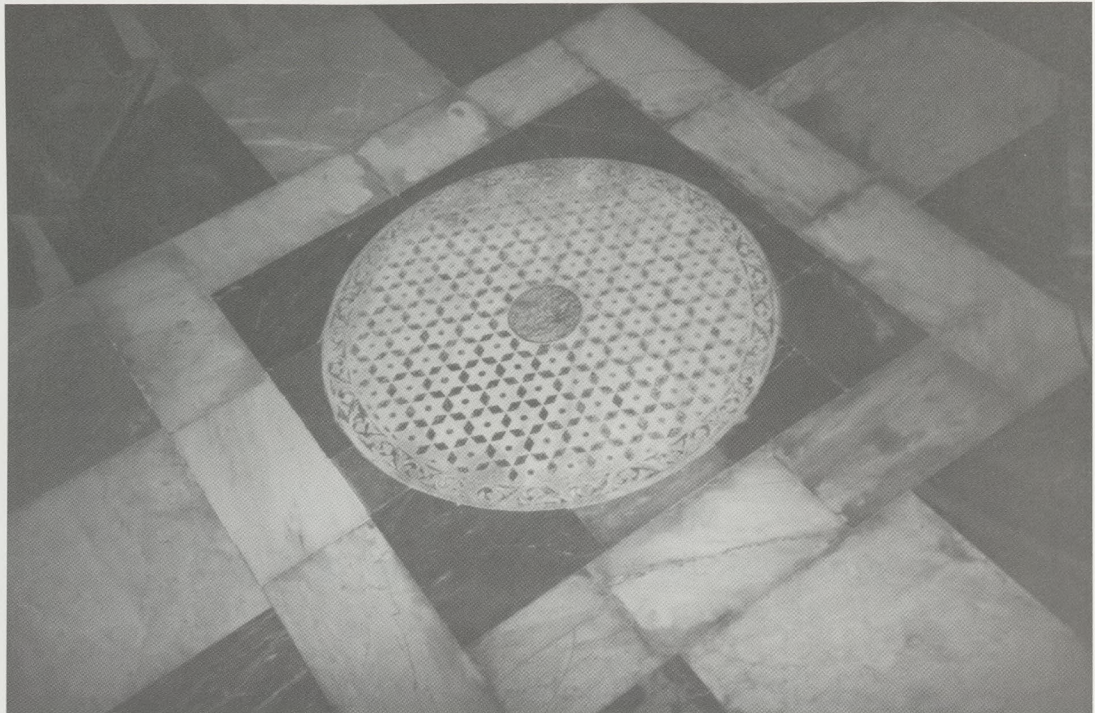
ΜΙΛΤΟΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Αρχιτέκτονας Υπουργείου Πολιτισμού, Δρ. Ε.Μ.Π.

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΝΕΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπως κάθε έκφραση των οργανισμών που δεν είναι νεκροί αλλά ζουν και εξελίσσονται, δέχθηκε και αυτή, κατά τη διάρκεια της ιστορικής διαδρομής της, διάφορες επιδράσεις και προσέλαβε κάποια νέα στοιχεία. Στο Άγιον Όρος η πρόσληψη αυτών των στοιχείων εγγράφεται καταρχήν στο γενικότερο πλαίσιο που προσδιόρισε την πορεία του φαινομένου και στις άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, οι οποίες πέρασαν απευθείας στην οθωμανική κυριαρχία, αλλά οπωσδήποτε επηρεάστηκε και από κάποιους επιπλέον παράγοντες, που απορρέουν από την ιδιαιτερότητα του τόπου.

Μια πρώτη επισήμανση που οφείλουμε εξ αρχής να κάνουμε είναι ότι ο τρόπος και το είδος των εν λόγω προσλήψεων δεν αποτελούν φαινόμενα άσχετα με την εκάστοτε γενικότερη κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού και το ψυχολογικό κλίμα που αυτή διαμόρφωνε. Σε έσχατη γενίκευση θα μπορούσε πολύ σχηματικά να λεχθεί πως ο τουρκοκρατούμενος ελληνισμός σε εποχές παρακμιακές γι' αυτόν, όταν ένιωθε αβέβαιος για το μέλλον του και την επιβίωση της ταυτότητάς του, αντιμετώπιζε με επιφύλαξη κάθε νεωτερισμό, προσπαθώντας να διατηρήσει ό,τι μπορούσε από τις αξίες του παρελθόντος, ενώ, αντίθετα, στις εποχές της ακμής του, με τον δυναμισμό της ανερχόμενης κοι-

Το ομφάλιο στο δάπεδο της λιτής του καθολικού της Μονής Διονυσίου (1540).

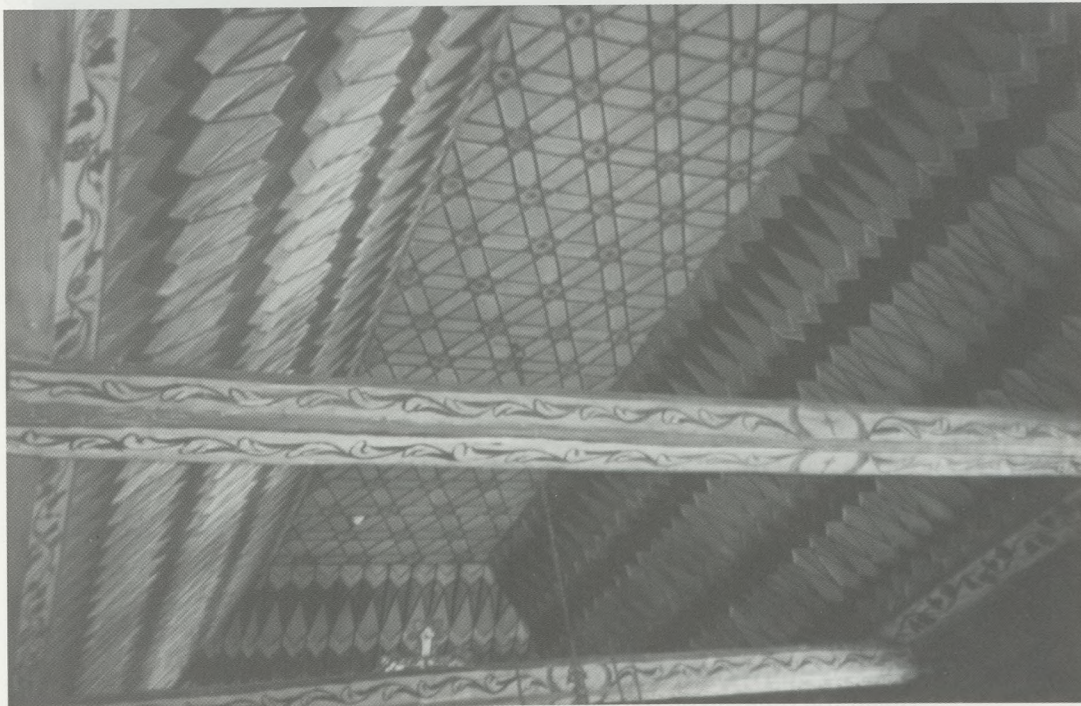
νότητας που έχει εμπιστοσύνη στον εαυτό της, ήταν ανοικτός στα νέα ρεύματα.

Κύριο και καθοριστικό στοιχείο της περιόδου όσον αφορά το θέμα μας είναι βέβαια η κατοχή. Δεν εννοώ εδώ την προέλευση και τη μορφή της συγκεκριμένης κατοχής, αλλά το γεγονός ότι πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία δεν υπήρχαν ελληνικοί πληθυσμοί που να μην τελούν υπό καθεστώς ξένης κυριαρχίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή για τους πληθυσμούς αυτούς η ύπαρξη κάποιων αισθητικών και καλλιτεχνικών προτύπων, περιβεβλημένων με το κύρος ενός ελεύθερου δικού τους κράτους, προτύπων που αν υπήρχαν θα έθεταν βέβαια σε πολύ διαφορετική βάση τις διαδικασίες πρόσληψης των όποιων νέων στοιχείων. Οι ναοί της Κωνσταντινούπολης, της πόλης που διατηρούσε έντονη την ανάμνηση της πάλαι ποτέ βυζαντινής πρωτεύουσας και η οποία εξακολουθούσε να αποτελεί τον μεγαλύτερο πόλο συγκέντρωσης του ελληνορθόδοξου στοιχείου και την έδρα της ηγεσίας του με το Πατριαρχείο και τους Φαναριώτες, οι ναοί δηλαδή που, ως εκ τούτου, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως κάποια ναοδομικά πρότυπα, δεν ήταν δυνατόν να καλύψουν αυτές τις απαιτήσεις, δεδομένου ότι ήταν πολύ ταπεινής μορφής, λόγω της αυστηρής τήρησης του περιοριστικού νομικού καθεστώτος εκεί (Γιαν. 148). Ένας άλλος λοιπόν παράγων που επηρέασε το εξεταζόμενο φαινόμενο ήταν η έλλειψη προτύπων.

Στα δεδομένα που επηρέασαν την πρόσληψη των νέων στοιχείων από την ορ-

*Κιονόκρανο στη λιτή του παρεκκλησίου της Κουκουζέλισας
στη Μεγίστη Λαύρα (1613;).*

Το ξύλινο ταβάνι του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου στη Μεγίστη Λαύρα (αρχές 17ου αιώνα).

*Τμήμα του εσωτερικού του ναΐδριου Αγίου Αντωνίου-Αγίου Ανδρέου
της σκήτης του Αγίου Ανδρέου (1768).*

Κιονόκρανο στο ναΐδριο Αγίου Αντωνίου-Αγίου Ανδρέου της σκήτης του Αγίου Ανδρέου (1768).

θόδοξη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική συγκαταλέγονται φυσικά και οι προαναφερθείσες περιοριστικές διατάξεις για τη ναοδομία των μη μουσουλμανικών λαών της αυτοκρατορίας (ανάλογα βεβαίως με τον κατά περιοχή βαθμό τήρησής τους), αφού απέκλειαν εκ των προτέρων όσα από αυτά ήταν ασύμβατα με εκείνες.

Ένας ακόμα παράγων που επέδρασε αποφασιστικά στην εξέλιξη του φαινομένου υπήρξε και το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η οθωμανική διοίκηση δεν έκανε διακρίσεις θρησκευτικού χαρακτήρα όσον αφορά τη στελέχωση των φορέων κατασκευής των κρατικών έργων, ακόμα και στις υψηλότερες βαθμίδες της σχετικής ιεραρχίας. Αυτό είχε ως συνέπεια την πλήρη εξοικείωση των χριστιανών οικοδόμων με τις κατασκευαστικές μεθόδους, τους τύπους, τις μορφές και τη διακόσμηση των κτισμάτων της μουσουλμανικής αρχιτεκτονικής, έτσι ώστε όταν οι ίδιοι έκτιζαν εκκλησίες να εφαρμόζουν και εκεί ό,τι κατά περίπτωση ταίριαζε από εκείνα που είχαν μάθει εργαζόμενοι σε τζαμιά.

Αυτά όσον αφορά τους παράγοντες που καθόρισαν την πρόσληψη των νέων στοιχείων στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας γενικά. Ως προς τους παράγοντες που αφορούσαν ειδικότερα το Άγιον Όρος και διαφοροποίησαν σε κάποιο βαθμό την πορεία του φαινομένου στη συγκεκριμέ-

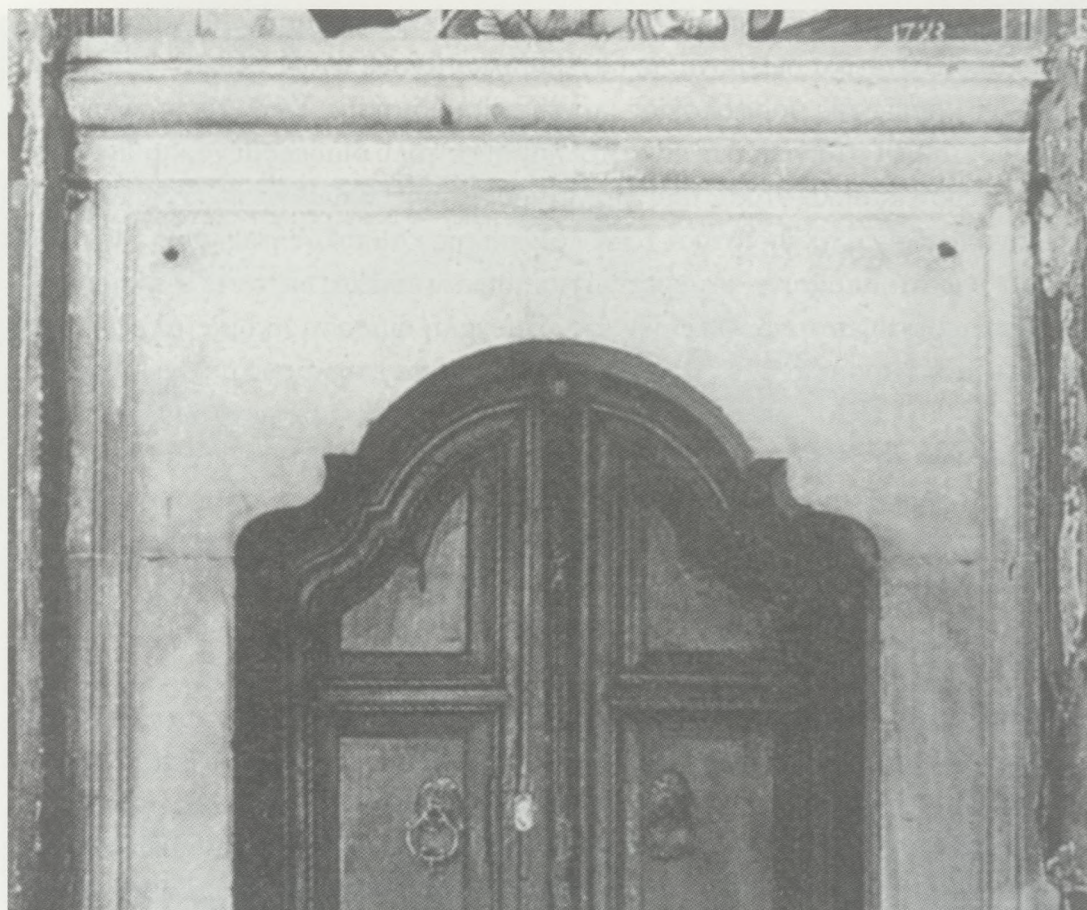
νη περιοχή θα πρέπει καταρχήν να σημειωθεί πως η υποτυπώδης παρουσία κρατικών αρχών και η παντελής απουσία αλλόθρησκου πληθυσμού είχαν καταστήσει ουσιαστικά ανενεργές τις περιοριστικές διατάξεις του ναοδομικού καθεστώτος εκεί, έτσι ώστε να μπορεί να λεχθεί πως οι σχετικές επιπτώσεις από αυτές ήταν μάλλον ασήμαντες· το μέγεθος, η μορφή και το πλήθος των σχετικών κτισμάτων δεν αφήνει εν προκειμένω καμία αμφιβολία γι' αυτό.

Θα πρέπει ακόμα να μην ξεχνάμε ότι το Άγιον Όρος, ως προπύργιο του μοναχισμού, υπήρξε πάντοτε ένας τόπος στον οποίο κυριαρχούσαν άκρως συντηρητικές αντιλήψεις και ως εκ τούτου η εισδοχή οποιουδήποτε νεωτερισμού ήταν φυσικό να αντιμετωπίζεται με περισσότερη επιφύλαξη απ' ό,τι αλλού και έτσι η πορεία του φαινομένου να εγγράφεται εξ αρχής σε διαφορετικά πλαίσια ως προς την έκταση και την ταχύτητα εξάπλωσής του.

Αυτοί ήταν εν ολίγοις οι σημαντικότεροι παράγοντες που προσδιόρισαν την πρόσληψη των νέων στοιχείων στην αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών ναών του Αγίου Όρους. Όσον αφορά την εξέλιξη του φαινομένου των προσλήψεων αυτών μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές περιόδους: Η πρώτη περίοδος είναι το διάστημα από τις απαρχές της οθωμανικής κυριαρχίας ως και τον 17ο αιώνα, δηλαδή τα χρόνια της προσαρμογής του ελληνισμού στα πλαίσια του οθωμανικού κράτους, ενός κράτους που παραμένει ισχυρό και το οποίο στον τομέα της τέχνης κυριαρχείται από το παραδοσιακό ύφος. Από τις αρχές του 18ου ως σχεδόν τα μέσα του 19ου αιώνα έχουμε τη δεύτερη περίοδο, που χαρακτηρίζεται από την ανοδική πορεία ακμής του ελληνικού στοιχείου μέσα σε μια παρακμάζουσα αυτοκρατορία, η οποία τώρα κυριαρχείται από το λεγόμενο τουρκομπαρόκ καλλιτεχνικό ύφος. Η τρίτη και τελευταία περίοδος, που διήρκεσε από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ως την ενσωμάτωση του Αγίου Όρους σ' αυτό, χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία βαθμιαίας αποσύνθεσης της αυτοκρατορίας (παρά την απόπειρα μεταρρυθμίσεώς της μέσω του Τανζιμάτ), ενώ στον τομέα της αρχιτεκτονικής τα καινούργια στοιχεία είναι η εφαρμογή νέων υλικών και τρόπων δομής, καθώς και η εισδοχή των ευρωπαϊκών ακαδημαϊκών ρευμάτων της εποχής.

Μετά από αυτά τα εισαγωγικά μπορούμε νομίζω να περάσουμε στα συγκεκριμένα στοιχεία —πολύ συνοπτικά βεβαίως— ακολουθώντας χρονολογική σειρά.

Κατά την πρώτη περίοδο, δηλαδή κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία —όπως άλλωστε και κατά τις άλλες περιόδους της εποχής που εξετάζουμε—, δεν υπήρξε καμία ουσιαστική αλλαγή στις βασικές τυπολογικές διατάξεις που κληροδοτήθηκαν από την παράδοση. Το φαινόμενο βέβαια δεν είναι περίεργο, αφού οι ριζικές μεταβολές στην τυπολογία, επειδή ακριβώς δεν περιορίζονται στην επιφάνεια των κτισμάτων (όπως γίνεται με τις μορφολογικές μεταβολές) αποτελούν

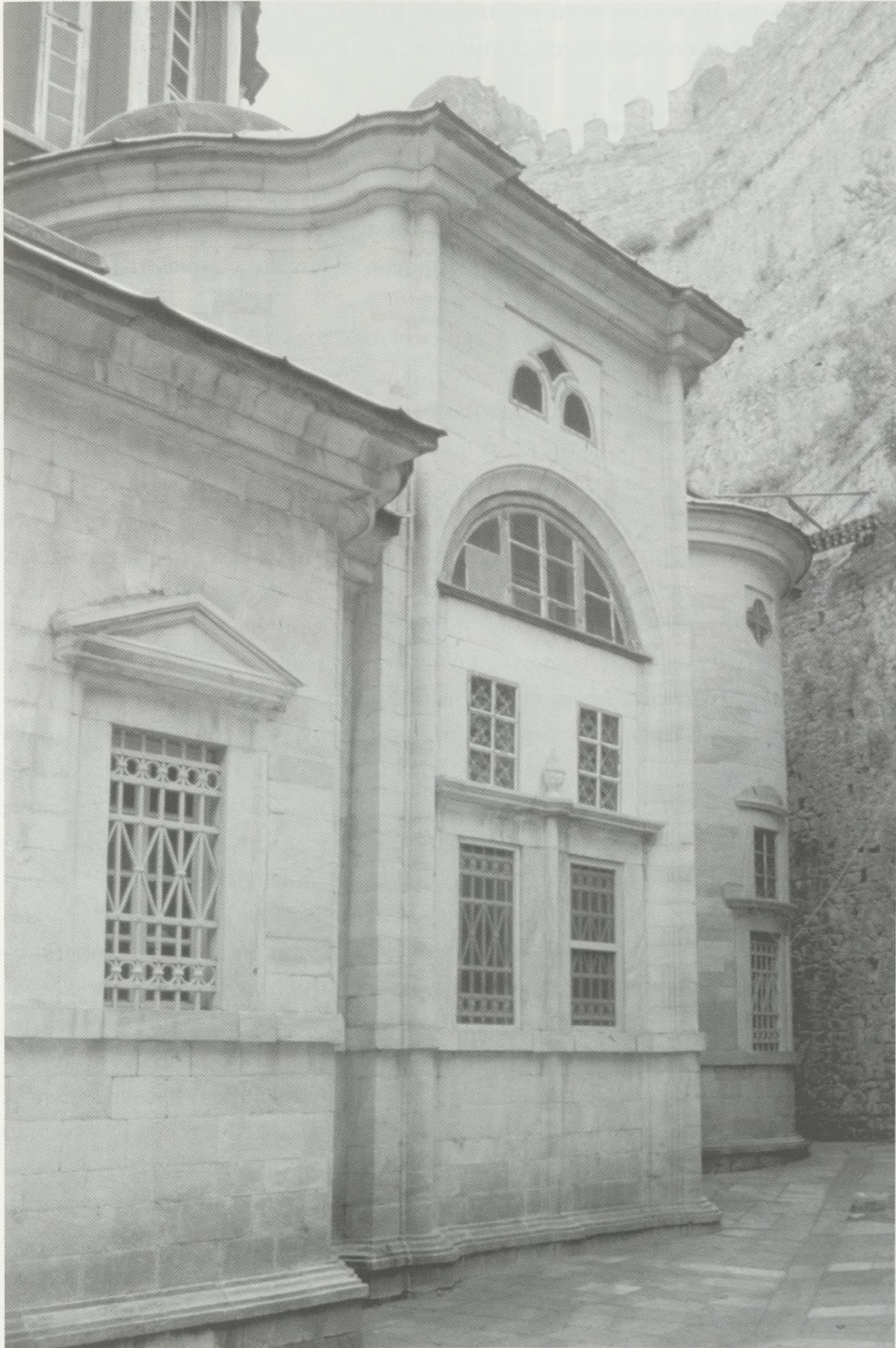

Υπέρθυρο εσωτερικής πόρτας στο καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου (1763).

πάντα μια αλλαγή που συμβαίνει δύσκολα, ιδιαίτερα σε περιόδους κατά τις οποίες η συντήρηση των κεκτημένων αποτελεί πρωταρχική προτεραιότητα. Ουσιαστική τυπολογική αλλαγή λοιπόν δεν υπήρξε, παρατηρούνται όμως κάποιες σχετικές διαφοροποιήσεις στην κατασκευή της στέγασης, οι οποίες έκτοτε καθίστανται βαθμιαία χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του τόπου. Η σημαντικότερη είναι ο ευρύς τυφλός και χωρίς τύμπανο ημισφαιρικός (ή σχεδόν ημισφαιρικός) τρούλος, που καλύπτει ολόκληρο τον χώρο του κυρίως ναού και ο οποίος είχε ευρύτατη χρήση στο Άγιον Όρος, σε πλήθος παρεκκλησίων και κελιωτικών ναϊδρίων από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα. Η εφαρμογή του έγινε υπό την επίδραση αντίστοιχων κατασκευών στα μουσουλμανικά τεμένη, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι παρόμοιας μορφής τρούλοι δεν ήταν άγνωστοι στη βυζαντινή παράδοση, ουδέποτε όμως είχαν εφαρμοσθεί για να στεγάσουν εξ ολοκλήρου τον κυρίως ναό, ο τρούλος του οποίου είχε πάντοτε τύμπανο (Ο208, Μπ168, Γιαν159). Επίσης η χρήση σειράς μικρών τυφλών ατύμπανων τρούλων τμήματος σφαίρας στην κάλυψη εξωναρθήκων, χωρίς ιεράρχηση των χώρων στους οποίους αντιστοιχούν, προέρχεται και αυτή από την οθωμανική θρησκευ-

τική αρχιτεκτονική και ειδικότερα από τις στοές των τζαμιών, αν και απαντώνται κάποια σχετικά δείγματα σε υστεροβυζαντινούς ναούς.

Στους τομείς της μορφολογίας και της διακόσμησης, κατά την πρώτη αυτή περίοδο, τα νέα στοιχεία δεν είναι πολλά, ούτε πολύ διαδεδομένα και προέρχονται, σχεδόν αποκλειστικά, από τη σύγχρονη τους οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική. Τα χαρακτηριστικά τόξα πολλαπλής καμπυλότητας, που είναι ίσως τα πιο γνωστά από αυτά και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως ως το τέλος της Τουρκοκρατίας, φαίνεται πως εδώ δεν έχουν μεγάλη διάδοση ακόμα· άλλωστε και αργότερα η παρουσία τους ήταν συχνή κυρίως σε επιμέρους μέλη του εσωτερικού, και όχι τόσο –όπως αλλού– στη διάρθρωση των όψεων (ιδίως στα αψιδώματα των κογχών), που κατά βάση παραμένει πιστή στη βυζαντινή παράδοση. Από την παλαιά μουσουλμανική αρχιτεκτονική προέρχονται και τα άλλα νέα στοιχεία, όπως τα κιονόκρανα με σταλακτίτες, οι βάσεις κιόνων που συντίθενται από αλληλοτεμνόμενες τρίπλευρες επιφάνειες, τα πυκνά γεωμετρικά μοτίβα σε ταβάνια, σε γύψινα ή μεταλλικά διαφράγματα και σε ξύλινα θυρόφυλλα, η επένδυση εσωτερικών επιφανειών με εφυαλωμένα πλακίδια, οι γύψινοι φεγγίτες με τα διακοσμητικά διάχωρα και τα πολύχρωμα τζάμια, τα ταμπλαδωτά θυρόφυλλα. Ρωσική επίδραση φαίνεται πως απηχεί η υπερύψωση, σχεδόν ως την οροφή, των (ξυλόγλυπτων τώρα) εικονοστασίων. Το μόνο ίσως νέο στοιχείο κατά τα χρόνια αυτά που οφείλεται σαφώς σε δυτική επιρροή είναι, όπως φαίνεται, το χρύσωμα των εικονοστασίων και των διαφόρων άλλων ξυλόγλυπτων, όπως οι δεσποτικοί θρόνοι, τα κιβώρια κ.τ.λ. Το γεγονός ότι οι επιδράσεις που παρατηρούνται τώρα προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την οθωμανική αρχιτεκτονική δεν πρέπει να μας ξενίζει, αφού με αυτή την αρχιτεκτονική έρχονται σε επαφή τα οικοδομικά συνεργεία, άλλωστε οι επικοινωνίες με τη Δύση δεν έχουν ακόμα αναπτυχθεί πολύ. Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει γενικά το όλο φαινόμενο κατά την εν λόγω εποχή είναι το γεγονός ότι τα νέα στοιχεία είναι λίγα, δεν έχουν ευρεία διάδοση, και αποτελούν μεμονωμένες επιμέρους προσλήψεις, που ουσιαστικά αφορούν μόνο τον εσωτερικό χώρο και οι οποίες δεν εγγράφονται κατά κανέναν τρόπο σε μια πορεία –έστω ατελή– διαμόρφωσης ενός ολοκληρωμένου νέου ναοδομικού ύφους. Από αυτά τα στοιχεία άλλα με το πέρασμα του χρόνου εξαφανίζονται, ενώ άλλα μετεξελίσσονται και εντάσσονται αργότερα στα νέα ρεύματα. Αν η κληρονομιά της βυζαντινής αρχιτεκτονικής παραμένει ακόμα ακμαία και αδιαμφισβήτητη σε όλες, λίγο πολύ, τις περιοχές του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, είναι πολύ φυσικό αυτό να ισχύει ακόμα περισσότερο στο συντηρητικό Άγιον Όρος. Το ελληνικό στοιχείο είναι ακόμα αρκετά αδύναμο για να αποτολμήσει τα αναγκαία ανοίγματα, που θα του επιτρέψουν να εκφράσει με ειλικρίνεια τις συντελούμενες αλλαγές και να διαμορφώσει το νέο του πρόσωπο, γι' αυτό προσπαθεί να διατηρήσει την ταυ-

Τμήμα της νότιας όψης του καθολικού της Μονής Αγίου Παύλου (1844).

τότητά του συντηρώντας κατά το δυνατόν το ύφος της παράδοσης και ενδίδοντας μόνο στους αναπόφευκτους επιμέρους μικρονεωτερισμούς.

Στην προεπαναστατική εκατονταετία το πλαίσιο αλλάζει. Μέσα σε μια αυτοκρατορία φθίνουσα τώρα το ελληνικό στοιχείο γνωρίζει μεγάλη ακμή, πυκνώνει τις επαφές του με την Ευρώπη και αποκτά την αναγκαία αυτοπεποίθηση για να αρχίσει να διευρύνει τα πλαίσια των παραδομένων αξιών και να αναζητήσει τη νέα του φυσιογνωμία.

Στον κατασκευαστικό τομέα ένα νέο στοιχείο, απολύτως συμβατό με το γενικότερο γνώρισμα της εποχής, που είναι ο λαϊκός χαρακτήρας των κατασκευών εις βάρος της υψηλής κατασκευαστικής στάθμης του παρελθόντος, αποτελεί η ευρεία χρήση της ξυλόπηκτης κατασκευής, της λεγόμενης μπαγδατί, συχνότατης ιδίως στα μικρότερα κτίσματα, όπως τα παρεκκλήσια και οι κελλιωτικοί ναοί. Το μπαγδατί έχει προέλευση ανατολική και η χρήση του γίνεται τώρα η συνηθέστερη μέθοδος κατασκευής σε οροφές, εσωτερικά τόξα, κιονόκρανα κ.τ.λ. Ένα επίσης νέο στοιχείο στον κατασκευαστικό τομέα, που οφείλεται σε δυτικοευρωπαϊκή επίδραση, είναι η ευρεία χρήση της γύψου για την κατασκευή διακοσμητικών ανάγλυφων στο εσωτερικό των κτισμάτων.

Στη μορφολογία και ιδιαίτερα στη διακόσμηση η εποχή χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από την πρόσληψη ενός πλήθους στοιχείων του όψιμου μπαρόκ-ροκοκό, που εισάγονται είτε απευθείας από το ευρωπαϊκό μπαρόκ, είτε –κυρίως– από το οθωμανικό, το οποίο, μαζί με τα ευρωπαϊκά θέματα που εισήγαγε το ίδιο, είχε προσαρμόσει στο ύφος αυτό και αρκετά από τα παλαιότερα δικά του. Στον τομέα των μορφών κυριότερα είναι τα διάφορα είδη τόξων της παραδοσιακής οθωμανικής αρχιτεκτονικής (οξυκόρυφα, ανακαμπτόμενα, σύνθετα, από θολίτες εναλλασόμενων χρωμάτων) και τα πυκνά προσεγμένα κιγκλιδώματα, επίσης οθωμανικής προέλευσης, καθώς και κάποια στοιχεία που οφείλονται σε ευρωπαϊκή επίδραση, όπως οι παραστάδες με επίκρανα και, ενίοτε, πλήρεις κορυφώσεις, καθώς και τα κυματιστά στηθαία και γείσα. Στη διακόσμηση επιβιώνουν κάποιοι παλιοί οθωμανικοί τρόποι, όπως τα εφυαλωμένα πλακίδια και πινάκια στους εξωτερικούς τοίχους, όμως το κυρίαρχο στοιχείο είναι το πλήθος των θεμάτων του μπαρόκ σε κιονόκρανα, διαφράγματα φεγγιτών, γύψινα διακοσμητικά και –κυρίως– σε ανάγλυφα διαφόρων τύπων, όπου και το θεματολόγιο είναι πολύ μεγαλύτερο. Από τις μορφές που εισάγονται από το ευρωπαϊκό θεματολόγιο συνηθίζονται περισσότερο τα ανθέμια, τα ανακαμπτόμενα φύλλα άκανθας, οι γιρλάντες, τα τραβηγμένα παραπετάσματα, τα αυτοτελή μικρά ράφια που φέρουν αγγεία, οι μορφές C και S με ελικοτά άκρα, τα πτηνά, οι κάθε είδους ανθρωπομορφικές παραστάσεις, όπως οι άγγελοι και

Τμήμα της νότιας όψης του καθολικού της Μονής Κασταμονίτου (1867).

οι άγιοι, κ.τ.λ. Από το οθωμανικό θεματολόγιο προέρχονται οι διάφοροι βλαστοί με άνθη ή όχι, τα αγγεία με άνθη ή φρούτα αποδιδόμενα νατουραλιστικά, τα κυπαρίσσια, οι πινακίδες με επιγραφές, οι ρόδακες μορφής ρόδου, κ.τ.λ.

Η διάδοση των μορφών και των διακοσμητικών μοτίβων του μπαρόκ στην αγιορείτικη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εγγράφεται βέβαια στο πλαίσιο της γενικότερης επικράτησής του σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία,¹ της οποίας αποτελούσε κατά την περίοδο αυτή την κοινή και ενιαία διακοσμητική έκφραση. Το Άγιον Όρος, όπως ήταν φυσικό, δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο από το ύφος της εποχής – δεδομένου μάλιστα πως οι επαφές του με την πρωτεύουσα, δηλαδή με το κέντρο από το οποίο εκπήγαζε το νέο ύφος, ήταν πάντοτε συχνότατες, ενώ, όπως δείχνουν σαφέστατες σχετικές μαρτυρίες, κάποιοι από τους κατασκευαστές αγιορείτικων ναών, όπως και πολλά έτοιμα αρχιτεκτονικά μέλη τους, είχαν έλθει από την Κωνσταντινούπολη. Άλλωστε τα θέματα του μπαρόκ –συνήθως αφηρημένα– δεν είχαν καμία συμβολική σημασία και ως εκ τούτου δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα όσον αφορά την ένταξή τους στο θεματολόγιο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής διακοσμητικής – γι' αυτόν εξάλλου τον λόγο είχαν γίνει το ίδιο αποδεκτά και από όλες τις πληθυσμιακές ομάδες του κράτους, ανεξαρτήτως θρησκευματος. Πάντως, παρά το πλήθος των στοιχείων από το μπαρόκ, εκείνο που έχει εν προκειμένω σημασία είναι το ότι στο Άγιον Όρος, περισσότερο ίσως απ' ό,τι στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, η παρουσία του ύφους αυτού παρέμεινε απλώς στο επίπεδο ενός τρόπου διακόσμησης, δεν έφθασε δηλαδή να πάρει τον χαρακτήρα ολοκληρωμένου αρχιτεκτονικού ρυθμού – αυτός εξακολουθούσε κατά βάση να ακολουθεί τα παραδοσιακά πλαίσια. Θα πρέπει εντούτοις να σημειωθεί πως υπάρχουν μερικές περιπτώσεις ναϊδρίων στα οποία διακρίνονται κάποιες ανολοκλήρωτες τάσεις για έναν καθολικώτερο και πιο ριζικό μετασχηματισμό του εσωτερικού τους χώρου προς την κατεύθυνση του μπαρόκ. Θα μπορούσε μάλιστα να λεχθεί πως ο εσωτερικός χώρος του κελλιωτικού ναού των Αγίου Αντωνίου και Αγίου Ανδρέου στη μετέπειτα σκήτη του Αγίου Ανδρέου έξω από τις Καρυές προσεγγίζει το επίπεδο μιας πιο ολοκληρωμένης μπαρόκ σύνθεσης, παρά το ότι δεν ανήκει στα ονιμότερα κτίσματα της περιόδου.

1. Οι λόγοι της επικράτησης του μπαρόκ ύφους στην ελληνική διακόσμηση της εποχής είναι πολλοί. Καταρχήν την περίοδο εκείνη σε όλα τα κέντρα που επηρέαζαν την τέχνη των ελληνικών πληθυσμών (Κωνσταντινούπολη, Βενετία, Βιέννη, Βουκουρέστι) κυριαρχούσαν παραλλαγές του ίδιου, λίγο πολύ, διακοσμητικού ύφους, έτσι ώστε όλες οι δυνατές επήρειες να κατατείνουν στον ίδιο στόχο. Το γεγονός επίσης ότι πρωτοεφαρμόστηκε σε κρατικά κτίρια της πρωτεύουσας προσέδωσε στο ύφος αυτό έναν χαρακτήρα επίσημου διακοσμητικού προτύπου. Η ύπαρξη ακόμα του ίδιου, λίγο πολύ, θεματολογίου σε ένα πλήθος κοινόχρηστων αντικειμένων, όπως τα βιβλία, οι γκραβούρες, τα ασημικά, οι πορσελάνες κ.τ.λ., είχε καταστήσει πολύ εύκολη την αντιγραφή τους στη διακόσμηση των κτισμάτων.

Η τομή στην εξέλιξη των πραγμάτων επέρχεται με την επανάσταση του '21 και τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, το οποίο τώρα, με τον νεοκλασικισμό του, δίνει τα επίσημα αισθητικά πρότυπα που επί αιώνες έλειπαν από τους ελληνικούς πληθυσμούς. Στις περιοχές που παραμένουν υπό οθωμανική κατοχή η ναοδομία απελευθερώνεται από το παλαιό περιοριστικό καθεστώς χάρις στις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, με τις οποίες επιχειρείται ο εκσυγχρονισμός του κράτους και η ανάσχεση της προϊούσας παρακμής του. Οι συνθήκες αυτές δημιούργησαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την επαφή των τουρκοκρατούμενων περιοχών –άρα και του Αγίου Όρους– με τα ρεύματα της ευρωπαϊκής ακαδημαϊκής αρχιτεκτονικής, επαφή που εδώ ενισχύθηκε ιδιαίτερα από την ολοένα και πιο έντονη παρουσία του ρωσικού στοιχείου και εκφράσθηκε κυρίως με την έντονη επίδραση του ρωσοαναγεννησιακού ναοδομικού ύφους.

Τούτων δοθέντων είναι επόμενο ότι τα νέα στοιχεία που θα προσλάβει τώρα η αγιορείτικη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική σ' αυτή την τρίτη περίοδο της μεταβυζαντινής ιστορίας της θα κινούνται στα προαναφερθέντα πλαίσια. Στον τομέα της κατασκευής οι αλλαγές είναι καθοριστικές, αφού τώρα αρχίζουν να χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά υλικά και τρόποι δομής της σύγχρονης ευρωπαϊκής οικοδομικής (όπως τα μεταλλικά φέροντα στοιχεία), ενώ στις επιφάνειες των τοίχων εγκαταλείπεται η γραφικότητα της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας, που δεν συνάδει με το νέο ύφος, και επικρατεί η ψυχρότητα της λαξευτής ισοδομικής λιθοδομής. Όσον αφορά τις μορφές, εμφανίζονται τριγωνικές αετωματικές επιστέψεις, νεοκλασικίζουσες παραστάδες, φεγγίτες διαφόρων σχημάτων (κυκλικοί, ελλειψοειδείς κ.τ.λ.) και άλλα στοιχεία της λόγιας αρχιτεκτονικής της εποχής. Στο καθολικό της μονής του Αγίου Παύλου, ολοκληρωμένο το 1844, μόνο οι τρούλοι εγγράφονται στο γνωστό παραδοσιακό πλαίσιο, κατά τα άλλα τα νέα στοιχεία συνυπάρχουν με τα παλαιότερα σε όψεις από λευκή ισοδομική λιθοδομή με καμπυλωτή μπαρόκ διάπλαση, δημιουργώντας ένα ενδιαφέρον σύνολο, που αντανακλά τη ρευστότητα της εποχής. Στο ακόμα πιο όψιμο καθολικό της Μονής Κασταμονίτου –το νεώτερο του Αγίου Όρους– οι όψεις δομούνται από γκριζωπή πέτρα και η συνολική εικόνα δείχνει επηρεασμένη από τη ρωσική ακαδημαϊκή αρχιτεκτονική, που τότε άρχιζε να κυριαρχεί στο Άγιον Όρος, ενώ επιμέρους στοιχεία από τα σύγχρονα ευρωπαϊκά ρεύματα συνυπάρχουν με αντίστοιχα παλαιά οθωμανικά.

Κλείνοντας τη συνοπτική αυτή περιδιάβαση θα μπορούσαμε συμπερασματικά να πούμε ότι η συντηρητικότητα του Αγίου Όρους δεν εμπόδισε την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του να προσλάβει κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια, έστω πιο

διακριτικά απ' ό,τι αλλού, τα νέα στοιχεία που επέβαλλε η εποχή και, όπως συμβαίνει πάντα, να καταστήσει έτσι τα μνημεία της εκφραστές της ιστορικής διαδρομής του τόπου. Να μας προσφέρει δηλαδή μία ακόμα ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι αυτός ο διαρκής εμπλουτισμός της είναι η καλύτερη απόδειξη της ζωτικότητάς της και αποτελεί εκείνο ακριβώς που οφείλουμε να προστατεύσουμε.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Αρχιτέκτονας Υπουργείου Πολιτισμού

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
ΤΩΝ ΚΤΙΡΙΑΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΥ

Στο Άγιον Όρος διασώθηκε ένα πλήθος μνημείων, που καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του φάσματος της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής παραγωγής. Οι επισκέπτες εντυπωσιάζονται από τα μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα, που άντεξαν στο πέρασμα του χρόνου, και αισθάνονται ότι μεταφέρονται σε άλλες εποχές. Συχνά μάλιστα λέγεται ότι στο Όρος μοιάζει να σταμάτησε ο χρόνος.

Σε τι συνίσταται όμως αυτή η εντύπωση; Ποιο είναι εκείνο το περιεχόμενο που προκαλεί αυτή την ιδιαίτερη πρόσληψη του αγιορειτικού δομημένου περιβάλλοντος; Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για τη συσσώρευση της μνήμης, κάτι που γίνεται αισθητό σε κάθε βήμα, σε κάθε ματιά. Ακόμα και όταν δεν μπορεί να γίνει σαφώς αντιληπτή από τα μάτια του μη ειδικού, ή εκεί όπου λανθάνει σε δεύτερο, ή τρίτο επίπεδο παρατήρησης, αυτή η έντονη συσσώρευση της μνήμης είναι που δίνει τον τόνο των εντυπώσεων, μέσα από την αίσθηση της πολυμορφίας, της ηλικίας και της αυθεντικότητας του συνόλου.

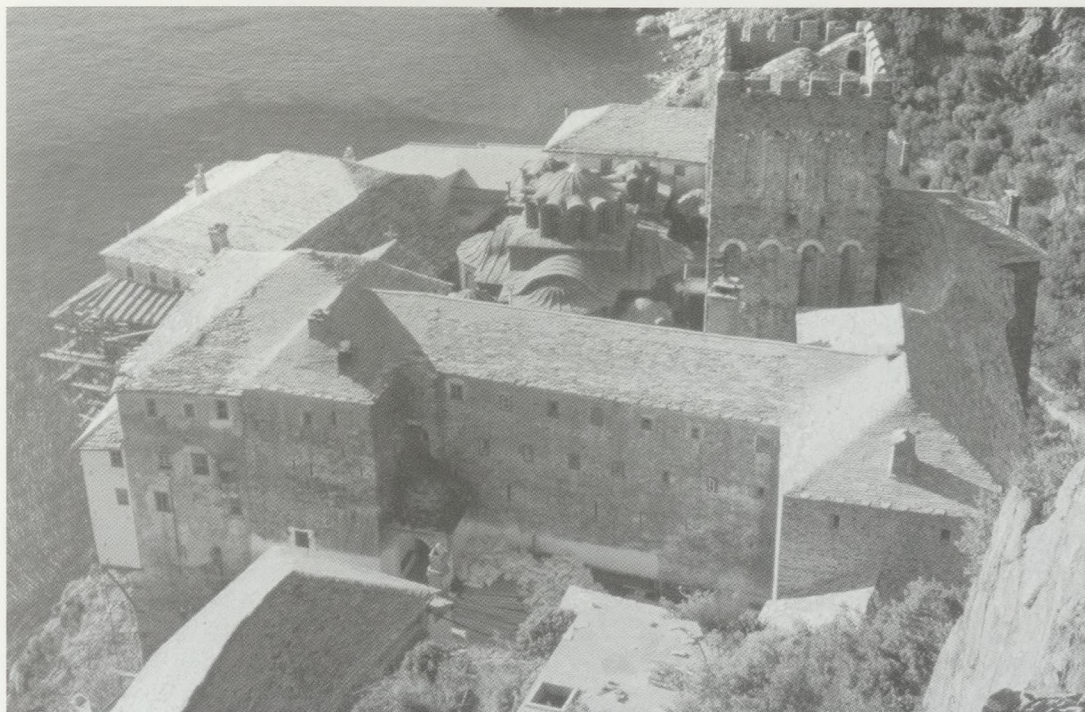
Το θέμα της ανακοίνωσής μου είναι ακριβώς αυτό το ιστορικό περιεχόμενο, στο

οποίο οφείλεται σήμερα η μεγάλη σημασία και η αίγλη των αγιορειτικών κτιριακών συγκροτημάτων, και το οποίο αν λείψει μοιραία θα προκληθεί ανεπανόρθωτο πλήγμα σ' ένα από τα κύρια συστατικά της εν γένει αγιορειτικής κληρονομιάς. Η αυθεντικότητα του δομημένου περιβάλλοντος του Όρους, που απειλείται σοβαρότατα στις μέρες μας από τα εκτεταμένα έργα των ανανεώσεων και ανακατασκευών (και όχι αποκατάστασης, προστασίας και διαφύλαξης, όπως αυτά προβάλλονται), πρέπει να διαφυλαχθεί ως ένα από τα πολυτιμότερα «κεφάλαια» της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Θα δείξω επιλεγμένα παραδείγματα, όπου η αναγνώριση, η διερεύνηση, η διατήρηση και η ανάδειξη των αλληπάλληλων οικοδομικών φάσεων ενός κτιρίου φανερώνουν με τρόπο χαρακτηριστικό πώς αυτές οι διαδικασίες συμβάλλουν όχι μόνο στη διασφάλιση της αυθεντικότητάς του μετά τις εργασίες αποκατάστασης, αλλά, επιπρόσθετα, στον εμπλουτισμό ορισμένων πεδίων της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, αλλά και της ίδιας της ιστορίας του Αγίου Όρους. Και αυτό γιατί τα κτίρια είναι ιστορικές πηγές, που επιδέχονται «ανάγνωσης», βάσει εξειδικευμένων παρατηρήσεων και μεθοδολογίας, όπως ακριβώς συμβαίνει με τα παλιά κείμενα και τα έργα τέχνης. Στα οικοδομικά και λοιπά έργα που εκτελούνται κατά την τελευταία εικοσαετία στο Άγιον Όρος δεν υπάρχει σχεδόν καμία μέριμνα για τα παραπάνω ζητήματα, με αποτέλεσμα όχι μόνο τον σοβαρό τραυματισμό της αυθεντικότητας των κτιριακών οργανισμών, αλλά και την εξαφάνιση της δυνατότητας για ιστορική ανάγνωση του αγιορειτικού χώρου.

Θα εστιάσω, ειδικότερα, την προσοχή μας στα θεωρούμενα ως δευτερεύοντα κτίρια, εκείνα των καθημερινών χρήσεων και των χαμηλότερων μνημειακών και καλλιτεχνικών προθέσεων, που συχνά δεν προσελκύουν την προσοχή, ή τον σεβασμό, όσον αφορά το ιστορικό τους περιεχόμενο. Όσον αφορά τα κατεξοχήν μνημειακά κτίρια του Όρους, δηλαδή τους ναούς και τα άλλα κτίσματα που έγιναν με σαφείς καλλιτεχνικές προθέσεις (περιλαμβάνοντας σχεδόν πάντοτε γλυπτικό και τοιχογραφικό διάκοσμο), το ιστορικό περιεχόμενο των οποίων θεωρείται απ' όλους αναμφισβήτητο, περιορίζομαι να παραπέμψω σε ορισμένα βασικά έργα της βιβλιογραφίας.

Οι είκοσι αγιορειτικές μονές, με τις δώδεκα σκήτες και τις πολυάριθμες μικρότερες μονάδες (*κελλιά*, *καθίσματα* και λοιπές εγκαταστάσεις), διέσωσαν μια επιτομή, κατά κάποιον τρόπο, της βυζαντινής και κυρίως της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής. Τα χίλια και πλέον χρόνια συνεχούς ζωής της μοναστικής κοινότητας στον ίδιο τόπο, μέσα σε ένα πλαίσιο συνήθως αδιατάρακτο από τις συνέπειες των δραματικών γεγονότων που σάρωναν κατά καιρούς τις άλλες κατοικημένες περιοχές στον βαλκανικό χώρο, είχαν σαν αποτέλεσμα τη συσσώρευση ενός

Η μονή Διονυσίου από τα ανατολικά (φωτ. 1988).

πολυποίκιλου κτιριακού υλικού, που έχει πολύ πλούσιο περιεχόμενο σε ενσωματωμένα, παλαιότερα κτιριακά υπολείμματα. Προέκυψε έτσι ένα ταμείον αρχιτεκτονικής και δομικής τεχνολογίας, ένας ακόμα θησαυρός ανάμεσα στους άλλους, τους πιο γνωστούς και προβεβλημένους «θησαυρούς» του Αγίου Όρους.

Η διατήρηση μιας τόσο πυκνής συσώρευσης οικοδομικών φάσεων, τροποποιήσεων και παλαιότερων κτιριακών υπολειμμάτων δεν είναι συνηθισμένο φαινόμενο στα παλιά κτίσματα του υπόλοιπου βαλκανικού χώρου. Στα συγκροτήματα του Όρους πολύ συχνά καταγράφουμε μια πυκνή διαδοχή οικοδομικών επεμβάσεων, τις οποίες μπορούμε να συντάξουμε σε χρονική σειρά (ποιες προηγούνται, ποιες έπονται, εν είδει στρωμάτων), να τις συσχετίσουμε χρονικά με γειτονικές, χρονολογήσιμες εργασίες (π.χ. εργασίες με επιγραφές ή τοιχογραφημένα παρεκκλήσια) και, κατά συνέπεια, έχουμε πολύ περισσότερες πιθανότητες να τις χρονολογήσουμε με καλή προσέγγιση. Με τη μελέτη αυτής της στρωματογραφίας των διαχρονικών κατασκευών σ' ένα κτίριο, και στη συνέχεια σε ομάδες κτιρίων, δημιουργείται (παράλληλα με τις τυπολογικές και μορφολογικές αναλύσεις) ένα επιπλέον, ιδιαίτερα ισχυρό μεθοδολογικό εργαλείο για την αναγνώριση και τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του παρελθόντος και κυρίως για εκείνα τα είδη κτισμάτων που είτε δεν διαθέτουν ιδιαίτερα τυπολογικά και μορφολογικά γνωρίσματα είτε δεν έχουν ακόμα μελετηθεί συστηματικά.

Αρκετοί είναι οι καρποί που απέδωσε αυτή η ερευνητική προσέγγιση των αγιορειτικών συγκροτημάτων τα τελευταία χρόνια. Θα παρουσιάσω συνοπτικά

Η αυλή της μονής Βατοπεδίου. Άποψη προς τα νοτιοδυτικά.

δύο από τις σημαντικότερες ομάδες συμπερασμάτων: α) την ανίχνευση του βυζαντινού παρελθόντος των περιβόλων των μονών και β) την ανακάλυψη σημαντικών στοιχείων από την άγνωστη αρχιτεκτονική του ξύλου, του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα.

Οι βυζαντινοί περίβολοι των αγιορειτικών μοναστηριών

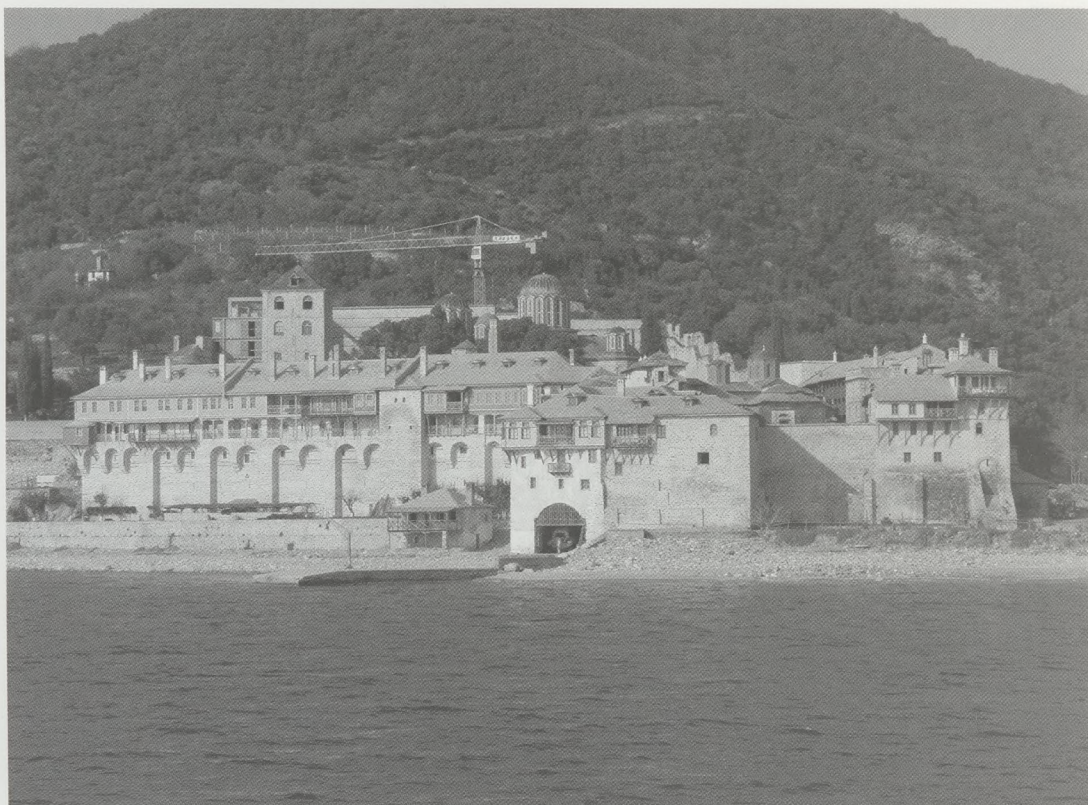
Το μέγεθος των αγιορειτικών μονών στις αρχικές τους φάσεις προκύπτει ότι ήταν πολύ μικρότερο από αυτό που βλέπουμε σήμερα. Τον 10ο και τον 11ο αιώνα ελάχιστα ιδρύματα, όπως η Μεγίστη Λαύρα και ίσως το Βατοπέδι, καταλάμβαναν μία έκταση που πλησίαζε τις σημερινές κλίμακες μεγεθών. Με το πέρασμα των αιώνων οι μονές που επέζησαν, και τελικά επεκράτησαν ανάμεσα στα 150 και πλέον ανεξάρτητα και κυρίαρχα ιδρύματα που αναφέρονται στις μεσοβυζαντινές πηγές, αύξησαν σταδιακά το μέγεθος των κτιριακών τους συγκροτημάτων, κατά τον 14ο, τον 16ο και κυρίως τον 18ο αιώνα. Όπως έδειξε η ανίχνευση των υπολειμμάτων από τις βυζαντινές φάσεις ορισμένων μοναστηριών, η αρχιτεκτονική τους οργάνωση δεν ακολουθούσε πάντα το σύνηθες, σήμερα, πρότυπο, κατά το οποίο όλα τα κτίσματα διατάσσονται γύρω από

μία μόνο αυλή, που έχει ως κέντρο της το καθολικό. Για παράδειγμα, τουλάχιστον στις μονές Ξενοφώντος, Δοχειαρίου και στη Μεγίστη Λαύρα, τεκμηριώνεται η ύπαρξη διαδοχικών αυλών ή οριοθετημένων, κλειστών περιοχών μέσα στον περίβολο, που αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες λειτουργίες.

Οι γνώσεις μας για τις βυζαντινές φάσεις των περιβόλων των μοναστηριών είναι ακόμα αποσπασματικές, σε κάποιες όμως περιπτώσεις εντοπίστηκαν σημαντικά στοιχεία από πολύ παλιές εποχές. Στη Μεγίστη Λαύρα π.χ., αναγνωρίστηκε μεγάλο μέρος των τειχών και εκτεταμένα υπολείμματα από άλλα κτίσματα, που μπορούν να αποδοθούν στα χρόνια του Οσίου Αθανασίου, λίγο μετά τα μέσα του 10ου αιώνα. Κάποια μάλιστα από αυτά μπορούν να ταυτιστούν με τμήματα του οικοδομήματος, του αναφερομένου ως *κελλίον*, στο οποίο διέμενε ο Αθανάσιος πριν από την ίδρυση της Λαύρας, και τα οποία αργότερα ενσωμάτωσε ο ίδιος στον περίβολο, πιθανότατα στο ηγουμενείο του, όταν άρχισε να κτίζει το μοναστήρι. Στη Μονή Ξενοφώντος οι έρευνες έδειξαν ότι η παλαιότερη οικοδομική φάση στο κατώτατο μέρος των τειχών του παλαιού περιβόλου πρέπει να ταυτίζεται με «το περί την μονήν φρούριον», το οποίο «ηύξησε» το 1078 ο Συμεών, δεύτερος κτίτορας της μονής. Αποτελούνταν από έναν εσωτερικό περίβολο, γύρω από το καθολικό, προστατευμένο από μια δεύτερη γραμμή τειχών έξω από τη δυτική και τη νότια πλευρά του. Στην υστεροβυζαντινή εποχή έγινε μια ανασύνθεση του νοτιοδυτικού μέρους του εξωτερικού περιβόλου, πιθανότατα για την ίδρυση ενός αρσανά, στη θέση του σημερινού. Η είσοδος της μονής

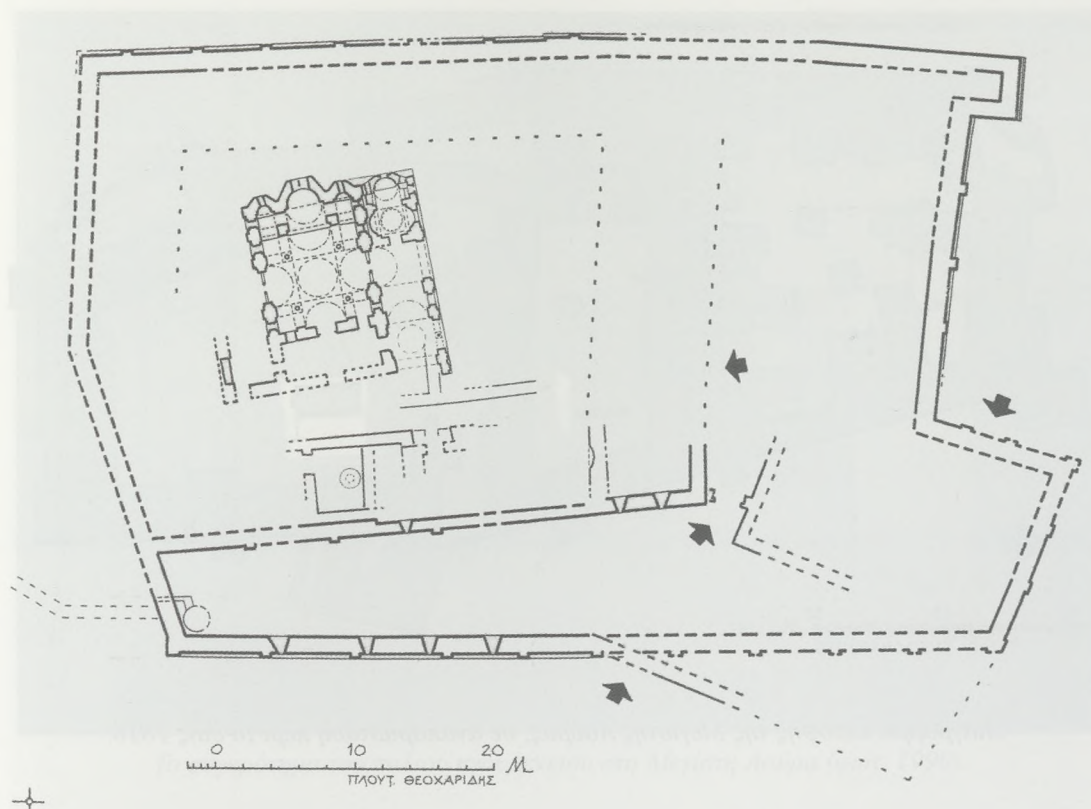
Η Μεγίστη Λαύρα από τα νοτιοδυτικά (φωτ. 1994).

Η μονή Ξενοφώντος από τα νότια. Στα δεξιά ο παλιός περίβολος με το παλιό καθολικό. Αριστερά και πίσω, ο νέος περίβολος (επέκταση του 1799-1802), με το νέο καθολικό.

πρέπει τότε να μεταφέρθηκε στη σημερινή της θέση, ενώ προστέθηκε και μία ενδιαμέση πύλη στην εξωτερική αυλή, που ενσωματώθηκε αργότερα στον πύργο του Αγίου Στεφάνου. Στη μονή Χελανδαρίου αναγνωρίστηκαν τμήματα των τειχών από τις παλαιότερες ιστορικές φάσεις της, την ελληνική του 10ου-12ου αιώνα και τις σερβικές του 12ου-14ου αιώνα, που περιλαμβάνουν και τους πύργους του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Σάββα.

Σε άλλες περιπτώσεις η έρευνα των κτιρίων άρχισε να δια φωτίζει και το απώτερο παρελθόν του Αγίου Όρους, πριν από την εποχή του Οσίου Αθανασίου και των μεγάλων κοινοβίων του τέλους του 10ου αιώνα. Στη μονή Ιβήρων, π.χ., που ιδρύθηκε στα τέλη του 10ου αιώνα, οι βυζαντινές κτιριακές φάσεις που αναγνωρίστηκαν στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου και περιλαμβάνουν τον διόροφο ναό του Προδρόμου, τμήματα της οχύρωσης και ενός μεγάλου, προσκολλημένου αρσανά, φαίνεται ότι διασώζουν και κάποια υπολείμματα από τη μαρτυρούμενη «λαύρα του Κλήμεντος», που προϋπήρχε στη θέση της μονής.

Τα αναγνωρισμένα βυζαντινά οικοδομικά στοιχεία στον παλιό περίβολο της μονής Ξενοφώντος.
Κάτοψη με επαλληλία δύο οικοδομικών περιόδων.

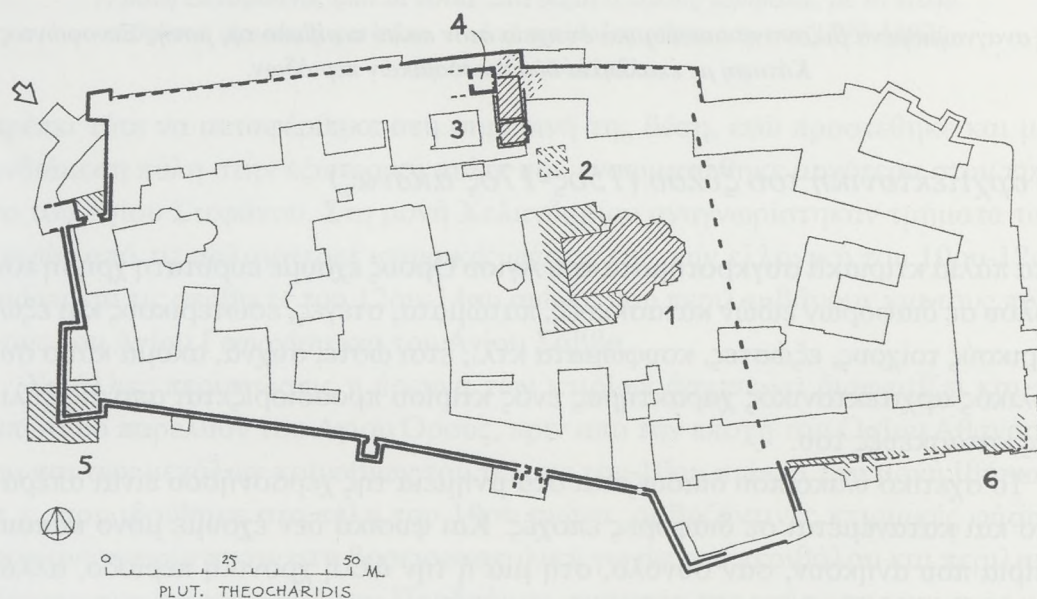
Η αρχιτεκτονική του ξύλου (15ος-17ος αιώνας)

Στα παλιά κτιριακά συγκροτήματα του Αγίου Όρους έχουμε ευρύτατη χρήση του ξύλου σε διάφορων ειδών κατασκευές, πατώματα, στέγες, εσωτερικούς και εξωτερικούς τοίχους, εξώστες, κουφώματα κτλ., έτσι ώστε, συχνά, ακόμα και ο συνολικός αρχιτεκτονικός χαρακτήρας ενός κτιρίου προσδιορίζεται από τις ξύλινες κατασκευές του.

Το σχετικό υλικό που διασώζεται στα μνημεία της χερσονήσου είναι απέραντο και κατανέμεται σε διάφορες εποχές. Και φυσικά δεν έχουμε μόνο κάποια κτίρια που ανήκουν, σαν σύνολο, στη μια ή την άλλη χρονική περίοδο, αλλά, πολύ συχνότερα, έχουμε σε καθένα ξεχωριστό κτίριο μια συνύπαρξη κατασκευαστικών στοιχείων και υπολειμμάτων, που ανήκουν σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικές αρχιτεκτονικές συλλήψεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, π.χ., μια σωζόμενη σήμερα αγιορειτική στέγη μπορεί να είναι, συχνά, ένας πολύπλοκος και ιστορικά δυσανάγνωστος οργανισμός, συντεθειμένος από στοιχεία διαφορετικών εποχών.

Διάγραμμα κάτοψης της Μεγίστης Λαύρας, σε αναπαράσταση περί το έτος 1810.

Διάγραμμα κάτοψης της Μεγίστης Λαύρας, με τονισμένα τα αναγνωρισμένα βυζαντινά οικοδομικά στοιχεία. 1 καθολικό, 2 κωδωνοστάσιο, 3 συγκρότημα του παλιού ηγουμενείου (16ος-17ος αιώνας, με εκτεταμένα βυζαντινά υπολείμματα), 4 υπολείμματα του κελλίου του Οσίου Αθανασίου, προγενέστερου της ίδρυσης της Λαύρας, 5 πύργος «του Τζιμισκή», 6 πιθανή επέκταση των αρχών του 11ου αιώνα.

Το συγκρότημα του παλιού ηγουμενείου στη Μεγίστη Λαύρα (φωτ. 1990).

Η κάθε εποχή, στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερους τρόπους στις ξύλινες κατασκευές, στην κατεργασία των ξύλινων στοιχείων και στον διάκοσμό τους (διατομές, εντορμίες, συνδέσεις, μορφές κ.τ.λ.). Πολλές διαφορές όμως παρατηρούνται ακόμα και μέσα στα πλαίσια της κάθε μιας περιόδου, εξαιτίας της ιδιαίτερης κατασκευαστικής παράδοσης των οικοδομικών συνεργείων.

Η συστηματική μελέτη των ξύλινων κατασκευών μέσα στο πλαίσιο της δομητικής στρωματογραφίας των κτιρίων, όπως την περιγράψαμε στην αρχή αυτής της ανακοίνωσης, μπορεί να μας δώσει ασφαλείς βάσεις για τη χρονολόγησή τους. Στο Άγιον Όρος, με αυτόν τον τρόπο, αναγνωρίστηκε, σε αξιοσημείωτο βαθμό πληρότητας, η αρχιτεκτονική του ξύλου, η παλαιότερη του 18ου αι., και πίσω ως τα τέλη, τουλάχιστον, του 15ου, τη στιγμή που οι σχετικές ασφαλείς γνώσεις μας για τον βαλκανικό χώρο μετά βίας φτάνουν πίσω ως τα τέλη του 17ου αι. Ανιχνεύτηκε ένα πλήθος από υπολείμματα κατασκευών, επίσης μεγαλύτερα τμήματα κτιρίων, καθώς και κάποια ολόκληρα κτίρια με ξύλινα και ξυλόπηκτα μέρη, που χρονολογούνται στην πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή, όπως το συγκρότημα του παλιού ηγουμενείου στη Μεγίστη Λαύρα. Σ' αυτά τα ξυλόπηκτα έργα εμφανίζονται αποκρυσταλλωμένες μέθοδοι κατασκευής, καθώς και μορφές και διάκοσμος με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πράγματα που μαρτυρούν μακρόχρονη εφαρμογή και εξέλιξη. Εύλογα λοιπόν υποθέτουμε ότι πρόκειται

*Εσωτερικό του πύργου «του Τζιμισκή» στη Μεγίστη Λαύρα, μετά την αποκατάσταση
(φωτ. 2001).*

για μια παλαιότερη οικοδομική παράδοση, που έρχεται από την ύστερη βυζαντινή εποχή.

Όσον αφορά τις βυζαντινές ξύλινες κατασκευές στο Άγιον Όρος πριν από τον 15ο αιώνα, και έξω από τα συγκροτήματα των ναών, οι γνώσεις μας είναι ακόμα εξαιρετικά περιορισμένες και αποσπασματικές. Τα εντυπωσιακότερα ευρήματα είναι, προς το παρόν, κάποια ξύλινα στοιχεία, που βρέθηκαν να έχουν τοποθετηθεί σε μεταγενέστερα κτίρια, σε δεύτερη χρήση.

Η μελέτη του ιστορικού περιεχομένου των κτισμάτων έχει ιδιαίτερη σημασία, όπως είδαμε παραπάνω. Το ίδιο όμως έχει και η διατήρησή του, με την έννοια της διαφύλαξης της αυθεντικότητας των κτιρίων, των χώρων τους, των κατασκευών και των υλικών τους, καθώς πρόκειται για το φυσικό αντικείμενο, το από υλικό, μέσα στο οποίο διατηρούνται τα τεκμήρια της ιστορικής μνήμης. Αν αυτό το υλικό εξαφανιστεί ή παραποιηθεί, η μνήμη δεν έχει πλέον έδαφος, συσκοτίζεται, αλλοιώνεται, αμφισβητείται και παύει να λειτουργεί.

Έχουμε βέβαια επίγνωση της κρίσιμης ιδιαιτερότητας που έχει η παλιά αρχιτεκτονική ως ιστορική πηγή, έναντι, π.χ., των γραπτών ιστορικών πηγών: Αυτή την πηγή δεν μπορούμε να τη διαφυλάξουμε μέσα σε βιβλιοθήκες και αρχεία, όπως εκείνες, ούτε χωράει σε κάποιο μουσείο, αλλά αντίθετα, συνήθως καταλαμβάνει η ίδια αυτόν που θεωρούμε διαθέσιμο χώρο για τις δραστηριότητές μας. Συχνά μάλιστα, όπως στο Άγιον Όρος, δίνει την εντύπωση ότι καταλαμβάνει όλο τον διαθέσιμο χώρο μας.

Αυτή ακριβώς η φαινομενική αντίθεση ανάμεσα στο παλιό και στο νέο είναι το αντικείμενο της «αναστήλωσης» (όπως συνηθίσαμε να τη λέμε, αλλιώς, «αποκατάσταση» είναι ο δόκιμος όρος), εδώ και αρκετές δεκαετίες σ' όλο τον κόσμο. Η αναστήλωση είναι εκείνος ο ιδιαίτερος κλάδος της αρχιτεκτονικής και των άλλων επιστημών για τις κατασκευές, που ασχολείται αφενός με την αναγνώριση και μελέτη του ιστορικού περιεχομένου και των λοιπών αξιών της παλιάς αρχιτεκτονικής και αφετέρου με τη διαφύλαξη, τη στερέωση και την ένταξή της στη σύγχρονη ζωή, όχι μόνο με την απόδοση κάποιων μουσειοποιημένων κτιρίων, αλλά και με την πλήρη σημασία της έννοιας, με την απόδοση δηλαδή ενός κελύφους που, εκτός των άλλων, μπορεί να καλύπτει και να στεγάζει και τις καθημερινές ανάγκες της σύγχρονης ζωής. Σήμερα ζούμε σε μια εποχή που αναγνωρίζει αξίες που απορρέουν από την ιστορική μας συνειδητότητα και αντιμετωπίζει τα παλιά κτίρια, την αρχιτεκτονική του παρελθόντος, σαν «αρχιτεκτονική κληρονομιά», και όχι απλά σαν γηρασμένο υλικό προς αντικατάσταση, ή απλά σαν υλικό διαθέσιμο προς χρήση και τροποποίηση στο πλαίσιο ενός σύγχρονου οικοδομικού ή καλλιτεχνικού δημιουργήματος. Οι διάφορες, διαδοχικές διεθνείς

Τα κελλιά του Χρυσοστόμου στην ανατολική πτέρυγα της μονής Βατοπεδίου, μετά την αποκατάσταση.

συμβάσεις για την προστασία και τη διαχείριση αυτής της κληρονομιάς τονίζουν συνεχώς τη σημασία της ιστορικής διάστασης, καθώς και τη σημασία της έννοιας της αυθεντικότητας, μαζί όμως και το αναπόδραστο γεγονός της ανάγκης για ένταξη στη σύγχρονη ζωή.

Έτσι, εκείνο που ίσως φάνηκε προηγουμένως ως αντίθεση θεραπεύεται στην καθημερινή διεθνή πρακτική μέσα από έναν ειδικό επιστημονικό κλάδο, μέσα από μια μεθοδική αναζήτηση, εξειδικευμένα και, κάποτε, ίσως «δύσκολη», όπως άλλωστε συμβαίνει και με όλα τα ειδικά έργα.

Επιστρέφοντας στο ζήτημα της διαφύλαξης της αυθεντικότητας και της διατήρησης του ιστορικού περιεχομένου των κτιρίων του Αγίου Όρους επισημαίνουμε ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει σήμερα, μέσα στο πλαίσιο των αντιλήψεων και των πρακτικών που έχουν αναπτυχθεί στα έργα του Αγίου Όρους κατά την τελευταία εικοσαετία, καθώς και των συνεπαγόμενων οικονομικών συμφερόντων που έχουν εδραιωθεί. Παρ' όλη πάντως τη γενική αρνητική εικόνα η μεθοδολογία και οι διαδικασίες της αναστήλωσης έχουν ήδη εφαρμοστεί σε ορισμένες περιπτώσεις, στις οποίες αναγνωρίστηκε τόσο η σημασία της όσο και η

επιτυχία στον τομέα της καθημερινής χρήσης των κτιρίων. Θα αναφέρω ενδεικτικά δύο μόνο παραδείγματα, ένα «μουσειακό» και ένα «χρηστικό». Τον λεγόμενο πύργο του Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα, όπου συνειδητά επιλέχτηκε από τη μονή να μη στεγαστούν καθημερινές χρήσεις και το κτίριο αποδόθηκε τελικά ως «μουσειακό», και τη μικρή πτέρυγα των κελλιών του Προδρόμου στη μονή Βατοπεδίου, όπου το κτίριο αποδόθηκε σε σύγχρονη χρήση κατοίκησης και ως πρόσφατα στέγαζε το ίδιο το ηγουμενείο της μονής, πριν αυτό μεταφερθεί σε ένα άλλο, ανάλογα αναστηλωμένο κτίριο (στα κελλιά του Χρυσοστόμου, στην ανατολική πτέρυγα). Σ' αυτά τα κτίρια δεν έγιναν, π.χ., οι συνήθειες για τα έργα του Αγίου Όρους γενικευμένες αποξηλώσεις των ξύλινων στεγών, πατωμάτων και ξυλόπηκτων τοίχων, δεν αφαιρέθηκαν και καταστράφηκαν όλα τα παλιά κουφώματα, ούτε αλλοιώθηκαν ανεπανόρθωτα οι ιστορικές τοιχοποιίες με γενικευμένες αποξέσεις των παλαιών επιδερμίδων τους (διαδοχικά παλιά αρμολογήματα ή επιχρίσματα) και αδιάκριτη εφαρμογή νέων, ομοιόμορφων αρμολογημάτων, ή τσιμεντένιων, πεταχτών επιχρισμάτων. Αντίθετα όλα τα παραπάνω παλιά στοιχεία αξιολογήθηκαν και στη συνέχεια διατηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν σε μεγάλο βαθμό, αφού μελετήθηκε λεπτομερειακά η ιστορική τους διαδρομή. Και, φυσικά, τα κτίρια δεν υπέστησαν καταστροφικές αλλοιώσεις στην αρχιτεκτονική τους οργάνωση και διαρρύθμιση, στη μορφολογία, αλλά και στην ίδια την κλίμακά τους, όπως πολύ συχνά επίσης συμβαίνει.

Η εμπειρία από παρόμοιες εφαρμογές ευχόμαστε να συμβάλει ώστε να αλλάξει στο μέλλον ο τρόπος αντιμετώπισης της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

1. Θεοχαρίδης Π. Λ., «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την οχύρωση της Μ. Διονυσίου Αγ. Όρους κατά τον 16ο αιώνα», *Μακεδονικά*, 23 (1982), 444-446.
2. Θεοχαρίδης Π. Λ., «Οι πτέρυγες κατοικίας στα αγιορειτικά μοναστήρια (1500-1900)», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 8, Αθήνα, 1991, 253-270.
3. Θεοχαρίδης Π. Λ., «Προστασία και αναστήλωση της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία», *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού 9ος-20ός αιώνες*, Αθήνα, 1996, 189-203.
4. Θεοχαρίδης Π. Λ., «Αποκατάσταση του πύργου Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος», στον τόμο Μ. Ε. Νομικός (επιμ.), *Αποκατάσταση – Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών Κτιρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, τόμ. α', Θεσσαλονίκη 2001, 40-47.
5. Μαμαλούκος Σ. Β., *Το καθολικό της Μονής Βατοπεδίου, ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 2001.
6. Μαμαλούκος Σ., Καμπόλη-Μαμαλούκου Α. και Συνεργάτες, «Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους, αποκατάσταση της δυτικής πτέρυγας και των κελίων Προδρόμου», στον τόμο Μ. Ε. Νομικός (επιμ.), *Αποκατάσταση - Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών κτιρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, τόμ. α', Θεσσαλονίκη, 2001, 56-67.
7. Μαμαλούκος Σ. Β., Κουφόπουλος Π. Μ., *Αγιορειτική Μεταλλοτεχνία*, Αθήνα, 1997.
8. Μυλωνάς Π., «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας», *Αρχαιολογία*, 1 (Νοέμβριος 1981), 52-63.
9. Μυλωνάς Π. Μ., «Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου. Η διαμόρφωση του ναού Αθωνικού τύπου με χορούς και λιτή στο Άγιον Όρος», *Αρχαιολογία*, 14 (... 1985), 64-83.
10. Mylonas P. M., «Le plan initial du catholikon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholikon athonite», *Cahiers Archéologiques*, 32 (1984), 89-112.
11. Mylonas P. M., «Remarques architecturales sur le catholikon de Chilandar», *Chilandarski Zbornik*, 6 (1986), 7-45.
12. Πολυβίου Μ. Δ., *Το καθολικό της μονής Ξηροποτάμου, σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αι.*, Αθήνα, 1999.
13. Theocharides P. L., «The Byzantine fortified enclosure of the monastery of Chelandariou», *Chilandarski Zbornik*, 7 (1989), 59-70.
14. Theocharides P., «Recent research into Athonite monastic architecture, tenth-sixteenth centuries», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Variorum, 1996, 205-222.
15. Theocharides P., «Architectural organization of the Athonite Monasteries during the Byzantine Period», XXe Congres International des Etudes Byzantines, Paris, 2001, Prè-Actes, I, Séances Plenières, 142-145 (περίληψη), και υπό εκτύπωση στον τόμο G. Galavaris (ed.), *Athos, La Sainte Montagne, Tradition et renouveau dans l'art*, *Αθωνικά Σύμμεικτα*, 10.
16. Χατζηδάκης Μ., *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, Οι τοιχογραφίες της Ι. Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος, 1997.

ΠΕΤΡΟΣ Μ. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ
*Αρχιτέκτονας-Αναστηλωτής,
Επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ, ΑΝΑΔΟΜΗΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΕΠΕΚΤΑΣΕΩΝ¹

Το Άγιον Όρος χαρακτηρίζεται από εξαιρετική διατήρηση του φυσικού του περιβάλλοντος που συνδυάζεται με την πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά και τον κειμηλιακό πλούτο που διέσωσε μέσα από τη συνεχή υπερχλιετή ζωή του. Η αβίαστη συνέχεια του παραδοσιακού βίου και τα πνευματικά μηνύματα του αγιορειτικού μοναχισμού, ως ζωντανή προέκταση του Βυζαντίου στο σύγχρονο κόσμο, προσφέρουν στους επισκέπτες του Όρους ανεπανάληπτες εμπειρίες ζωής και καθιστούν τον Άθωνα, μοναδικό τόπο σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο αλλά και παγκοσμίως.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 παρατηρήθηκε μια νέα αναγέννηση του

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω να εκφράσω από τη θέση αυτή στους σεβαστούς Γέροντες των Ιερών Μονών και στην αγιορειτική μοναστική κοινότητα, πρώτα για την υποστήριξη και τη βοήθεια που μου προσέφεραν όταν το 1984 μαζί με τον συνάδελφο Σταύρο Μαμαλούκο ξεκινήσαμε τις καταγραφές και τις αποτυπώσεις παραδοσιακών εργαστηρίων, καθώς και την έρευνα στα ζητήματα της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής. Στη συνέχεια τους ευχαριστώ για την ανάθεση αναστηλωτικών μελετών σημαντικών ιστορικών κτηρίων του Αγίου Όρους σε μελετητικές ομάδες, στις οποίες συμμετείχα ή και κατηύθυνα, που μου επέτρεψαν ν' αποκτήσω μια βαθύτερη γνώση και εμπειρία του τόπου.

Λιτανεία γύρω από το ναό του Πρωτάτου στις Καρυές (1988).

μοναχισμού, που από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχε σταδιακά περιέλθει σε παρακμή. Πολλοί νέοι κατέφευγαν στο αγιόνυμο Όρος αποζητώντας την ασκητική ζωή. Η αναβίωση αυτή που συνεχίζει με την ίδια δυνατή τάση ως τις μέρες μας, χαρακτηρίζει το Άγιον Όρος, επιδρά στην ορθόδοξη κοινωνία στην Ελλάδα και σε όλο τον κόσμο, εξαιτίας του υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου των μοναχών αλλά και τη μεγάλη αφοσίωσή τους στην παράδοση της Εκκλησίας.

Το διοικητικό και θεσμικό καθεστώς του Αγίου Όρους

Είναι ευρέως γνωστό ότι το Άγιον Όρος αποτελεί αυτοδιοίκητο τμήμα του Ελληνικού κράτους που υπάγεται πολιτικά στο Υπουργείο Εξωτερικών και εκκλησιαστικά στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Εδαφικά διαιρείται σε είκοσι αυτοδιοίκητες περιοχές που η κάθε μία απαρτίζεται από την αντίστοιχη κυρίαρχη μονή και διάφορα άλλα μικρότερα μοναστικά καθιδρύματα γύρω από αυτήν, όπως σκήτες, κελιά, καλύβες, καθίσματα, ησυχαστήρια κ.ά., που αποκαλούνται και εξαρτήματα. Οι μονές είναι κοινοβιακές, δηλαδή ο βίος των μοναχών οργανώνεται γύρω από την κοινή λειτουργική ζωή, προσευχή, στέγη, σίτιση και εργασία. Εκτός από τις είκοσι κυρίαρχες μονές, που είναι σταυροπηγιακές, κανείς άλλος δεν έχει το δικαίωμα ιδιοκτησίας στο Άγιον Όρος. Ο οικισμός των Καρυών αποτελεί το διοικητικό κέντρο της

Άποψη της βόρειας ακτής του Αγίου Όρους. Διακρίνονται ο αρσανάς της Καλιάγρας και η μονή Σταυρονικήτα (1984).

Το φρούριο του Μανδρακίου στον αρσανά της μονής Μεγίστης Λαύρας. Βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση και αλλοιωμένο από την εγκατάλειψη και άστοχες επεμβάσεις στο βυζαντινό πύργο στα μέσα του 20ού αιώνα (1996).

Ο ναός του Πρωτάτου στις Καρνές μετά την «κάθαρσή» του από τις προσθήκες και τα παραδοσιακά κτήρια που το περιέβαλλαν και πριν τις πρόσφατες επεμβάσεις αποκατάστασής του (1984).

μοναστικής πολιτείας και το λιμάνι της Δάφνης είναι η κύρια πύλη εισόδου σε αυτό.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 την αρμοδιότητα για τις αναστηλωτικές επεμβάσεις στο Άγιον Όρος είχε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, που λόγω της γραφειοκρατίας, της λειψανδρίας και της έλλειψης πόρων είχε περιορισμένες δυνατότητες. Έτσι δεν μπορούσε να καλύψει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες σε μελέτες και έργα κτηριακών υποδομών των μοναστικών αδελφοτήτων, που σταδιακά ήδη από την προηγούμενη δεκαετία αυξάνονταν αριθμητικά και δέχονταν όλο και περισσότερους προσκυνητές και επισκέπτες.

Η πολιτική απόφαση που λήφθηκε τότε ήταν να μην ενισχυθεί η ίδια η Αρχαιολογική Υπηρεσία αλλά να αντικατασταθεί με ένα νέο πιο αποκεντρωμένο και ευέλικτο φορέα: το Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορείτικης Κληρονομιάς (ΚεΔΑΚ). Το τελευταίο ιδρύθηκε το 1981 ως υπηρεσία του ελληνικού δημοσίου, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, με αρμοδιότητα το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων προστασίας και ανάδειξης του φυσικού, μνημειακού και κειμηλιακού πλούτου των αγιορειτικών καθιδρυμάτων². Πρόκειται για μια αποκεντρωμένη υπηρεσία στην οποία εκχωρήθηκαν διοικητικές αρμοδιότητες των Υπουργείων Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πολιτισμού και Γεωργίας.

2. Το ΚεΔΑΚ ιδρύθηκε με το Νόμο 1198/1981. Είναι ΝΠΔΔ εποπτευόμενο και ελεγχόμενο από το Υπουργείο Μακεδονίας - Θράκης.

Σκοπός του φορέα ήταν πρώτον η τελική διαμόρφωση ενός προγράμματος έργων υποδομής, συντηρήσεων και αναστηλώσεων και στη συνέχεια η υποβολή του έργου της Ιεράς Κοινότητας και των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους για τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς τους. Οι αρμοδιότητες που παραχωρήθηκαν στο ΚεΔΑΚ ήταν ο έλεγχος και η έγκριση όλων των μελετών που αφορούν σε έργα ή άλλες συναφείς εργασίες στην περιοχή του Αγίου Όρους, καθώς και ο συντονισμός, η χρηματοδότηση και η εποπτεία της ορθής εφαρμογής τους. Το ΚεΔΑΚ διευθύνεται από ενδεκαμελές διοικητικό συμβούλιο και είναι στελεχωμένο σήμερα με 35-40 περίπου άτομα ως επιστημονικό προσωπικό και περί τα 20 άτομα ως τεχνικό και διοικητικό προσωπικό³. Πρέπει να σημειωθεί ότι πριν την υποβολή για έγκριση οποιουδήποτε αιτήματος προς το ΚεΔΑΚ, καμία μελέτη ή έργο δεν πραγματοποιείται στο Άγιον Όρος χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεση των μοναστικών αρχών.

Από τον Οκτώβριο του 2009 με την κατάργηση του Υπουργείου Μακεδονίας - Θράκης το ΚεΔΑΚ υπάγεται πλέον στη Γενική Γραμματεία Μακεδονίας - Θράκης του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης.

Η αρχιτεκτονική κληρονομιά του Αγίου Όρους

Η Αθωνική χερσόνησος έχει ίσως τη μεγαλύτερη πυκνότητα μνημείων σε όλη τη βαλκανική και μία από τις μεγαλύτερες σε όλο τον κόσμο. Έχει είκοσι κοινοβιακά μοναστήρια που διαθέτουν περίκλειστη οχυρή διάταξη και πλήθος βοηθητικών κτισμάτων γύρω τους, τέσσερις κοινοβιακές σκήτες με κτηριακή οργάνωση ανάλογη των μονών, οκτώ ιδιόρρυθμες σκήτες με τη μορφή οικισμών, δύο οικισμούς και περί τα 1.700 τουλάχιστον άλλα μεμονωμένα κτίσματα, όπως πύργους, κελιά, καθίσματα, καλύβες, ησυχαστήρια, αρσανάδες στα επίνεια κ.ά.⁴ Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι το 1988 ολόκληρη η χερσόνησος του Αγίου Όρους, μαζί με το φυσικό της περιβάλλον και τα μνημεία της, κηρύχθηκε από την

3. Η σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου που ορίζεται από το νόμο προβλέπει ως Πρόεδρο τον Γ.Γ. του Υπουργείου, αντιπρόεδρο τον Διοικητή του Αγ. Όρους, δύο μοναχούς εκπροσώπους της Ιεράς Κοινότητας, δύο Καθηγητές της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ, έναν Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, έναν Καθηγητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ, τον Πρόεδρο του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας) και τους Εφόρους της 9ης και 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

4. Για έναν σχετικά πλήρη κατάλογο των μονών και εξαρτημάτων τους καθώς και για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Αγίου Όρους βλέπε Γ. Κουρνούτος, «Το Άγιον Όρος, ιστορία και θρύλοι», περ. *Νέα Εστία*, τεύχος 875, Αθήνα, 1963, 15-34 και Π. Μυλωνάς, «Η Αρχιτεκτονική του Αγ. Όρους», ό.π. 189-207.

UNESCO ως μνημειακό σύνολο της παγκόσμιας κληρονομιάς και τυγχάνει ειδικής προστασίας⁵.

Χαρακτηριστικό της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής είναι το μεγάλο ποσοστό κτηρίων υψηλών προθέσεων, μεγάλης κλίμακας, διαχρονικότητας και ποικιλίας μορφών και υλικών σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας ή της Βαλκανικής. Η μνημειακή αρχιτεκτονική του Όρους διασώζει σπάνιους τύπους κτηρίων, σε σχέση με τα καθολικά των μονών ή τις πτέρυγες κατοικίας, ή ακόμη και με βοηθητικά κτίσματα εκτός του περιβάλλοντος. Τα αρχαιότερα ως πρόσφατα γνωστά μνημεία του Αγίου Όρους, όπως λ.χ. ο ναός του Πρωτάτου στις Καρυές και οι παλαιότερες φάσεις των οικοδομικών συγκροτημάτων των αρχαιότερων Μονών, χρονολογούνται στο 10ο αιώνα. Ωστόσο ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών στη μονή Βατοπεδίου αποκάλυψαν λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής και στη μονή Ιβήρων στοιχεία από την προϋπάρχουσα λαύρα του Κλήμεντος, ενώ ενδεχομένως αρκετά άλλα ευρήματα είναι παλαιότερα της ίδρυσης των μονών.⁶ Ακόμη η έρευνα έχει αποδείξει ότι παρόλο που η πλειονότητα των χρηστικών κτηρίων φαίνεται ότι ανήκουν στο 18ο και 19ο αιώνα, μεγάλος αριθμός κτισμάτων ή σημαντικά τμήματα κτηρίων ανήκουν σε φάσεις παλαιότερες του έτους 1700 και μπορούν συχνά να χρονολογηθούν ως και στο 16ο αιώνα, αν όχι και πιο πριν.⁷ Η κατάσταση διατήρησής τους επιτρέπει αρκετές φορές την ολοκληρωμένη αναπαράσταση της αρχικής μορφής άγνωστων περιόδων της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Ο πλούτος της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής ενισχύεται και από τη μεγάλη ποικιλία μορφών και τύπων κτηρίων που είτε έχουν υψηλές αρχιτεκτονικές προθέσεις και είναι αποτέλεσμα ακαδημαϊκού σχεδιασμού, είτε ανήκουν στη λεγόμενη παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Έτσι το ιστορικό κτηριακό απόθεμα της Αθωνικής χερσονήσου έχει μοναδική σημασία και αποτελεί την τελευταία πηγή γνώσης για μία αρχιτεκτονική που δεν διατηρήθηκε αλλού και παραμένει εν μέρει μόνο τεκμηριωμένη και δημοσιευμένη.

5. Η UNESCO συμπεριέλαβε το 1988 ολόκληρη τη χερσόνησο του Άθωνα στον κατάλογο των μνημείων της παγκόσμιας κληρονομιάς σύμφωνα με τα πολιτιστικά κριτήρια I, II, IV, V και VI, καθώς και το κριτήριο III για τα φυσικά τοπία.

6. Την ανασκαφή στη βόρεια πλευρά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, όπου εντοπίστηκε η βασιλική, επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ιωακείμ Παπάγγελος. Αντίστοιχα την ανασκαφή γύρω από το σκευοφυλάκιο-δοχείο της ίδιας Μονής, όπου εντοπίστηκαν αξιόλογα λείψανα εργαστηρίων, επέβλεψε ο αρχιτέκτονας Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Είναι σαφές ότι έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον για τις προχριστιανικές αρχαιότητες του Αγίου Όρους όπως προκύπτει από τη μόνιμη έκθεση της συλλογής στο νέο σκευοφυλάκιο της Μονής Βατοπεδίου και την έκδοση: Άγιον Όρος και προχριστιανική αρχαιότητα, Έκδοση ΚεΔΑΚ, Θεσσαλονίκη 2006.

7. Π. Θεοχαρίδης, «Η αρχιτεκτονική κληρονομιά του Αγίου Όρους», περιοδικό *Ο παρατηρητής*, τεύχος 18-19, 1991, 27. Ακόμη βλ. άρθρο του ίδιου στον παρόντα τόμο.

Η μελέτη και η έρευνα της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής σήμερα

Παρά τη σημασία και την έκταση της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, οι δημοσιεύσεις παραμένουν σχετικά περιορισμένες. Τα περισσότερα όμως δημοσιεύματα έχουν εισαγωγικό χαρακτήρα στα ζητήματα της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους. Λίγα από αυτά είναι αναλυτικά και αφορούν κυρίως σε μεμονωμένα κτίσματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα των δημοσιεύσεων αποτελεί ένα μεγάλο κενό από πλευράς έρευνας και υποδομής, δεδομένων των μεγάλης κλίμακας δραστηκών αλλαγών που επιφέρουν τα εκτελούμενα αναστηλωτικά έργα στο Άγιον Όρος.

Η Αθωνική χερσόνησος παραμένει ουσιαστικά ανεξερεύνητη όσον αφορά στην ιστορική τοπογραφία της, που αποτελεί απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο για την έρευνα της αρχιτεκτονικής⁸.

Οι δημοσιεύσεις των Σέρβων για την αρχιτεκτονική της μονής Χελανδαρίου που είχαν ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1970 υπήρξαν εξ αρχής πολύ συστηματικές και συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Είναι το μοναστήρι που διαθέτει την πληρέστερη τεκμηρίωση της ιστορίας και του οικοδομικού χρονικού της αρχιτεκτονικής και της τέχνης του⁹.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι δημοσιεύσεις για την αρχιτεκτονική ήταν ακόμη λιγοστές και πολύ γενικές¹⁰. Ξεχωρίζουν τα άρθρα του αείμνηστου ακαδημαϊκού Παύλου Μυλωνά είτε ως γενικά εισαγωγικά για το Άγιον Όρος είτε για ορισμένα εξέχοντα κτίσματα, όπως τα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας¹¹, Ιβήρων¹² και Χελανδαρίου¹³ και ο ναός του Πρωτάτου¹⁴. Εν τω μεταξύ το 1982 ο Πλ. Θεοχαρίδης διενεργεί προανασκαφική έρευνα στη μονή Γρηγορίου εν όψει της κτηριακής της επέκτασης ερμηνεύοντας στην

8. Βλέπε σχετικό σχόλιο στο Π. Θεοχαρίδης, ό.π., 29 και Ι. Παπάγγελος, «Το Άγιον Όρος ως αρχαιολογικός χώρος», περ. *Μήκος - Πλάτος*, 4, Μάιος-Ιούνιος 1990, 66-70.

9. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα δημοσιεύματα: D. Bogdanović-V. Djurić- D. Medaković (editors), *Chilandar*, Belgrade 1978. S. Ćurčić, *Hilandar Monastery - An archive of Architectural Drawings, Sketches and Photographs*, Princeton 1987. D. Bošković, *Le monastère de Chilandar - Le catholikon Architecture*, Beograd 1992. G. Subotić (editor), *Hilandar Monastery*, Belgrade 1998. V. Korać-M. Konačević, *Ιερά Μονή Χιλανδαρίου - Τα κελιά και ο περίβολος*, Βελιγράδι 2004.

10. Π. Μυλωνάς, «Η Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», ό.π. 189-207.

11. Π. Μυλωνάς, «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας», περ. *Αρχαιολογία* 1 (Νοέμβριος 1981), 52-63.

12. P. Mylonas, «Notice sur le catholikon d'Iviron», *Actes d'Iviron*, Paris 1985, 64-68.

13. Π. Μυλωνάς, «Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου», περ. *Αρχαιολογία* 14 (Φεβρουάριος 1985), 64-83 και P. Mylonas, «Remarques architecturales sur le Catholikon de Chilandar.

La formation graduelle du catholikon à adides latérales ou chœurs et à liti, au Mont Athos», *Hilandarski Zbornik Hilendarski Zbornik* 6 (1986), 7-38.

14. Π. Μυλωνάς, «Παρατηρήσεις στο ναό του Πρωτάτου», περ. *Νέα Εστία*, τ.89, 1971, 238-254.

πράξη με πολύ συστηματικό τρόπο το οικοδομικό χρονικό του κτηριακού συγκροτήματος¹⁵.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν πυκνώσει οι δημοσιεύσεις για την αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους, χωρίς αυτό να μπορεί να θεωρηθεί επαρκώς ικανοποιητικό, μια και παραμένουν περιορισμένες οι μονογραφίες και τα άρθρα που αναφέρονται με αναλυτική τεκμηρίωση και σχέδια στην αρχιτεκτονική αξιόλογων κτηρίων. Το πιο σημαντικό δημοσίευμα είναι το τρίτομο έργο του πρωτοπόρου ερευνητή της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους Π. Μυλωνά που είναι πλούσιο σε χάρτες και σχέδια και αποτελεί το επιστέγασμα των πολύχρονων ερευνών του. Αποτελεί τεκμήριο της μορφής των μονών κατά την περίοδο προ των σύγχρονων αναστηλώσεων¹⁶. Παράλληλα έχουν δημοσιευτεί μερικές μονογραφίες με αντικείμενο τα καθολικά μονών όπως της Ξηροποτάμου¹⁷ και της Βατοπεδίου¹⁸ αλλά και ολόκληρων μονών όπως της Σταυρονικήτα¹⁹. Πιο συνοπτικές δημοσιεύσεις σε συλλογικούς τόμους έχουν γίνει για την αρχιτεκτονική των πύργων του Αγίου Όρους²⁰, των μονών Σίμωνος Πέτρας²¹, Δοχειαρίου²² και Βατοπεδίου²³ κ.ά. Ακόμη έχουν εξεταστεί και ενότητες κτισμάτων με ίδια λειτουργία όπως τα Κυριακά των σκητών²⁴, οι κοιμητηριακοί ναοί²⁵, τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας²⁶ κ.ά. Σε αρκετές δεκάδες ανέρχονται οι συνοπτικές ανακοινώσεις

15 Πλ. Θεοχαρίδης, «Η κτιριακή επέκταση της μονής Γρηγορίου Αγίου Όρους μετά την πυρκαγιά του έτους 1761. Προανασκαφική έρευνα», στο *Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτιρίων και συνόλων*, (Πρακτικά Συμποσίου στο Βόλο, 1981) Θεσσαλονίκη 1983, 247-277.

16. Παύλος Μ. Μυλωνάς, *Ατλας του Άθωνος*, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βερολίνου, Wasmuth 2000, 2 τόμοι και folio σχεδίων.

17. Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου, *Το Καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου - Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, ΥΠΠΟ-Δημοσιεύματα του Α.Δ. αρ.69, Αθήνα 1999.

18. Σ. Μαμαλούκος, *Το Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001.

19. Ν. Χαρκιολάκης, *Παράδοση και εξέλιξη στην αρχιτεκτονική της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1999.

20 Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορείτικης Κληρονομιάς (επιμέλεια Θ. Παζαράς), *Οι Πύργοι του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2002.

21. Π. Θεοχαρίδης, «Αρχιτεκτονική της Μονής» και «Ο δομημένος γύρω από τη μονή χώρος», *Σιμωνόπετρα Άγιον Όρος*, εκδ. ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, 76-86, 86-88.

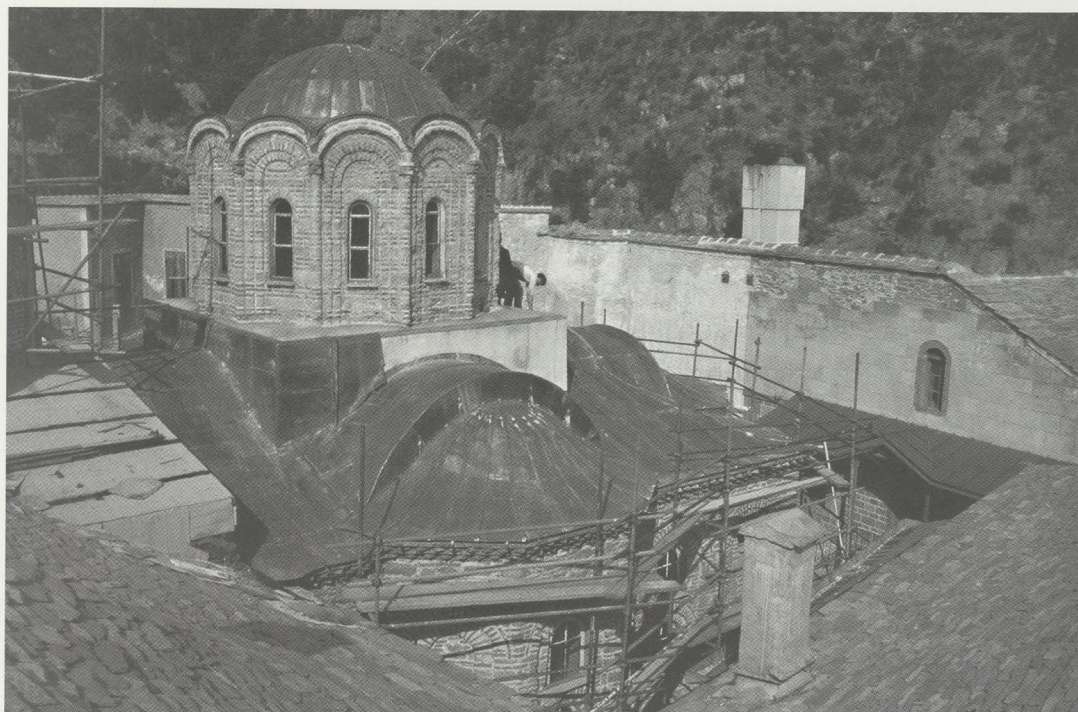
22. Βλ. σχετικά άρθρα στο: Στ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001.

23. Άρθρα των Π. Θεοχαρίδη, Σ. Μαμαλούκου, Π. Κουφόπουλου - Δ. Μυριανθέα στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Τόμος Α', Άγιον Όρος 1996.

24. Π. Μυλωνάς, «Κυριακά σκητών και άλλοι ισάξιοι ναοί στο Άγιον Όρος», *3ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις*, Αθήνα 1983, 61-62.

25. P. Androudis, *Les églises ciméteriiales monastiques du Mont Athos*, Thèse de Doctorat en Archéologie Byzantine, Université de Paris I, 1995, 2 vols.

26. Π. Κουφόπουλος - Σ. Μαμαλούκος, *Αγιορείτικη Μεταλλοτεχνία - Από τον 18ο στον 20ο αιώνα*, Αθήνα 1993.

*Άποψη από τις εργασίες αποκατάστασης του Καθολικού της μονής Σίμωνος Πέτρας.
Το έργο τιμήθηκε με δίπλωμα της Europa Nostra το 1997.*

σε συνέδρια και συμπόσια με αντικείμενο την αγιορειτική αρχιτεκτονική²⁷. Για τα θέματα κοσμικής αρχιτεκτονικής όπως οι πτέρυγες κατοικίας και τα βοηθητικά κτίσματα των μονών οι κυριότερες δημοσιεύσεις είναι τα άρθρα στον 8ο τόμο της Ελληνικής Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής.²⁸ Επιπλέον για τη μελέτη των περιβόλων (τειχών) των μονών σημαντική είναι η συμβολή του Πλ. Θεοχαρίδη²⁹. Υπάρχουν και λίγες δημοσιεύσεις με αντικείμενο τη γλυπτική, όπως λ.χ.,

27. Ένας μεγάλος αριθμός ανακοινώσεων έχουν παρουσιαστεί σε συμπόσια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας από μελετητές όπως οι Π. Ανδρούδης, Σ. Βογιατζής, Π. Θεοχαρίδης, Σ. Μαμαλούκος, Π. Μυλωνάς, Μ. Πολυβίου, Σ. Στεφάνου, Π. Φουντάς, Φ. Χατζηαντωνίου, κ.ά. βλ. περιλήψεις ανακοινώσεων των συμποσίων.

28. Στον όγδοο τόμο της Ελληνικής Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής (εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1991) υπάρχει αφιέρωμα στην αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους: Ι) Πλ. Θεοχαρίδης, «Εισαγωγή στην Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους, σ. 246-252, ΙΙ) Πλ. Θεοχαρίδης, «Οι πτέρυγες κατοικίας στα Αγιορειτικά Μοναστήρια (1500-1900)», σ. 253-270, ΙΙΙ) Παραδείγματα κατοικίας σε αγιορειτικά οχυρά, πύργους και εξωμοναστηριακά κελιά της πρώιμης Τουρκοκρατίας», σ.271-276, ΙV) Π. Φουντάς, «Η αρχιτεκτονική των αγιορείτικων κελιών», σ.277-294, και V) Στ. Στεφάνου, «Μικρή μη μοναστηριακή αρχιτεκτονική και σύνολα στο Άγιον Όρος», σ.295-310.

29. Πλ. Theocharides, «Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της Μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους», *XVI Byzantinistenkongress*, II/4, 443 – 455, Πλ. Θεοχαρίδης, «Οι βυζαντινοί περίβολοι των μονών Βατοπεδίου και Μεγίστης Λαύρας», *Άγιον Όρος. Χθές – Σήμερα – Αύριο*, 105 – 118, και του ίδιου, «Το συγκρότημα του περιβόλου», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Πα-*

για τα βυζαντινά γλυπτά των καθολικών των μονών Ξενοφώντος³⁰, Βατοπεδίου³¹, Δοχειαρίου³² και Ιβήρων³³, του παρεκκλησίου του Κελλίου του Ραβδούχου³⁴ ή και τα μεταβυζαντινά ανάγλυφα εν γένει³⁵.

Σχετικά με ζητήματα αναστηλώσεων οι δημοσιεύσεις είναι επίσης λίγες σε σχέση με τον τεράστιο αριθμό έργων που έχουν πραγματοποιηθεί και ο διάλογος σχετικά με τον τρόπο μεταχείρισης των μνημείων αυτών και τη φιλοσοφία των επεμβάσεων είναι πολύ περιορισμένος. Εξαίρεση ίσως αποτελεί ένα άρθρο του Ν. Χαρκιολάκη όπου οι θέσεις του για την έννοια της «Παράδοσης» και τα ζητήματα διατήρησης και προστασίας ξεφεύγουν από τις διεθνώς αναγνωρισμένες αντιλήψεις και πρακτικές³⁶ καθώς και ένα κεφάλαιο της διατριβής του με αντικείμενο την κριτική μελέτη της αρχαιολογικής προσέγγισης για την αποκατάσταση των μνημείων του Αγίου Όρους³⁷. Ο Α. Δίκας επιχειρεί σε άρθρο του να εξετάσει τις παραμέτρους που επηρεάζουν το περιεχόμενο των επεμβάσεων στα αγιορειτικά μνημεία αναφερόμενος στη διττή τους διάσταση: την πολιτισμική και την πνευματική. Αναφέρεται όμως και στη διεκπεραιωτική λογική των διαδικασιών που ακολουθούνται στις επεμβάσεις που οδηγούν σε απομιμήσεις και ανακατασκευές εις βάρος της αυθεντικότητας των μνημείων³⁸.

Η έλλειψη σοβαρού θεωρητικού διαλόγου, στον οποίο επιβάλλεται να συμμετάσχουν πρώτοι οι Αγιορείτες Πατέρες, επιβεβαιώνει τις ανησυχίες που έχουν εκ-

ράδοση – Ιστορία – Τέχνη, Τόμος Α', Άγιον Όρος 1996, 148-165.

30. Θ. Παζαράς, Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της Μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4/14 (1987-1988), 33-48.

31. Θ. Παζαράς, *Τα Βυζαντινά Γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου*, Θεσσαλονίκη 2001.

32. Θ. Παζαράς, «Τα βυζαντινά γλυπτά», *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, 337-365.

33. Θ. Παζαράς, Οι κτητορικοί τάφοι στο καθολικό της Μονής Ιβήρων, *Βυζαντινά. Επιστημονικό όργανο Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου* 26 (2006), 125-151 (Περίληψη: The Founders' Tombs in the Katholikon of Iviron Monastery, 137-139).

Τα Βυζαντινά Γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου, Θεσσαλονίκη 2001.

34. Θ. Παζαράς, Βυζαντινά γλυπτά από το κελί του Ραβδούχου στο Άγιον Όρος, *Δώρον. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Δ' Τομέας Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ - 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 2006, 135-146 (Περίληψη: Byzantine Sculptures from the Ravdouchos Cell on Mount Athos, 146).

35. Α. Φλωράκης, *Άγιον Όρος - Λιθανάγλυφα*, Αθήνα 1999..

36. Ν. Χαρκιολάκη, «Προϋποθέσεις για την εκτέλεση έργων στερεώσεως και συντηρήσεως των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους», περιοδικό *Πρωτότον*, Περ. Β', τ. 50, 403-410.

37. Ν. Χαρκιολάκη, *Παράδοση και εξέλιξη στην αρχιτεκτονική της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1999, 139-173. Εδώ παρουσιάζει κυρίως τις ισχύουσες χάρτες και συμβάσεις για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, την εξέλιξη της νομοθεσίας και παραδείγματα επεμβάσεων.

38. Αναστάσιος Δίκας, «Παράμετροι που επηρεάζουν το περιεχόμενο των επεμβάσεων στα αγιορειτικά μνημεία», *Ηπτες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, Πρακτικά 2ου Εθνικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2004, 104-114.

φραστεί κατά καιρούς για την τύχη αυτής της μοναδικής και σπάνιας σε αξία και ποιότητα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, είτε σε κατ' ιδίαν συζητήσεις είτε και δημόσια³⁹. Θα έπρεπε προ πολλού να είχαν καθιερωθεί τακτικά συνέδρια με αυτό το αντικείμενο και τα πρακτικά τους να παρέχουν ένα βήμα στο επιστημονικό δυναμικό του Αγίου Όρους, όπου θα παρουσιάζεται η έρευνα και το έργο που πραγματοποιείται. Μια τέτοια δράση θα είχε όχι μόνον εκπαιδευτικό χαρακτήρα αλλά θα επέβαλε σταδιακά την επιστημονική προσέγγιση στην αποκατάσταση. Από την περιορισμένη εμπειρία μας μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι όταν στις μοναστικές κοινότητες αποκαλύπτεται η κρυμμένη ιστορία της μονής τους, μέσα από την ανατομική ανάλυση των κτισμάτων τους, οι πατέρες γενικά δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον και ζητούν να μάθουν ακόμη περισσότερα μέσα από ανάλογη σχολαστική αντιμετώπιση του οικοδομικού χρονικού και άλλων κτηρίων τους.

Από τα σχετικά δημοσιεύματα για θέματα αποκαταστάσεων το πλέον αξιόλογο είναι το δίτομο έργο του Π. Μυλωνά για την «αναστήλωση» της βόρειας πτέρυγας της μονής Βατοπεδίου μετά από τη μεγάλη πυρκαϊά του 1966⁴⁰. Στο άρθρο του για την αποκατάσταση του μαγειρείου της μονής Δοχειαρίου, ήδη από το 1982, ο Πλ. Θεοχαρίδης παρουσιάζει με σαφήνεια τη μεθοδολογία και τις προδιαγραφές για την τεκμηρίωση που πρέπει να προηγείται οποιασδήποτε επέμβασης σε ιστορικό κτίσμα.⁴¹ Ο Ν. Χαρκιολάκης στο βιβλίο του για τη μονή Σταυρονικήτα παραθέτει στο τέλος ένα αναλυτικό χρονικό των αναστηλωτικών προγραμμάτων της Υπηρεσίας Αναστήλωσης από το 1935 έως το 1986⁴². Στοιχεία για τα έργα αποκατάστασης του ΚεΔΑΚ στο Άγιον Όρος καταγράφονται σε πολύ συνοπτικές παρουσιάσεις που έχουν περιληφθεί στον κατάλογο της έκθεσης του Τμήματος Κεντρικής Μακεδονίας του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας⁴³, σε έναν αναμνηστικό τόμο της Υπηρεσίας⁴⁴ και σε έναν ακόμη κατάλογο μιας

39. Πλ. Θεοχαρίδης, «Η αρχιτεκτονική κληρονομιά του Αγίου Όρους», περιοδικό *Ο Παρατηρητής*, τεύχος 18-19, Μάρτιος 1991, και του ίδιου «Προστασία και αναστήλωση της Μοναστηριακής Αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία» στα πρακτικά του συνεδρίου *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος - 20ος αιώνας*, Αθήνα 1996, 189-197.

40. Π. Μυλωνάς, «Μονή Βατοπεδίου» (Τεύχος πρώτο: Οικιστική ανάλυση, πυρκαϊά-αναστήλωση, παλαιές περιγραφές, Τεύχος δεύτερο: Πίνακες), *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 58, Αθήνα 2003.

41. Πλ. Θεοχαρίδης, «Αρχαιολογική τεκμηρίωση των τοπικών στερεωτικών επεμβάσεων σε κτιριακά συγκροτήματα με άγνωστη οικοδομική ιστορία. Η επέμβαση στο μαγειρείο της Μονής Δοχειαρίου Αγίου Όρους», *Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτιρίων και συνόλων*, (Πρακτικά Συμποσίου στό Βόλο, 1981), Θεσσαλονίκη 1982, 183-209.

42.. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 153-173.

43. Μ. Νομικός (επιμ.), *Κατάλογος Έκθεσης Μελετών Εφαρμογών για τη Διατήρηση της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς*, έκδ. ΤΕΕ/ΤΚΜ, Θεσσαλονίκη 1994. Στον κατάλογο αυτό των συμμετοχών υπάρχουν 32 συνοπτικές παρουσιάσεις μελετών και έργων που αφορούν σε μνημεία του Αγίου Όρους.

44. Κέντρο Διαφυλάξεως Αγιορειτικής Κληρονομιάς, «ΚεΔΑΚ - Έργα Αποκατάστασης», Τόμος 1,

δεύτερης έκθεσης⁴⁵. Έξι αναλυτικά άρθρα για ισάριθμα έργα αποκατάστασης είναι ίσως οι πληρέστερες παρουσιάσεις ολοκληρωμένων έργων στο Άγιον Όρος.⁴⁶ Ακόμη δυσανάλογα λίγες είναι και οι ανακοινώσεις που έχουν παρουσιαστεί σε συνέδρια αναστηλώσεων σε σχέση με τα έργα που έχουν υλοποιηθεί. Τέλος το περιοδικό «Η Δεκάτη», του οποίου μόνο το πρώτο τεύχος είδε τη δημοσιότητα, παρουσιάζει το έργο και την έρευνα που πραγματοποιεί η 10η ΕΒΑ στη Χαλκδική και κυρίως στο Άγιον Όρος⁴⁷.

Αρκετές είναι και οι δημοσιεύσεις για την τέχνη, όπως για τις τοιχογραφίες, τις φορητές εικόνες, τα κειμήλια, τα αρχεία, τις βιβλιοθήκες κ.λπ., που όμως δεν αποτελούν αντικείμενο του παρόντος άρθρου.

Οι πρώτες επεμβάσεις «αναστήλωσης» στο Άγιον Όρος

Μέχρι το μεσοπόλεμο η αρχιτεκτονική στο Άγιον Όρος ακολουθούσε τις εξελίξεις του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Έτσι στο δεύτερο μισό του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα παράλληλα με τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των μοναχών, ιδιαίτερα του σλαβικού στοιχείου, συντελέστηκε ένας δραστηρικός μετασχηματισμός της μορφής των μονών μέσα από τη συστηματική επέκταση και αντικατάσταση κτηρίων και πτερύγων, που ακολουθούσαν πλέον την ακαδημαϊκή ρυθμολογία του κλασικισμού. Κατά τη διάρκεια των αναζητήσεων της διεθνούς αρχιτεκτονικής στις αρχές του 20ου αιώνα, η οποία τελικά οδήγησε στο μοντέρνο κίνημα, στο Άγιον Όρος κάνει την εμφάνισή του ο νεοβυζαντινός ρυθμός, που εκφράζει τις τότε πνευματικές αναζητήσεις για την ταυτότητα του Έθνους και τη στροφή στις ρίζες και την αναβάπτιση στα νάματα του βυζαντι-

1987-1993, Θεσσαλονίκη 2001, όπου παρουσιάζονται 29 έργα που συγχρηματοδοτήθηκαν από τη 10η Γεν. Δ/ση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

45. ΚεΔΑΚ, *Οδοιπορικό στο Άγιον Όρος*, Κατάλογος Εκθέσεως, Θεσσαλονίκη 1999, όπου παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά εκατό περίπου έργα.

46. Μ. Νομικός (επιμ.) *Αποκατάσταση - Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών Κτηρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, Α' τόμος, Θεσσαλονίκη 2001. Τα άρθρα είναι: Π. Θεοχαρίδης, «Αποκατάσταση Πύργου Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος», 40-47, του ιδίου, «Αποκατάσταση του Πύργου Προσφορίου στην Ουρανούπολη», 48-55, Σ. Μαμαλούκου, «Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους - Αποκατάσταση της Δυτικής Πτέρυγας και των Κελλιών του Προδρόμου», 56-67, Β. Παπά, «Ιερά Μονή Σταυρονικήτα Αγίου Όρους - Αποκατάσταση του Πύργου και της Δυτικής Κόρδας», 68-81, του ιδίου, «Ιερά Μονή Παντοκράτορος Αγίου Όρους - Αποκατάσταση του Πύργου και της Βόρειας Κόρδας», 82-101, του ιδίου, «Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους - Ανακατασκευή Βιβλιοθήκης, Συνοδικού-Σκευοφυλακίου, Συντήρηση και επισκευή στη Νότια Κόρδα, Αποκατάσταση του Εργατόσπιτου και Ανακατασκευή Τμήματος των Μαγειρείων», 102-131.

47. *Η ΔΕΚΑΤΗ*, Ενημερωτική έκδοση έργου της 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Τεύχος 1, Θεσσαλονίκη 2003-4.

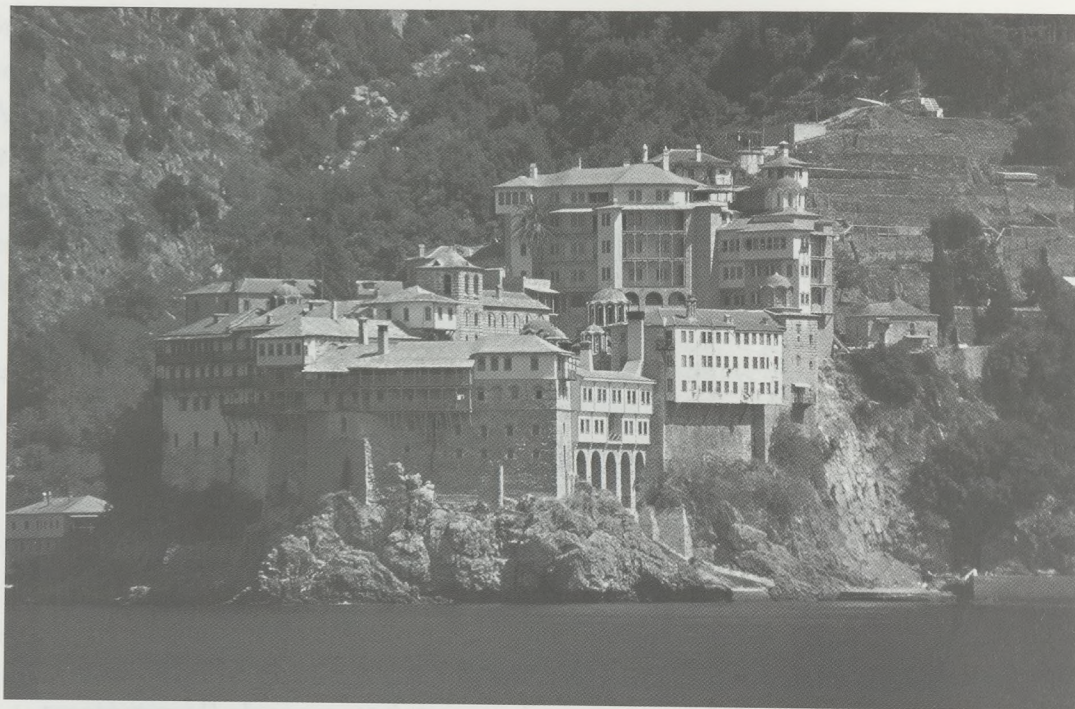

Γενική άποψη από τις εργασίες ανακατασκευής των περύγων της μονής Παντοκράτορος (2000).

νού πολιτισμού⁴⁸. Παρά τη στροφή στην παράδοση, στην πράξη δεν έχει αρχίσει ο προβληματισμός για την προστασία και τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και των αυθεντικών κτισμάτων των προηγούμενων ιστορικών περιόδων.⁴⁹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα έργων αυτής της περιόδου είναι η καθαίρεση του παραδοσιακού κτηρίου της Ιεράς Επιστασίας και η αντικατάστασή του με το σημερινό Ιεροκοινοτικό Μέγαρο, σε σχέδια των αδελφών Δημητριάδη, και η ανακατασκευή της Τράπεζας στη μονή Γρηγορίου το 1938 με ένα νέο κτήριο από οπλισμένο σκυρόδεμα. Την ίδια περίοδο το Καθολικό της Σιμωνόπετρας δέχθηκε εκτεταμένες επεμβάσεις από κωνσταντινουπολίτες τεχνίτες, η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η επίχριση των όψεών του με κονίαμα, το οποίο περιείχε τσιμέντο, το κατ' εξοχήν σύγχρονο και πολλά υποσχόμενο τότε υλικό, και η επεργασία τους με τη μοντέρνα τότε τεχνική του «αρτιφισιέλ». Όλη αυτή την περίοδο επικρατεί η τάση «πουρισμού» που εκφράζεται με τη διάθεση απαλλαγής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων από τις μεταγενέστερες προσθήκες. Αυτή ακριβώς ήταν και η περίπτωση του ναού του Πρωτάτου (1935-1968), το οποίο «απαλλάχθηκε» από τη διώροφη Τράπεζα στα βόρεια, τα

48. Κύριος εκπρόσωπος αυτής της αρχιτεκτονικής είναι ο Αριστοτέλης Ζάχος, ενώ στα θέματα τέχνης οι Φώτης Κόντογλου και Αγγελική Χατζημιχάλη.

49. Εν τω μεταξύ οι αρχές της προστασίας αρχίζουν πλέον να έχουν διεθνή απήχηση και την περίοδο αυτή μετά από διεθνές συνέδριο δημοσιεύεται η «Χάρτα των Αθηνών» για την αναστήλωση των ιστορικών μνημείων (1931).

Μονή Γρηγορίου. Γενική άποψη της μονής από τη θάλασσα όπου διακρίνεται η σύγχρονη πολυώροφη πτέρυγα που προστέθηκε στο ανώτερο τμήμα της (2000).

μεταγενέστερα επιχρίσματα και τις λοιπές προσθήκες, αλλά και από το σύνολο των κελλιών και καταστημάτων που τον περιέβαλλαν ανατολικά, βόρεια και δυτικά⁵⁰. Από τις όψεις και τα δοξάτα των πτερύγων κατοικίας αφαιρούνταν ή δεν ανακατασκευάζονταν οι τοίχοι πληρώσεως, τα σαχνισιά, οι εξώστες, τα κλιμακοστάσια, κ.λπ. που είτε ήταν μέρος της αρχικής κατασκευής είτε μεταγενέστερες προσθήκες και προσέδιδαν στα κτήρια έναν δυναμισμό συντελώντας σημαντικά στον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα των συγκροτημάτων.

Αμέσως μετά τον πόλεμο η οικοδομική δραστηριότητα είναι σχεδόν ανύπαρκτη και μόνο σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης γίνονται έργα μεγάλης κλίμακας. Ένα παράδειγμα είναι η ανακατασκευή της ανατολικής πτέρυγας της μονής Παντοκράτορος (1956-59) από την Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά από τη φωτιά του 1948.⁵¹ Παρά το γεγονός ότι αναφέρεται ως «αναστήλωση» από το αρχικό κτίσμα διατηρήθηκαν εν μέρει οι τοξοστοιχίες της δυτικής πλευράς και τμήματα των εξωτερικών τοίχων. Το υπόλοιπο κτήριο αποτελούσε μια εκτεταμένη ανακατασκευή με φορέα από τοιχοποιίες εξωτερικά και σκελετό από σκυρόδεμα εσωτερικά, που σε τίποτε δεν θύμιζε το αρχικό κτήριο και κατά γενική ομολο-

50. Βλ. πρόχ. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 153-154.

51. Το έργο αυτό αποδίδεται στον Α. Ορλάνδο. βλ. Ε. Στίκας, «Ο αναστηλωτής Ορλάνδος», *Αναστάσιος Ορλάνδος. Ο Άνθρωπος και το Έργον του*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1978, 393-578 και Π. Μυλωνάς, Άτλας, τ. Β', 156.

γία θεωρήθηκε ατυχές⁵². Με ανάλογο τρόπο αντιμετωπίστηκε και η βορειανατολική πτέρυγα της μονής Ξηροποτάμου (1955-58) που επίσης είχε καεί⁵³.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 η Σιμωνόπετρα σε μια προσπάθεια απαλλαγής από τα προβλήματα υγρασιών ανακατασκεύασε με δική της πρωτοβουλία τις ανώτερες στάθμες της βορειοδυτικής πτέρυγας αντικαθιστώντας το κτήριο του 19ου αιώνα με νέο από σκυρόδεμα. Με την ίδια λογική αντικαταστάθηκαν αυτή την περίοδο ξύλινες στέγες και πατώματα με νέα από σκυρόδεμα και κατασκευάζονται βοηθητικά και άλλα κτίσματα με συμβατικές τεχνικές⁵⁴.

Δραστικές ήταν οι επεμβάσεις ανάπλασης της βορειανατολικής πτέρυγας της μονής Μεγίστης Λαύρας εν όψει της φιλοξενίας των επισήμων για τους εορτασμούς της χιλιετίας το 1963 όπου ανακατασκευάστηκε ο βόρειος τοίχος, αλλά ευτυχώς διατηρήθηκαν εσωτερικά αρκετά στοιχεία από το φορέα καθώς και η αρχική στέγη του 17ου αιώνα. Στο κτήριο χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονα υλικά και τεχνικές και το έργο στα τελειώματά του είχε σαφείς ομοιότητες με ανάλογα έργα του ΕΟΤ της ίδιας περιόδου, σε σημείο που μέχρι σήμερα να αποκαλείται «Τουριστικά». Την ίδια περίοδο η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατασκεύασε δύο νέες ισόγειες πτέρυγες σε νεοβυζαντινό εκκλησιαστικό ύφος ως προσθήκες στο Σκευοφυλάκιο του 1870 της ίδιας μονής και έργα ανακατασκευών στη μονή Χελανδαρίου⁵⁵.

Παρατηρείται ότι μέχρι και τη δεκαετία του 1960, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, δεν έχει καλλιεργηθεί η αντίληψη της προστασίας και διατήρησης και οι έννοιες της ανάπτυξης και της προόδου συνδέονται με την αντικατάσταση του «παλιού» με νέο. Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς περιορίζονταν κυρίως στα μνημεία με τη στενή έννοια, όπως τα Καθολικά, τους πύργους, τις οχυρώσεις καθώς και άλλα μνημειακής κλίμακας κτίσματα εντός των μονών. Τα κτήρια με σημαντική χρηστική αξία αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη ελευθερία. Μόνο μετά τη μεταπολίτευση η αντίληψη της προστασίας επεκτείνεται και στα ταπεινότερα κτίσματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Η ελληνική κοινωνία όμως δυστυχώς δεν αγκάλιασε αυτή την αντίληψη ακόμη και σήμερα και αντιλαμβάνεται μόνο το βραχυπρόθεσμο όφελος με παντελή έλλειψη ευαισθησίας και αισθήματος γοήτρου για διαβίωση μέσα σε ιστορικά κτήρια. Αντιμετωπίζει τη λεγόμενη «αρχαιολογία» με δέος και φόβο για τους μπελάδες που θα τους βγάλει και την αποφεύγει, δικαιολογημένα ίσως λόγω των απίστευτων καθυστερήσεων της πρόσθετης γραφειοκρατίας και των περιορισμών που θα θέλει να επιβάλει.

52. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 156-158, και Ε. Στίκας, ό.π. 475, 484, εικ. 85-86.

53. Ε. Στίκας, ό.π. 475, 485, εικ. 87-88.

54. Όπως λ.χ. η ισόγεια βόρεια πτέρυγα της μονής Φιλοθέου, αρσανόσπιτο Σιμωνόπετρας κ.ά.

55. Οι επεμβάσεις αυτές καταγράφονται ενδεικτικά εδώ με βάση προφορικές μαρτυρίες. Δημοσίευτα στοιχεία γι' αυτές υπάρχουν στα αρχεία του ΥΠΠΟ.

Ορόσημο στην εξέλιξη των αντιλήψεων για τη διατήρηση τουλάχιστον της αρχικής εξωτερικής μορφής ενός κτηρίου είναι το έργο του Π. Μυλωνά στη βόρεια πτέρυγα της μονής Βατοπεδίου που καταστράφηκε όλο το εσωτερικό της από πυρκαϊά το 1966.⁵⁶ Σε αυτό το έργο ανακατασκεύασε το εσωτερικό με φορέα από οπλισμένο σκυρόδεμα και νέα ορθολογική οργάνωση για να στεγάσει τη βιβλιοθήκη το εικονοφυλάκιο και το συνοδικό της Μονής (1968-1973). Διατήρησε όμως και στερέωσε τις αυθεντικές όψεις που γλύτωσαν από τη φωτιά και τις περιοχές των ξυλόπηκτων κατασκευών τις ανακατασκεύασε αφαιρετικά από πλευράς όγκων και μορφής με εμφανή σκυροδέματα. Έτσι έχουμε στο Όρος μια πρώτη προσπάθεια διατήρησης του γενικού μορφολογικού χαρακτήρα μιας μονής τουλάχιστον εξωτερικά και της απόδοσης της αρχικής μορφής της πτέρυγας που χάθηκε με μοντέρνο τρόπο. Άλλο ανάλογο παράδειγμα ειλικρινούς αρχιτεκτονικής έκφρασης δεν επαναλήφθηκε μέχρι σήμερα.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποιεί έργα μικρής κυρίως κλίμακας τουλάχιστον μέχρι το 1981 που ιδρύεται το ΚεΔΑΚ και λίγο αργότερα. Ξεχωρίζουν τα έργα συντήρησης και αποκατάστασης στη μονή Σταυρονικήτα όπου και πάλι δεν λείπουν επεμβάσεις με νέες πλάκες από σκυρόδεμα, κ.λπ.⁵⁷ Στη μονή Ξενοφώντος εκτεταμένες είναι οι εργασίες αποκατάστασης στο παλιό καθολικό, στην τράπεζα και στους δύο πύργους στην είσοδο. Παράλληλα εκτελούνται ακόμη διάφορες μικρότερης κλίμακας επισκευές και ανακαινίσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται εργασίες στο εσωτερικό του πύργου του Πρωτάτου στις Καρυές για να στεγαστούν τα κειμήλια της Ιεράς Κοινότητας, επισκευές στεγών στη μονή Διονυσίου, στον πύργο της Νέας Σκήτης και στον Κυριακό ναό της σκήτης Αγίου Δημητρίου, επισκευές και συντηρήσεις στον Αρσανά της Ιβήρων, στο μαγειρείο της μονής Δοχειαρίου⁵⁸ κ.ά. Παρά την ευαισθησία που δείχνει πλέον η Αρχαιολογική Υπηρεσία και την καθιέρωση επιστημονικής προσέγγισης στις αποκαταστάσεις, με κύριο εκφραστή τον αρχιτέκτονα Πλούταρχο Θεοχαρίδη, δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες και απαιτήσεις των μοναστηριών που αναζητούν τρόπους να την ξεπεράσουν.

Με την ίδρυση της αποκεντρωμένης υπηρεσίας του ΚεΔΑΚ δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την καλλιέργεια μιας ολοκληρωμένης αντίληψης προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Αγίου Όρους, που αποτελεί ένα κοινωνικό αίτημα σε διεθνές επίπεδο. Όσοι λαοί σέβονται την πολιτιστική τους πα-

56. Βλ. Π. Μυλωνάς, «Μονή Βατοπεδίου», Αθήναι 2003 και Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 158-160.

57. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 160-168.

58. Πλ. Θεοχαρίδης, «Αρχαιολογική τεκμηρίωση των τοπικών στερεωτικών επεμβάσεων σε κτιριακά συγκροτήματα με άγνωστη οικοδομική ιστορία. Η επέμβαση στο μαγειρείο της Μονής Δοχειαρίου Αγίου Όρους», *Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτιρίων και συνόλων. ΤΕΕ-Τμήμα Μαγνησίας, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Βόλου, (6-13 Σεπτεμβρίου 1982), Θεσσαλονίκη 1982, 183-209.*

ράδοση αισθάνονται την ανάγκη να διατηρήσουν στις επόμενες γενιές και την αρχιτεκτονική τους κληρονομιά. Οι αντιλήψεις για την προστασία έχουν πλέον μετατεθεί από το αισθητικά και συμβολικά αναγκαίο στο ιστορικά ανεπανάληπτο ως αρχαιολογικό τεκμήριο της ιστορίας που έχει παράλληλα περιβαλλοντική αξία και διάσταση. Και όπως σημειώνει ο καθηγητής Χ. Μπούρας «στην προσπάθεια αυτή δεν επιτρέπονται αυτοσχεδιασμοί, προχειρότητες, ανεπαρκείς επιστημονικές γνώσεις και κακή οργάνωση. Όλα αυτά οδηγούν με βεβαιότητα σε ανεπανόρθωτα λάθη και στην κιβδήλευση των ιστορικών τεκμηρίων που χαρακτηρίζουν τα αρχιτεκτονικά μνημεία κάθε εποχής»⁵⁹.

Δύο και πλέον δεκαετίες μετά ο απολογισμός του τεράστιου έργου που έχει συντελεστεί στην αθωνική χερσόνησο από τη μοναστική κοινότητα με τη συνδρομή του ΚεΔΑΚ είναι αντιφατικός. Χωρίς να είναι σκοπός του παρόντος άρθρου η κριτική των επεμβάσεων, στη συνέχεια γίνεται μια απλή αναφορά στις διάφορες μορφές και κλίμακες επεμβάσεων για να γίνει αντιληπτή η έκταση και η φύση των έργων που πραγματοποιήθηκαν ή βρίσκονται σε εξέλιξη στο Άγιον Όρος⁶⁰.

Η τρέχουσα πρακτική επεμβάσεων σε μνημεία του Αγίου Όρους

Κατά γενική ομολογία από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα η ησυχία και η απομόνωση που οφείλουν να χαρακτηρίζουν το μοναστικό βίο έχουν δώσει σταδιακά τη θέση τους στο θόρυβο των εκτεταμένων εργοταξίων. Οι οικοδομικοί γερανοί ίπτανται πάνω από τις πτέρυγες και συντελείται βήμα-βήμα ο μετασχηματισμός της αρχιτεκτονικής των μοναστηριών, των εξαρτημάτων και του άμεσου περιβάλλοντός τους, επηρεάζοντας και τη ζωή των μοναχών. Η αναγκαιότητα των αλλαγών που συντελούνται είναι αναμφισβήτητη και συνδέεται με την αναβίωση του μοναχισμού και τις ραγδαίες μεταβολές σε θέματα τεχνολογίας και τρόπου ζωής. Νέες υποδομές είναι απαραίτητες για τη λειτουργία των συγκροτημάτων, όπως η κατάργηση της ανοικτής φλόγας για θέρμανση, η εισαγωγή σύνθετων ηλεκτρομηχανολογικών δικτύων στα υφιστάμενα κτίσματα, πυρασφάλειας, αυτοματισμών, η κατασκευή ειδικά διαμορφωμένων χώρων για τη διαφύλαξη των κειμηλίων, ο εκσυγχρονισμός των μαγειρείων κ.λπ. Ο αριθμός των απαιτητικών επισκεπτών ολοένα αυξάνει και οι ξενώνες και τα αρχονταρίκια ανακαινίζονται και επεκτείνονται. Τα μονοπάτια αντικαθίστανται με δρόμους, τα μούλαρια με Land Rovers και τα ξύλινα καΐκια με ογκώδη ferry boats.

59. Χ. Μπούρας, *Σημειώσεις Αποκαταστάσεως Μνημείων Ι*, ΕΜΠ, Αθήνα, 1983, 2.

60. Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί συλλογή στοιχείων για το σύνολο των έργων αποκατάστασης στο Άγιον Όρος από τα αρχεία του ΚεΔΑΚ και της Αρχαιολογικής υπηρεσίας.

Προκειμένου το Άγιον Όρος ν' αντιμετωπίσει με αποτελεσματικότητα την εκτέλεση των αναστηλωτικών έργων, στο συντομότερο δυνατό χρόνο, με τις προθεσμίες και τους όρους που θέτουν οι προϋποθέσεις χρηματοδότησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνεργάστηκε στενά με το ΚεΔΑΚ το οποίο ανταποκρίθηκε θετικά στη γρήγορη εκπόνηση ή έγκριση μελετών και στην επίβλεψη των έργων. Αφέθηκε όμως σημαντικό μέρος της πρωτοβουλίας στους μοναχούς και τους ανεπαρκώς καταρτισμένους μηχανικούς, σε ιδιώτες μελετητές και το ανειδίκευτο τεχνικό προσωπικό. Αυτοί αντιμετώπισαν τα περισσότερα έργα ως συνήθη οικοδομικά και όχι ως σοβαρές αναστηλωτικές επεμβάσεις σε μνημεία της παγκόσμιας αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Δυστυχώς μέσα στην πίεση των προθεσμιών το ΚεΔΑΚ φαίνεται ότι δεν είχε πάντοτε τη δυνατότητα να ελέγξει το αποτέλεσμα και εκ των πραγμάτων «ανέχθηκε» συχνά σοβαρές παρεκκλίσεις από τις διεθνώς αποδεκτές αρχές των αναστηλωτικών έργων⁶¹.

Μέσα στις πολλές εκατοντάδες επεμβάσεων που έχουν πραγματοποιηθεί ή βρίσκονται σε εξέλιξη μπορεί να παρατηρήσει κανείς μεγάλη ποικιλία στους τρόπους αντιμετώπισης των ιστορικών κτισμάτων. Ορισμένες είναι προσεκτικές, πλήρως τεκμηριωμένες και ήπιες στη φιλοσοφία τους, που όμως εκτελέστηκαν υπό ευνοϊκές συνθήκες, ενώ άλλες είναι βαριές και καταστροφικές για το αυθεντικό οικοδόμημα. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια πρόχειρη κατάταξη των έργων που πραγματοποιούνται στο Άγιον Όρος που σε λίγες μόνον περιπτώσεις μπορούν να χαρακτηριστούν αρχαιολογικές συντηρήσεις, αναστηλώσεις ή αποκαταστάσεις. Συνήθως οι χαρακτηρισμοί στερεώσεις, ανακατασκευές, αναδομήσεις, αναπλάσεις και επεκτάσεις είναι καταλληλότερες⁶².

Η πρώτη κατηγορία επεμβάσεων αφορούν στο τοπίο, το οποίο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ήταν πρακτικά αδιατάρακτο. Ο μόνος αμαξιτός δρόμος ήταν από τη Δάφνη στις Καρυές και από εκεί στη μονή Ιβήρων και όλοι οι υπόλοιποι δρόμοι ήταν στενοί λιθόστρωτοι δρόμοι (καλντερίμια) που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από οδοιπόρους και υποζύγια και πρόχειρα μονοπάτια. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε έναν από αυτούς τους δρόμους, στην περίφημη «αραμπαδόστρατα» που οδηγούσε από τον Αρσανά Βατοπεδίου στις Καρυές, ήταν δυνατή η κίνηση αμαξών ή μεγάλων ελκήθρων που έσερναν βόδια. Έτσι οι μετακινήσεις και οι μεταφορές γίνονταν κυρίως με μικρά πλοiάρια και με τα πόδια. Σήμερα με τις νέες ανάγκες που προέκυψαν το δίκτυο των δρόμων έχει

61. Το φαινόμενο της αδυναμίας των υπηρεσιών να ελέγξουν το αποτέλεσμα των αναστηλωτικών επεμβάσεων χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα πολύ μεγάλο ποσοστό των υπηρεσιών που ασχολούνται με την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και δεν χαρακτηρίζει μόνον το Άγιον Όρος.

62. Ο υπογράφων περιορίζεται στην αναφορά παραδειγμάτων από έργα που ο ίδιος έχει προσωπική γνώση ή είναι δημοσιευμένα. Έτσι ενδεχομένως όσα παρουσιάζονται στη συνέχεια να μην μπορούν να θεωρηθούν απολύτως αντιπροσωπευτικά της πραγματικότητας.

Μονή Ξενοφώντος. Το εσωτερικό του μουσείου της μονής που αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα σύγχρονου σχεδιασμού στο Άγιον Όρος (2000).

επεκταθεί σχεδόν παντού παρέχοντας οδική πρόσβαση σχεδόν στο σύνολο των μοναστηριών και επινεύων τους, καθώς και στα δάση για τη διευκόλυνση της συστηματικής υλοτομικής τους εκμετάλλευσης. Όλοι είναι χωματόδρομοι με εξαίρεση λιγοστά λιθόστρωτα τμήματα κοντά στα μοναστήρια, τις πρόσφατες κακοφτιαγμένες επικαλύψεις με σκυρόδεμα κοντά στις Καρυές και στα δύσβατα τμήματα ορισμένων διαδρομών. Μένοντας συνεπείς στη δογματική άρνηση του εκσυγχρονισμού με τη διάστρωση της «κοσμικής» ασφάλτου οι συνεχείς επισκευές και διαπλατύνσεις των χωματόδρομων με χωματουργικά μηχανήματα πολλαπλασιάζουν τελικά τη ζημιά στο φυσικό τοπίο. Η έλλειψη σχεδιασμού συχνά οδηγεί στη χάραξη δύο ή και τριών διαδρομών προς τον ίδιο προορισμό προκαλώντας άσκοπα τραύματα στο τοπίο. Η εικόνα της Αθωνικής χερσονήσου από τη θάλασσα έχει αλλάξει ριζικά και στη βάση του κώνου του βραχώδη Άθωνα ξεχωρίζουν πλέον οι κορδέλες της νέας οδοποιίας.

Μεγάλης κλίμακας σωστικές επεμβάσεις, που όπως αποδείχθηκε ήταν απολύτως απαραίτητες, ήταν τα γεωτεχνικά έργα αναστολής της ολίσθησης ολόκληρων ή τμημάτων μονών λόγω των ειδικών γεωλογικών φαινομένων που βρίσκονταν σε εξέλιξη κάτω από τα θεμέλιά τους. Έτσι στερεώθηκαν πρώτη η μονή Κουτλουμουσίου με πασσάλους και στη συνέχεια η μονή Σταυρονικήτα με συνδυασμό μικροπασσάλων, αγκυρίων και αντηρίδων⁶³. Ανάλογες ενισχύσεις των

63. Για αναλυτική δημοσίευση των επεμβάσεων στα βραχώδη πρηνή της μονής Σταυρονικήτα βλ. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 179-208.

εδαφών με μικροπασσάλους έγιναν γύρω από το Κυριακό της Βατοπεδινής σκήτης Αγίου Δημητρίου, το Κυριακό της Ξενοφωντινής σκήτης του Ευαγγελισμού, καθώς και στο κελλί του Αγίου Χαραλάμπους στις Καρυές. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της Σιμωνόπετρας έγιναν στερεώσεις του βραχώδους πρανούς με αγκύρια. Με εξαίρεση την έντονη αλλοίωση του τοπίου στα ανατολικά και βόρεια της μονής Σταυρονικήτα, τα περισσότερα γεωτεχνικά έργα μετά τη ολοκλήρωσή τους δεν είναι ορατά. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από αυτά τα έργα έγιναν υπό ιδιαίτερα αντίξοες και συχνά επικίνδυνες συνθήκες.

Σημαντικά είναι και τα λιμενικά έργα που εκτός από τη διευκόλυνση των θαλάσσιων επικοινωνιών παρέχουν και προστασία στα παραθαλάσσια κτήρια από τα κύματα και τη διάβρωση των θεμελίων τους. Μεγάλης κλίμακας είναι τα λιμενικά έργα που έγιναν στις μονές Εσφιγμένου και Βατοπεδίου όπου κατασκευάστηκαν εκτός από τους προβλήτες και μεγάλοι κυματοθραύστες. Εκτεταμένα υπήρξαν τα λιμενικά έργα στη Δάφνη, το σημαντικότερο λιμάνι του Αγίου Όρους που λειτουργεί ως τη βασική πύλη εισόδου και εξόδου. Εργασίες επισκευών και επεκτάσεων έχουν γίνει και σε πολλούς επιμέρους προβλήτες μονών.

Ένα από τα σημαντικότερα αίτια καταστροφής κυρίως των εξωμοναστηριακών ιστορικών κτισμάτων είναι η εγκατάλειψη λόγω λειψανδρίας (κελλιά, καθίσματα, καλύβες) ή αχρησίας τους (οχυρωματικά κτίσματα, εργαστήρια, αγροτικές εγκαταστάσεις, αρσανάδες κ.λπ.) και στη συνέχεια η ερείπωση και η κατάρρευση. Όταν αυτά κατοικούνται τα πράγματα δεν είναι πάντα καλύτερα διότι κακοποιούνται μέσα από πρόχειρες ή άκριτες επεμβάσεις και προσθήκες. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις πλήρους καθαίρεσης κτισμάτων, όπως το παλιό Χαλκαδιό της Μονής Καρακάλλου των μέσων του 19ου αιώνα για τη διεύρυνση του πλατώματος στην είσοδο της μονής.

Η αλλαγή αντίληψης των σύγχρονων κτηριακών επεμβάσεων σε σχέση με αυτές των δεκαετιών του '50 ως '70 καταγράφεται στον προσεκτικό τρόπο με τον οποίο έγινε η ανακατασκευή της βορειανατολικής κόρδας της μονής Καρακάλλου, που καταστράφηκε ολοσχερώς και αυτή από πυρκαϊά το 1988. Εδώ το ΚεΔΑΚ, που είχε την ευθύνη του έργου, την επανέφερε στην αρχική της μορφή, εφαρμόζοντας κατά κύριο λόγο τις παραδοσιακές τεχνικές δόμησης και η πτέρυγα αποδόθηκε πάλι σε χρήση με ελάχιστες λειτουργικές τροποποιήσεις⁶⁴.

Ανάμεσα στο πλήθος των επεμβάσεων ξεχωρίζουν αρκετές για την επιμέλεια με την οποία που έχουν πραγματοποιηθεί και τη σχολαστική τους τεκμηρίωση.

64. Κύριος μελετητής και επιβλέπων του έργου ήταν ο αρχιτέκτων Χρ. Χειλάς. Βλέπε Μ. Νομικός, Κατάλογος Έκθεσης, ό.π. 88, ΚεΔΑΚ, Έργα Αποκατάστασης, ό.π. 86-89, και ΚεΔΑΚ, Κατάλογος, ό.π. 126-129. Βλ. ακόμη Σ. Βογιατζής - Χρ. Χειλάς, Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία της βορεινής κόρδας Ι.Μ. Καρακάλλου, Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περίληψεις, Αθήνα 1986, 20-21.

Χαρακτηριστικό αυτών των ήπιων επεμβάσεων είναι ότι μετά την ολοκλήρωσή τους, τα κτίσματα συνήθως δεν στεγάζουν βαριά χρήση, όπως είναι λχ. οι επεμβάσεις σε οχυρωματικούς πύργους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο λεγόμενος Πύργος του Προσφορίου στην Ουρανούπολη που είναι επισκέψιμος από το κοινό, αποτελεί έκθεμα του εαυτού του και στεγάζει μόνιμη έκθεση για τις χριστιανικές αρχαιότητες της Χαλκιδικής⁶⁵. Ο δεύτερος είναι ο πύργος του Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα όπου η αρχαιολογική έρευνα απέδωσε νέα στοιχεία για τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές οχυρώσεις της μονής⁶⁶. Με ανάλογο προσεκτικό τρόπο αποκαταστάθηκαν το καμπαναριό της σκήτης Κουτλουμουσίου, ο αρσανάς και ο πύργος στην παραλία της Σιμωνόπετρας, όπου αφαιρέθηκε η νεωτερική στέγη από σκυρόδεμα και αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή. Η προσεκτική τεκμηρίωση και η αρχαιολογική έρευνα απετέλεσαν οδηγό για την αποκατάσταση δύο ναών. Πρώτο είναι το παλαιό βυζαντινό καθολικό της μονής Ξενοφώντος⁶⁷ και στη συνέχεια οι όψεις του Καθολικού της Σιμωνόπετρας του 17ου αιώνα που αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή μετά την αφαίρεση των εκτεταμένων επεμβάσεων του μεσοπολέμου⁶⁸.

Ιδιαίτερα προσεγμένες υπήρξαν και οι εργασίες αποκατάστασης στο Σκευοφυλάκιο-Δοχείο της μονής Βατοπεδίου όπου η επέμβαση ήταν ιδιαίτερα συντηρητική. Η εισαγωγή των νέων σύνθετων δικτύων για τη μετατροπή του ορόφου σε μόνιμη έκθεση κειμηλίων έγινε με την ελάχιστη δυνατή όχληση του αυθεντικού κτίσματος⁶⁹. Ακόμη η αποκατάσταση του δυτικού τμήματος της κόρδας του Αγίου Αθανασίου στη μονή Μεγίστης Λαύρας και η μετατροπή των κελλιών του πύργου Προδρόμου σε τμήμα του αρχονταρικιού στη μονή Βατοπεδίου πραγματοποιήθηκαν με την ελάχιστη επέμβαση, διατηρώντας το σύνολο των ξύλινων στοιχείων του φορέα, των κουφωμάτων και του εξοπλισμού τους⁷⁰.

65. Ο πύργος αυτός παρ' ότι μέρος της αγιορείτικης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς βρίσκεται εκτός των ορίων του Αγίου Όρους και η αποκατάστασή του έγινε από την 10η ΕΒΑ. Βλ σχετικά Πλ. Θεοχαρίδης, «Αποκατάσταση του Πύργου Προσφορίου στην Ουρανούπολη», στο Μιχαήλ Ε. Νομικός (επιμ.) *Αποκατάσταση - Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών Κτηρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, Α' τόμος, Θεσσαλονίκη 2001, 48-55.

66. Του ίδιου «Αποκατάσταση Πύργου Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος», ό.π. 40-47, και ΚεΔΑΚ, Κατάλογος, ό.π. 9-10. Με τα θέματα της ιστορίας του πύργου ασχολήθηκε και ο αρχιτέκτων Σ. Βογιατζής που εκπόνησε και την αρχική μελέτη αποκατάστασης του μνημείου: S. Voyadjis, «The Tzimiskis tower of the Great Lavra Monastery», *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Variorum, 1996, 189-204.

67. ΚεΔΑΚ, Κατάλογος, 180, όπου δημοσιεύεται μικρό μέρος των εργασιών.

68. Το έργο τιμήθηκε με δίπλωμα της Europa Nostra το 1997. Μελετητές και επιβλέποντες του έργου ήταν οι Π. Κουφόπουλος, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και συνεργάτες.

69. Και το έργο αυτό δέχθηκε έπαινο της Europa Nostra το 2008 με μελετητές και επιβλέποντες τους Π.&Μ. Κουφοπούλου και συνεργάτες.

70. Σ. Μαμαλούκου, «Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους - Αποκατάσταση της Δυτικής Πτέρυγας

Όταν ένα κτήριο μετά την αποκατάστασή θα αποδοθεί σε χρήση που απαιτεί δομικές ενισχύσεις και αυξημένες λειτουργικές απαιτήσεις, όπως χώρους υγιεινής, κουζίνες, πλυντήρια, εργαστήρια κ.λπ. οι επεμβάσεις που πρέπει να γίνουν δεν μπορούν να είναι ήπιες. Τέτοια κτήρια είναι οι πτέρυγες κατοικίας των μονών, τα εργατόσπιτα εκτός των τειχών, κελιά, καθίσματα κ.ά. Συνήθως η μεγάλη κλίμακα αυτών των κτισμάτων, η εκτεταμένη χρήση ξύλου στο φορέα τους, που μετά την πάροδο ενός, δύο ή και περισσότερων αιώνων παρουσιάζει σοβαρές φθορές, σε σχέση με την απαιτούμενη αντισεισμική προστασία θέτουν σοβαρά τεχνικά ερωτήματα για τη μέθοδο με την οποία θα προχωρήσει η στερέωση και αποκατάστασή τους.

Πολύ συχνά διατυπώνεται το επιχείρημα ότι δεν είναι εφικτή η στερέωση των γερασμένων κτισμάτων, αλλά αρκετά παραδείγματα επιτυχημένων επεμβάσεων το διαψεύδουν. Αυτά διακρίνονται για το σεβασμό όλων των αυθεντικών στοιχείων των κτηρίων που διατηρούνται κατά την επανάχρησή τους. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι η αποκατάσταση του πύργου του Πρωτάτου από την Ιερά Κοινότητα όπου στεγάστηκαν βιβλιοθήκη χειρογράφων, εικονοφυλάκιο, αρχείο και έκθεση κειμηλίων⁷¹. Ακόμη η μετατροπή της παλιάς Αθωνιάδας σε ξενώνα στις Καρυές⁷², η αποκατάσταση της δυτικής πτέρυγας της μονής Βατοπεδίου που δεν παρουσίαζε δομικά προβλήματα⁷³, η ανατολική πτέρυγα της Σιμωνόπετρας⁷⁴, το ιστορικό αρχονταρίκι της Μεγίστης Λαύρας⁷⁵ κ.ά.

Στην ανατολική και νότια πτέρυγα της μονής Βατοπεδίου προτάθηκε από τους μελετητές της και εγκρίθηκε από το ΚεΔΑΚ μια σύνθετη κατασκευαστική λύση ενίσχυσης των πολυώροφων κτηρίων. Αντί να ανακατασκευάζεται ο ξύλινος φέροντας οργανισμός του εσωτερικού μετά από καθαίρεση (gutting), διατηρείται και συντηρείται πλήρως καθώς «εμπλέκεται» παράλληλα σε αυτόν ένας επικουρικός μεταλλικός σκελετός που ενισχύει τον υπάρχοντα και προσδίδει πρόσθετη ακαμψία. Αυτός ο φορέας συνδυάστηκε με διαζώματα οπλισμένου σκυροδέματος στη στάθμη των γείσων, ελκυστήρες και σύμμεικτα πατώματα στις περιοχές των υγρών χώρων. Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται το κτήριο, διατηρείται μεγάλο ποσοστό του εσωτερικού (οροφές, δάπεδα κ.λπ.) και υπάρχει μια λογική ισορροπία μεταξύ της διατήρησης αυθεντικής μορφής, εκσυγχρονισμού και ασφάλειας, και βεβαίως παρέχει ένα σημαντικό βαθμό αναστρεψιμότητας της επέμβασης.⁷⁶

και των Κελλιών του Προδρόμου», στο Μ. Νομικός, ό.π. 56-67.

71. Βλέπε Μ. Νομικός, *Κατάλογος Εκθεσης*, ό.π. 216-217 και ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 232-233.6

72. Ό.π., 231.

73. Σ. Μαμαλούκος, ό.π.

74. Μελέτη και επίβλεψη των αρχιτεκτόνων Π. Κουφόπουλος - Μ. Μυριανθέως και συνεργάτες και του πολιτικού μηχανικού Π. Παναγιωτόπουλου.

75. Μελέτη του Σ. Βογιατζή και επίβλεψη του ιδίου και Ι. Αναγνωστόπουλου.

76. Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, *Θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα εφαρμογής δομικών ενισχύσεων σε μνημεία και ιστορικά κτήρια*, Ανακοίνωση στο Α' Συνέδριο της ΕΤΕΠΑΜ,

Ισχυρές δομικές ενισχύσεις σε μνημεία με σοβαρά στατικά προβλήματα, χωρίς να προκαλέσουν αλλοιώσεις στη μορφή τους έχουν πραγματοποιηθεί σε αρκετές περιπτώσεις, όπως είναι η φιάλη της μονής Κουτλουμουσίου.⁷⁷ Ένα από τα πιο δύσκολα έργα ήταν το Κυριακό της σκήτης Αγίου Δημητρίου όπου έγινε στερέωση των τοιχοποιιών με ενέματα και εντάχθηκε εκτεταμένο σύστημα ανοξείδωτων ελκυστήρων τοποθετημένων εγκάρσια και κατά μήκος των τοιχοποιιών. Με ανάλογη μέθοδο έγιναν σημαντικές δομικές ενισχύσεις στο καθολικό και τον κοιμητηριακό ναό της Σιμωνόπετρας.⁷⁸

Δυστυχώς σε πολλές περιπτώσεις οι επεμβάσεις κατέφυγαν στην ευκολότερη λύση της πλήρους ή μερικής καθαίρεσης του πυρήνα των κτηρίων και τη διατήρηση μόνο των όψεων. Η καταστροφική αυτή προσέγγιση ελάχιστα διαφέρει στο τελικό αποτέλεσμα καταστροφής από φωτιά, προφανώς διευκολύνει τους εργολάβους, δικαιολογείται από την αβεβαιότητα για τη δομική επάρκεια του παλιού φορέα και την επιδιώκουν οι χρήστες που θέλουν να ξεπεράσουν τις δεσμεύσεις που θέτει η υφιστάμενη οργάνωση των χώρων. Σε αυτής της αντίληψης τα έργα συνήθως γίνονται εκβαθύνσεις των κατώτερων σταθμών χωρίς αρχαιολογική και ανασκαφική έρευνα, η τεκμηρίωση είναι πλημμελής, ανακατασκευάζονται πλήρως όλα τα αρμολογήματα των τοιχοποιιών, κ.λπ. Το αποτέλεσμα είναι η απώλεια κάθε ίχνους ιστορικότητας και αυθεντικότητας, η ισοπέδωση της αρχικής ποικιλομορφίας και πέρα από το «εκσυγχρονισμένο» πολυτελές εσωτερικό - που δεν είναι κατ' ανάγκην πάντα λειτουργικό - το μνημείο καταλήγει να είναι μια απλή ανάμνηση του αρχικού κτίσματος. Αρκετά είναι τα παραδείγματα τέτοιας φύσεως ανακατασκευών, όπως αυτή της κόρδας του Αγ. Αθανασίου στη Μεγίστη Λαύρα του 16ου-17ου αιώνα⁷⁹, η νοτιανατολική πτέρυγα της μονής Ξενοφώντος του 17ου αιώνα⁸⁰, η δυτική πτέρυγα της μονής Αγίου Παύλου του τέλους του 19ου αιώνα⁸¹, το συγκρότημα του μαγειρείου και της τράπεζας της μονής Κουτλουμουσίου του 18ου και 19ου αιώνα⁸², η βόρεια κόρδα του 18ου και ο βυζαντινός πύργος του 14ου αιώνα της μονής Παντοκράτορος⁸³, η νοτιοδυτική πτέρυγα της μονής Σταυρονικήτα με φάσεις από τον 16ο-19ο αιώνα, που τελικά μετά την επέμβαση απέκτησε έναν επί πλέον όροφο⁸⁴, και πολλά άλλα κτίσματα εντός και εκτός των μονών.

Θεσσαλονίκη Ιούνιος 2006 (ψηφιακή δημοσίευση).

77. Μ. Νομικός, *Κατάλογος Εκθεσης*, ό.π. 274-5.

78. Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, ό.π..

79. Μ. Νομικός, *Κατάλογος Εκθεσης*, ό.π. 80-81..

80. ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 182

81. Ό.π., 160.

82. Ό.π., 66-67.

83. Ό.π., 78-81.

84. Ό.π., 170, και Βασίλη Παπά, «Ιερά Μονή Σταυρονικήτα Αγίου Όρους - Αποκατάσταση του Πύργου και της Δυτικής Κόρδας», 68-81 στο Μ. Νομικός, ό.π.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει και ανακατασκευές ερειπωμένων ή ημιτελών ιστορικών κτισμάτων. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η αποκατάσταση στην αρχική του μορφή με ανακατασκευή των ανώτερων ορόφων του μεσαιωνικού πύργου της Μονής Ιβήρων. Η αναπαράσταση της μορφής του έγινε με βάση παλιές φωτογραφίες και τα επιτόπου διατηρούμενα στοιχεία. Ανάλογα μικρότερης κλίμακας έργα είναι η ανακατασκευή του κοιμητηριακού ναού της μονής Αγίου Παύλου⁸⁵, του καθίσματος των Αγίων Πάντων της μονής Βατοπεδίου κ.ά. Πάνω στα θεμέλια της ημιτελούς νότιας πτέρυγας της μονής Ιβήρων προστέθηκαν τρεις ακόμη όροφοι⁸⁶, ενώ προγραμματίζεται η συμπλήρωση της ημιτελούς από το 1904 βορειανατολικής πτέρυγας της μονής Μεγίστης Λαύρας. Σε όλες τις περιπτώσεις οι ανακατασκευές μιμούνται σε μεγάλο βαθμό στυλιστικά και κατασκευαστικά τα παραδοσιακά κτίσματα.

Σε ορισμένες περιπτώσεις της κατεδάφισης ενός κτίσματος ακολουθεί η ανακατασκευή νέου με παρόμοια ή εντελώς διαφορετική μορφή. Στην περίπτωση του μαγειρείου της μονής Ιβήρων απομακρύνθηκε μια νεώτερη προσθήκη⁸⁷ ενώ στην περίπτωση του αντιπροσωπείου της μονής Διονυσίου χάθηκε ένα αξιόλογο κελλί των Καρυών⁸⁸.

Οι επεκτάσεις των ίδιων των μονών για την αντιμετώπιση των αυξανόμενων αναγκών τους είναι πλέον συνηθισμένο φαινόμενο. Παρά το γεγονός ότι αλλοιώνουν την καταξιωμένη εικόνα των ιστορικών κτηριακών συγκροτημάτων, όταν δεν προκαλούν ζημιά σε υφιστάμενα μνημεία είναι προτιμότερες από τις καθαιρέσεις και ανακατασκευές. Η πρώτη κατηγορία προσθηκών αφορά στις προσθήκες ορόφων καθ' ύψος σε υφιστάμενα κτίσματα, όπως είναι οι περιπτώσεις της βορειοδυτικής πτέρυγας και του βορδοναρίου της Σιμωνόπετρας και της βόρειας πτέρυγας της μονής Βατοπεδίου. Σε ορισμένες μονές, όπου υπήρχε δυνατότητα έγιναν προσθήκες πτερύγων εντός των τειχών τους, όπως συνέβη στη βόρεια πλευρά της μονής Φιλοθέου με την ανέγερση νέας βιβλιοθήκης-σκευοφυλακίου και ηγουμενείου⁸⁹, στη μονή Ξενοφώντος και στη μονή Γρηγορίου. Η θέση και η μορφή των προσθηκών στις δύο τελευταίες μονές, λόγω θέσης μεγέθους και μορφής έχουν αλλοιώσει δραστικά την γενική εικόνα τους. Σημαντικές προσθήκες νέων κτηρίων εκτός του περιβάλλοντος των μονών έχουν γίνει σε πολλές περιπτώσεις. Ορισμένες όμως έχουν επηρεάσει ανεπανόρθωτα τη γε-

85. ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 162.

86. Β. Παπά, «Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους - Ανακατασκευή Βιβλιοθήκης, Συνοδικού-Σκευοφυλακίου, Συντήρηση και επισκευή στη Νότια Κόρδα, Αποκατάσταση του Εργατόσπιτου και Ανακατασκευή Τμήματος των Μαγειρείων», 102-131, στο Μ. Νομικός, ό.π.

87. Ό.π. και ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 33.

88. Π. Θεοχαρίδης, «Προστασία και Αναστήλωση...», ό.π. 195 και εικ. 9, 10.

89. ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 140-141.

νική ιστορική εικόνα της μονής, όπως συνέβη με το ξενώνα της Σιμωνόπετρας που προσέθεσε έναν τέταρτο πύργο στα ανατολικά της.

Παραδείγματα ποιοτικής σύγχρονης αρχιτεκτονικής και ένταξης στο ιστορικό περιβάλλον απουσιάζουν εντελώς. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα νέα κτίσματα έχουν στερεότυπες συμβατικές παραδοσιακές μορφές που γίνονται πιο εύκολα αποδεκτές από τη μοναστική κοινότητα και από το ΚεΔΑΚ Ξεχωρίζουν μόνον μικρής κλίμακας επεμβάσεις σε εσωτερικούς χώρους, όπως η έκθεση κειμηλίων στο σκευοφυλάκιο της μονής Ξενοφώντος⁹⁰ του αρχιτέκτονα Γ. Κίζη, καθώς και δύο εκθέσεις στα σκευοφυλάκια της μονής Βατοπεδίου⁹¹.

Πέρα από την αρχιτεκτονική, υπάρχει σοβαρή μέριμνα για την προστασία και των λοιπών κινητών κειμηλίων, με την οργάνωση μέσα στα μοναστήρια ειδικών χώρων διαφύλαξης και εργαστηρίων συντήρησής τους, κατά κύριο λόγο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία σε συνεργασία με τις Μονές.

Συμπεράσματα

Θα πρέπει λοιπόν να γίνει επαναξιολόγηση της τρέχουσας πρακτικής επέμβασης στο μνημειακό σύνολο του Αγίου Όρους δίνοντας πρώτα έμφαση στην αναλυτική τεκμηρίωση και την ερμηνεία των κτηρίων ως ακολουθία ιστορικών γεγονότων. Αυτό στη συνέχεια οφείλει να καταλήξει σε συστηματικότερες δημοσιεύσεις που θα προάγουν τη γνώση της αθωνικής αρχιτεκτονικής. Θα πρέπει για το κτηριακό απόθεμα που έχει μείνει μέχρι σήμερα ανέπαφο να υιοθετηθεί από εδώ και στο εξής μια πολιτική ηπιότερων επεμβάσεων. Για να δοθούν όμως απαντήσεις στα σοβαρά τεχνικά προβλήματα για τη στερέωση αυτών των κτισμάτων πρέπει να προαχθεί η έρευνα, να ενισχυθεί η συνεργασία των υπηρεσιών με τα Πανεπιστήμια και να αναπτυχθούν νέες τεχνικές στερέωσης που να προσιδιάζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αγιορείτικων κτηρίων.

Μέσα από επικαιροποιημένη απογραφή της κατάστασης των κτηρίων, της εκ νέου αξιολόγησής τους, τον χωροταξικό σχεδιασμό σε κλίμακα μονών και χερσονήσου, θα πρέπει να γίνει ιεράρχηση των προτεραιοτήτων εξ επόψεως ανα-

90. Μελετητές του έργου ήταν οι Γιάννης Κίζης & συνεργάτες και μουσειολόγος ο αείμνηστος Στέλιος Παπαδόπουλος (Στ. Παπαδόπουλος, «Η έκθεση στην Ι.Μ. Ξενοφώντος», Καθημερινή - Επτά Ημέρες, τόμος ΝΒ' σ.176-181 και Γ. Κίζη, «Περιέχον και περιεχόμενο», ό.π. 182-186, του ιδίου, «Η ένταξη ενός μουσείου στη Μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους», περ. Αρχιτέκτονες, τεύχ. 25 - περ. Β', 2001, 61-66). Η ίδια ομάδα μελέτησε τους χώρους διαφύλαξης κειμηλίων στη μονή Βατοπεδίου, που επίσης έχουν σύγχρονο χαρακτήρα.

91. Πρόκειται για τη διδακτική έκθεση στη βόρεια πτέρυγα που ολοκληρώθηκε το 2000 και την έκθεση βυζαντινών κειμηλίων στο παλαιό σκευοφυλάκιο. Αρχιτέκτονες και των δύο έργων ήταν οι Πέτρος & Μαρίνα Κουφοπούλου και συνεργάτες.

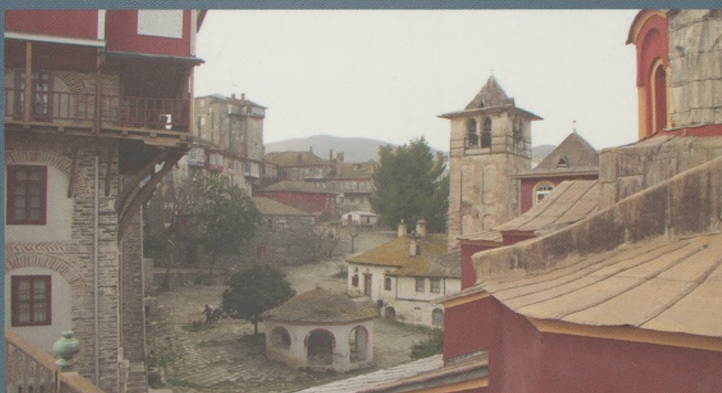
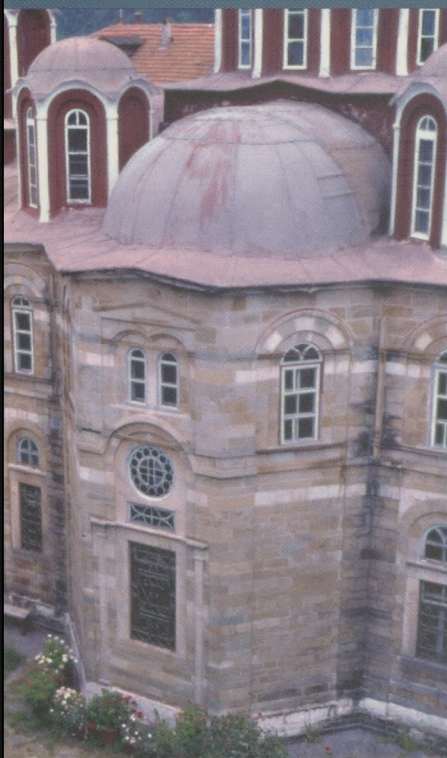
Μονή Βατοπεδίου. Το εσωτερικό του παλαιού σκευοφυλακίου μετά την αποκατάσταση και την ένταξη σε αυτό εκθέσεως βυζαντινών κειμηλίων (2005).

γκών για τις αποκαταστάσεις που απομένουν να γίνουν. Εάν μάλιστα η χρηματοδότηση γίνει πιο φειδωλή, οι επεμβάσεις που θα λαμβάνουν χώραν θα είναι μόνο οι πραγματικά αναγκαίες. Τέλος ο επιστημονικός διάλογος και η συνεχής επιμόρφωση όλων των εμπλεκομένων μερών θα οδηγήσει σε ευαισθητοποίηση στα θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς που διαχειρίζονται.

Το Άγιον Όρος παρά το μετασχηματισμό του περιβλήματός του συνεχίζει να είναι φορέας μιας ξεχωριστής παράδοσης. Τα πολλά έργα έφεραν τη διάσπαση, τη μέριμνα και την κόπωση και σε πολλές περιπτώσεις τον κακώς νοούμενο εκσυγχρονισμό. Ελπίζουμε ότι σύντομα θα κλείσει αυτός ο κύκλος της υπερδραστηριότητας ώστε να επανέλθει η εποχή της ησυχίας και να μπορέσουμε πάλι ως προσκυνητές πλέον να απολαύσουμε την κρυμμένη ομορφιά του τόπου.*

* Το άρθρο του κ. Π. Κουφόπουλου παραδόθηκε το 2010 και ως εκ τούτου περιλαμβάνει στοιχεία και βιβλιογραφικές αναφορές των ετών 2004-2010.

Χορηγοί:
GRECOTEL, Ίδρυμα ΣΑΜΟΥΡΚΑ, Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος

ISBN 978-960-99550-1-0

9 789609 955010